

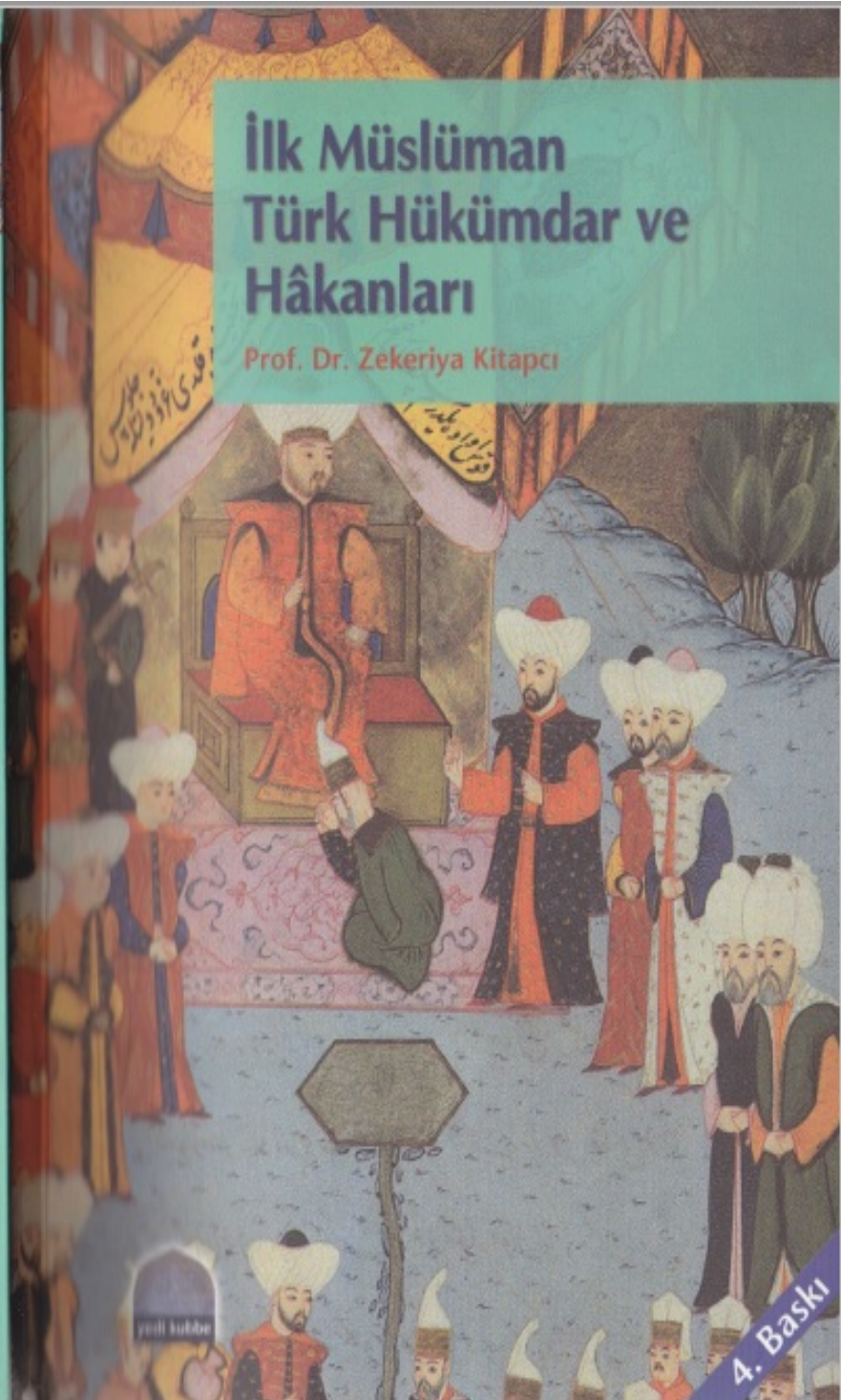
İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

yedi kubbe

İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

yedi kubbe

4. Baskı

İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

Hemen şunu itiraf edelimki; İslâm hidâyet güneşinin Türk yurtlarında doğduğu ve bu ilahi fırtınanın Turan yurtlarında estiği VII. VIII. ve IX. asırlar Turan Yurdu kahramanları ve Türk dünyası hükümdar ve hakanları içinde çok önemlidir.

Bunlardan Nizalp Tarhan, Tuğ Şad, Sul Tekin, Akşit Oğuz Bek, Hazar Kağanı ve Bulgar hükümdarı Bilgevar Han Allahın hidayetine yönelmiş, Onun ipine sarılmış ilk Türk hükümdarlarıdır.

Abdü-l Kerim Satuk Buğra Han'ın müslümanlığı ise tam bir ilahi destandır.

Elinize aldığınız bu kitap tümü ile bu Türk hükümdarlarının İslam hidayetine giden yoldaki alın yazıları ve bunun kelimelerle ilk defa okunuşudur.

yedi kubbe

975-95320-3-4

9 789759 532031

İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR VE HÂKANLARI

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

yedi kubbe

Allah'ın bir kimseyi senin elinle hidâyete ulaştırması senin için; üzerine güneşin doğup battığı (dünya ve onun dışındaki bütün gezegenlerde dahil) her şeyin, senin olmasından daha hayırlıdır.
Hz. Muhammed (S.A.S.)

YEDİKUBBE YAYINLARI: 3

İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları

1. Baskı : 1988
2. Baskı : 1995
3. Baskı : 1996
4. Baskı : Ocak, 2004

ISBN: 975 - 95320 - 3 - 4

Genel Yayın Yönetmeni
Ertuğrul G. KİTAPÇI

Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0332, 350 82 96 Meram - KONYA

www.zkitapci.com
bilgi@zkitapci.com

© Kitabın her hakkı mahfuzdur.
Eserin; Müellifin yazılı müsâdesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak yayınlanması dijital ortamlarda çoğaltılması veya bir başka dile çevrilerek yayınlanması yasaktır.

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0332, 351 66 41

Kapak Tasarım
GRAFİT-O

Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0332, 342 01 53 Fax: 0332, 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR VE HÂKANLARI

İlk İslâmî fetih yıllarından itibaren Allah'ın hidâyetine kavuşan ve şimdiye kadar hiç bir yazar tarafından ciddi bir şekilde araştırılmamış olan ilk müslüman TÜRK HÜKÜMDAR ve HAKANLARI'nın ibret ve heyecan dolu dini hayatları, TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU? sorusuna cevap arayanların III. kitabı.

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

İTHÂF

"Bizleri ömrümüz boyunca kendi gördüğü bir *"Ulu Rüya"* peşinde koşturan merhum dedem sarıklı medrese ulemâsından Yalvaçlı hoca hafız *KURK ALİ* (Kitapçı)'nın aziz ruhuna sonsuz bir şükran ve minnet duygularımla ithâf ediyorum!".

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

I. Baskıya

SUNUŞ

Çok kıymetli kardeşim, çalışkan ilim adamı *Prof. Dr. Zekeriya KITAPÇI*'nın **TÜRKİSTAN'DA İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDARLARI** adlı kitabını yayınlamaktan sonsuz mutluluk duymaktayım.

Zekeriya KITAPÇI'nın daha evvel neşrettiğimiz **"HZ. PEYGAMBER'in HADİSLERİNDE TÜRKLER"** adlı kitabı gibi bu kitabında hem münevverlerimiz arasında ve hemde ilim âleminde yakın ilgi göreceğine inanmaktayım.

Vakfımız kısa sürede tükenen **HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE TÜRKLER** kitabını yeniden baskıya hazırlamıştır. Çok genişletilmiş, âdeta yeniden yazılmış şekliyle hazırlanan bu eser için de *Prof. Dr. Zekeriya KITAPÇI*'ya samimi şekilde şahsım adına vakfım adına ve ilim adına şükran borçluyum.

İlim ve hayra çalışan ve çalışmaktan zevk alan bütün mensuplarımıza sonsuz teşekkürlerimle.

Prof. Dr. Turan YAZGAN
Türk Dünyası Araştırmaları
Vakfı Genel Başkanı

Yeni Baskı İçin
ÖNSÖZ

Şu bir gerçektirki **Orta Asya**'nın Araplar tarafından fethi ve buna bağlı olarak İslâm dininin bir fâtihler dini olarak Türk yurtlarına ulaşması ve Türkler arasında yayılarak milli bir olması ve bundan da öte bir büyük kültür ve medeniyet hâline gelmesi, sâdece ***Türk milleti*** ve ***Muhammed ümmeti*** için değil, belki de kıyamete kadar insanlık tarihinin en önemli olaylarından biri ve büyük bir dönüm noktasıdır.

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki; İslâm dininin Türk tarihi ve oplumunda ayrı bir yeri olduğu gibi, bunun tam aksine Türklerin de, İslâm tarih ve müslüman milletler câmiasında çok ayrı, âdetâ hiç bir millete nasip olmıyan son derece mümtaz ve şerefli bir yeri vardır. Dünyada hiç bir din, İslâm dini kadar Türk milleti, onun manevi değerleri ve sosyal yapısına tesir etmediği gibi, bunun tam aksine hiç bir millet ve toplumda Türkler kadar İslâm tarihi ve müslüman milletlerin mukadderatlarında etkili olamamışlardır.

Zira Türkler diğer milletlerin aksine, İslâm milletleri câmiasına, çok güçlü askeri bir millet olarak girmişler ve parlak kılınçları ile, Allahın dine bütün güçleri ile sâhip çıkmışlardır. Onlar Arapların İslâm dünyası liderliğine son verdikleri gibi bu câmianın; koca bir hıristiyan dünyasına karşı her zaman zinde bir gücü ve İslâm'a hizmeti kucaklayan önder bir milleti olmuşlardır. Türklerin İslâm dünyasındaki bu güçlü, aktif ve liderlik devirleri bazı küçük aralık ve farklılıklarla yaklaşık on iki asır yani XX. yüz yılın ilk çeyrek asrına kadar devam etmiştir.

Diğer taraftan Türklerin müslüman olması ve onların bir büyük iman seli ve hidâyet coşkusu hâlinde İslâm dinine koş-

maları, Orta Çağ İslâm hilâfeti içinde çok önemli ve inadına hayırlı bir gelişmedir. Zira ***Müslüman Türkler;*** özellikle Abbâsiler devrinde İslâm hilâfetinin merkezi otoritesini tamamen kaybettiği, azgın İran Şiiliğinin bir devlet hâline geldiği, Sünni İslâm doktirininin artık yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu, İslâm âleminin fikrî, idârî, askerî ve siyâsî bakımlardan tamamen bir başıbozukluk ve bir kargaşa, bir anarşi içinde yaşadığı, üstelik müslüman aydınların artık bir yeis ve ümidsizlik içinde âdetâ boğulurcasına çırpınıp durdukları bir dönemde İslâm dünyasının ufkunda boy göstermişler ve bir kurtarıcılar ordusu olarak beklenilmişlerdir. Zira, İslâm dünyasını içine düşmüş olduğu bu vahim durumdan ancak, parlak kılınçlarını Allahın dininin yüceliğine adayan Asyanın bu yeni ve zinde güçleri kurtarabilirdi.

İşte Türkler İslâm dünyasına böyle bir izzet ve ikbâl içinde girmişlerdir. Bunun İslâm dünyası ve müslüman milletler için nekadar hayırlı bir gelişme olduğu, daha sonraki olaylar ve tarihin köklü şehadetiyle de sâbit olmuştur.

Aslı bundan sonradır ki İlk ve Orta Çağlardan beri alışılagelmiş bütün sosyal, siyâsi ve ekonomik dengeler tamamen alt-üst olmuş, **Selçuklular** özellikle **Osmanlılar** sâyesinde daha ziyâde Türklerin askeri gücüne dayanan yeni bir düzen kurulmuş ve bu yeni düzen sâyesinde İslâm dini gücüne, şimdiye kadar, hiç bir din ve siyâsî kuruluşun ulaşamayacağı müstesna bir satvet, azamet, ihtişam ve ululuğa kavuşmuştur. Evet ***Asr-ı Saâdet*** haric, İslâm Dini, ***Emeviler*** ve ***Abbâsiler*** de dahil Türklerden önce hiç bir devirde böylesine ulu bir azamet ve kudrete hiç bir zaman ulaşmamıştır.

Bu inadına güzel ve milli gururumuzu okşayan önemli açıklamalardan sonra burada hem de bütün açık kalblilikle itiraf

edilmesi gereken bir hakikat vardır. O da; İslâm dini, onun Türkler arasında yayılması gibi bir büyük ve ilâhi oluşum, aradan asırlar geçmesine rağmen çok yakın yıllara kadar yüz üstü bırakılmış olması ve âdeta bi muamma halinde kapalılığını koruyarak bugünlere kadar gelmesidir. Devlet ve millet hayatımızda böylesine önemli bir yeri olan ve âdeta bir dönüm noktası teşkil eden bu meselede şimdiye kadar ne kendi tarihçilerimiz ve hele hele ne de Batılı ve diğer ilim adamları tarafından hiç bir ciddi çalışma yapılmamıştır.

Türk tarihçileri tarafından yazılan yarım yamalak makaleler ve kitap arası yazılar ise son derece sathî, tatmin edici olmak şöyle dursun, bir ihtiyaca cevap vermekten uzak, fakat hamâsi bir edâ ile ve milli gururumuzu okşamak için kaleme alınmış asılsız görüş ve izahlardan ibârettir. Üstelik bu kabil makâle ve kitap arası yazılarda Türklerin müslüman olmaları ve Hak dini kabul etmeleri ile ilgili olarak ortaya atılan fikir ve ileri sürülen görüşlerin realitelerle uzaktan ve yakından hiç bir ilgisi yoktur.

Bu arada bir gerçeği dile getirmekte de büyük yararlar olduğu kanaatindeyiz. Şöyleki; Türk tarihininbir çok konuları ile ilgilenen, Türk milleti ve onun tarihi geçmişi hakkında bir çok kitaplar yazan, Karahanlılar, Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlılar ve diğer Türk boyları hakkında sayısız eserler veren, Türk tarihinin meseleleri hakkında bir çok makâle ve araştırmalarda bulunan ve bir çok hallerde tutarsız görüş ve iddialar ileri süren Batılı ilim adamları ve onların yandaşları olan büyük tarihçilerin, şimdiye kadar Türklerin müslümanlığı ve bu büyük oluşumu sosyal, siyâsi ve dini açıdan yakın mercek altına alarak incelememiş olmaları, bizim için izahı zor bi keyfiyettir.

Buna sebebte öyle tahmin ediyoruzki Türklerin kollektif bir hidayet coşkusu hâlinde müslüman olmaları ve bundan sonra

ortaya çıkan *"yeni iman hareketi ve cihad ruhu"*nun bütün Orta ve Yeni Çağlar boyunca eski dünya kıtaları, özellikle Avrupa'ya yön vermiş olmasıdır. İşte Batılı yazarlar bu yönde yapılacak ve meselenin özünü ortaya koyacak olan ciddi araştırma ve siyâsî tahlillerin; İslâmı yeniden ayağa kaldıracağı ve onların bu yeni ve hayırlı gelişmeleri bir *"Fundamentalizm; Kökten dincilik"* olarak görmeleri ve bundan hıristiyanlık adına büyük endişeler duymalarıdır.

Fakat son senelerde bu sahalarda gerçektende gayret mahsülü, ciddi yayınlar artık başlamış bulunmaktadır. Bu gayretli çalışma ve ciddi yayınlar sâyesinde Türkler arasında İslâmiyetin yayılışı meselesi bir muamma olmaktan çıkmış ve bu önemli konu üzerine çöken kalın sis perdesi, yavaş yavaş aralanmış ve bu güzel manzara bütünüyle ve bir haşmet âbidesi olarak ortaya çıkmıştır. Dünün hemde asırlardır mechûl kalmış hakikatları ve bu büyük oluşum, bu gün ilmin feyizli verileri ile gün ışığına çıkarılmış ve Türk okuyucularının değerlendirilmesine sunulmuştur.

Zira bu mütevazi satırların yazarı, kendini buna adamış, ilim hayatının çok uzun bir devresini bu ilâhî oluşumu, hem de bütün haşmet ve ululuğu ile ortaya koymak için sarfetmiş ve bu sahada hemde ilk defa olmak üzere bir çok ciddi makale, ilmi araştırmalar yapmış ve bir biri arkasından önemli eserler yayınlamıştır.

Bilindiği gibi İslâm hidayet güneşi insanlığın muzlim âfâkını aydınlatmak üzere Hıra dağının zirvelerinden doğmuş ve eski dünya kıtalarının büyük bir kısmını aydınlatmıştır. Türk yurtları da bu ilâhi hidâyet güneşinin ilk doğduğu ülkeler arasında idi. İşte Yazar; ilk hicret asrından itibaren İslâm dininin Türk yurtlarındaki bu başarısı ve diğer dinlere karşı kazandığı

bu büyük dini zafer üzerinde dumuş ve bu önemli oluşuma bir başlangıç olmak üzere "***Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler***" adındaki eserini yazmıştır.

Müellif bu hacimli eserinde İslâm dininin Türkler arasında yayılması için gösterilen gayret ve faaliyetler, Yeni Dinin rakib dinlerle olan mücâdeleleri, siyâsi Arap idâresinin bu hayırlı gelişmeler karşısında bazen ürkütücü, bazanda korkutucu durumlarını ele almış ve konunun esasını teşkil eden olaylar hakkında bir başka eserde bulunmayan çok geniş açıklamalar yapmıştır. Öyle tahmin ediyoruzki bu mütevazi çalışmamız, iyiye güzele doğru atılmış ilk adım ve bu sahanın şimdiye kadar yazılmış ilk eseri olarak görülmektedir. Bu kitapta Türklerin müslüman olmaları gibi, üç asır süren bu büyük oluşumun daha ziyâde ilk yüz elli senesi üzerinde durulmuş ve olayların genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Yazar bu konudaki hummalı çalışmalarına devâm etmiş ve bu büyük oluşumun daha sonraki asırlarda gösterdiği hayırlı gelişmeler üzerinde durmuştur. O da İslâm dininin Orta-Asya bozkırlarına taşınması ve bir ilâhi destan halinde Türk boyları arasında yayılması idi. O konunun bu ilâhi yönünün aydınlatılması için uzun senelerini vermiş ve en sonunda "***Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası***" adındaki hacimli eserini yazmıştır. Eserde başta ***Bulgar*** ve ***Hazarlar*** olmak üzere ***Sâmâniler, Karahanlılar, Oğuzlar*** ve ***Selçuklular*** gibi devlet kuran Türk boyları üzerinde durulmuş ve onların Allahın hidâyetine giden yoldaki bu önemli maceraları dile getirilmiştir.

İslâm dininin Asya bozkırları ve Türk boyları arasında yayılması daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bundan maksadımız Türk Moğol boylarını müslüman olmaları ve on-

ların büyük ölçüde Türk kimliğine kavuşması, İslâm kültür ve medeniyetine kazandırılması idi. Yazar bu konudaki üçüncü büyük çalışmasında ise; yine ilk defa olmak üzere "***Moğollar Arasında İslâmiyet***" üzerinde durmuş ve onların Türk İslâm kültür ve medeniyetindeki müstesna durumlarını gün ışığına çıkarmaya çalışmıştır.

Hemen şunu itiraf edelimki, İslâm hidâyet güneşinin Türk yurtlarına doğduğu ve bu ilâhi fırtınanın Asya bozkırlarında estiği (VII, VIII. IX. ve X.) asırlar Türkler çok geniş bir sahaya yayılmış bulunuyordu. Karadenizin kuzey kesimleri Don-Volga boylarından başlamak üzere Kafkasya Hazar Denizinin doğu ve güney bölgeleri, Harzem, güneyde Arilerle Turaniler arasında her zaman tabiî bir sınır olarak kabul edilmiş olan Ceyhun nehri yukarda Seyhun nehri ve Kaşgar önleri ve Çin Seddine kadar yayılan ve milyonlarca km^2 olan bu geniş coğrafya Türklüğün hâkim karakterini taşıyor ve tamamen ***Türk hükümdar, Han, Hakan*** ve ***Türk Sultanları*** tarafından idâre ediliyordu. Nitekim **Yuang-Çawang** 630 da buralara (Ceyhun havzası) uğradığında Toharistanda dâhil bu geniş ülkeyi ayrı ayrı Hanlara tabi, otuz iki küçük hükümete taksim edilmiş buldu. Bu ülkeler batı Türk Gök Türklerine bağlı Yabgunun büyük oğlu olan **Türk Şad**'ın askerî nüfuzu altında bulunuyordu.

Bu Türk hükümdar, Han ve Hakanları, ne ilginçtirki (bir kısım Moğol hanları hâriç) İslâm dini ile şöyle veya temasa geçtikten sonra, hemde hiç bir mukâvemet göstermeden müslüman olmuşlar ve çoğu halde faziletli dini bir hayat yaşamışlardır. İşte yazar son olarak konunun bu yeni boyutu üzerinde durmuş ve "***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları***" adındaki son eserini yazmış ve böylece bu büyük oluşum ve ilâhi destanı Türk tarihi ve okuyucularına kazandırmıştır.

Evet, İslâm dini bir taraftan Orta Asya bozkırları ve Türkler arasında büyük bir hüsn-ü kabule mazhar olurken, diğer taraftan bu geniş Türk dünyası ve çoğu halde müstakil beylikler hâlinde bulunan Türk beyleri ve onların pek azı müstesna bu büyük hidayet zincirinin ilk altın halkalarından biri olmuşlardır. Öyleki;

A. Satuk Buğra Han'dan çok daha önce Orta Asya mahalli Türk hanlarının, nerede ise hemen hepsi ihtida ederek yeni teşekkül eden İslâm toplumuna katılmışlar ve bu camianın önde gelen en belirgin simaları hâline gelmişlerdir. Bunlardan meselâ ***Bazğis*** ve civarının hükümdarı, Türgeşler'den **Nizek Tarhan** (öl. 709), **Buhâra** hükümdarı **Tuğ Şad** (öl. 739), **Cürcan Hükümdarı, Sul Tekin** (öl. 719), ***Soğd*** ve ***Semerkant Hükümdarı*** **Ahşit Guzek** (Oğuz Bek) (öl. 745?), ***Uşrusana Hükümdarı*** meşhur Kara Buğra Han'ın oğlu **Kâvus et-Türkî** (öl. 820?) ilk devirlerde Müslüman olan bu Türk hükümdarlar neslinin ilk akla gelen mümtaz simaları ve bu kopmaz zincirin altın halkalarıdır. Bunlara çok daha sonraki asırarda müslüman olmuş ***Hazar Türk Hakanı*** ve Bulgar Türk hükümdarları ***Bilgevar Han*** ve hele, hele ve Türk'ün Allahın hidayetine giden yolda Ulu Atası olan Karahanlı hükümdarı ***A.S. Buğra*** Han'ı da ilâve etmemiz gerekmektedir.

Büyük Türkeş Hâkanı ve Araplar'ın despotik idâresine karşı senelerce çetin mücâdeleler veren ***Su-lu Han*** (öl. 718) bile bu araştırmamızda ilk defa çok ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi; eğer şartlar biraz müsâit, yani Müslüman Araplar ona biraz daha makul yoldan yaklaşabilmiş olsalardı, nerede ise ihtida edecek ve geleneksel Gök Tanrı dinini bırakarak koyu bir Müslüman olacaktı. Bu takdirde ***A. Satuk Buğra Han***'ın, Müslüman Türk halkının maşeri vicdanında kurmuş olduğu mânevi taht üzerinde belki ***Su-lu Han*** oturacak

ve bu ilahi kasırga, İslâm hidayet fırtınası Türk yurtlarında ve göçebe Türk boyları arasında çok daha önce (yâni iki buçuk asır) esmeye başlayacaktı.

Bu arada temas etmek istediğimiz bir durum daha vardır. O da ihtidâ eden bu mahalli Türk hükümdarları ve onların dini hahyatlarının ***H.A.R. Gibb*** ve ***J. Wellhausen*** gibi daha bir kısım târih otoriteleri tarafından hâlâ münakaşa konusu yapılmasıdır. Onlara göre mahalli Türk Hanları, kendi hür irâdeleri ile değil, sâdece Müslüman Arap valilerine hoş görünmek, taç ve tahtlarını hiç olmazsa bu şekilde korunmak için Müslüman olmuşlar veya en azından, Müslüman imiş gibi görünmeyi tercih etmişlerdir. Oysa bu kabil yazarların, bu kabil iddialarının, dini taassuptan öte kendilerini haklı çıkaracak hiç bir mesnedleri de yoktur.

Halbuki, bunlar arasında *A.S.* ***Buğra Hanı*** andıran İslâm dininin heyecanını bütün kalbi ile duyan, Müslümanlığında son derece samimi hükümdarlar da vardır. Meselâ ***Sul Tekin*** bunlardan biridir. Hayatını bir cihad ruhu içinde geçirmek istemiş ve bu hususta **Emevîler'e** isyan bayrağını kaldıranlara katılmış, hatta ölümü bile göze almış ve en sonunda şehid olmuştur.

Bulgar hükümdarı ***Bilge Var Han***'ın müslümanlığı ve dini hayatı ise başlı başına bir konudur. Yine bunlar arasında, Müslüman olmuş ve kendi halinde pasif bir hayat yaşamış, belki de öyle yaşamaya mecbur olmuş Türk hükümdarları olduğu gibi, Arap vâlilerinin çekindikleri ve onlara hiç bir zaman itimad etmedikleri müslüman Türk hakanları da bulunmuştur. Hattâ bunarın bir çoğu Müslüman Arap vâlileri tarafndan şu veyâ bu sebeple çoğu halde boyunları dahi vurdurulmuştur. Meselâ **Bazğis Hükümdârı** ***Nizek Tarhan*** bu şekilde ***Kuteybe b. Müslim*** tarafından daha ziyâde servetine el koymak için hıyanetle öl-

dürülen bedbaht bir Türk hükümdarıdır. Onun samimi bir müslüman olması bile Kuteybenin hıyânetine engel olamamıştır. Diğer taraftan servetine el koymak için zorba Arap valileri tarafından zorla boynu vurdurulan bu samimi müslüman Türk beyleri arasında **Sicistan** beyi ***Rutbil*** (İlteber) **Hottel** Türk beyi Bedr Tarhan hatta bir dereceye kadar **Pencikent** Türk beyi ***Divastic***'in isimlerini de zikretmemiz gerekmektedir.

Evet bize göre bu feci dıram altında çok daha acı ve insanı inadına kahreden bir sebeb yatmaktadır. O da ne yazık ki müslüman Arap idarecilerin Müslüman Türk hükümdarlarının İslâmlığını bir türlü ciddiye almamaları, hatta bundan daha da acısı onların müslümanlığına inanmamaları idi. Daha açık bir ifâde ile Türk hanları Müslüman oldukları halde, Arap idarecileri ne hikmettir bilinmez, onlara yine eskisi gibi hâlâ "***kâfir***", hâlâ "***münafık***", hâlâ "***fasık***", hâlâ "***Allah düşmanı***" gözü ile bakmışlar ve onlar hakkında böyle yakışıksız sözler söyleyip durmuşlardır.

Bu olumsuz düşünceler Emeviler devri boyunca aynı minvâl üzere devâm edip gitmiştir. Ne yazık ki bu, sadece Müslüman olan Türk hanları için değil, İslâm Dinini kabul etmiş aristokrat Türk büyükleri için de böyle olmuştur. Arap idarecileri bu kabil ağır ittihamları onlar içinde yapmışlar, müslüman Türk ulularını hor, hakir görmek şöyle dursun, onları zulme kadar varan ağır vergi yükü altında inim inim inletmişlerdir.

Mamafih burada işaret etmek istediğimiz çok önemli bir husus daha vadır. Şöyleki; esasen Emeviler devrinde ve Arap ordularının çok muzaffer bir şekilde Doğu istikâmetinde, bütün azamet ve ihtişamıyla ilerledikleri tarihlerde bile ***Arap Fâtihlerinin;*** İslâm Dinini Türk ve Türk büyükleri arasında yay-

mak ve onu kıtalar arası cihanşümül bir din haline getirmek gibi ulu ve mukaddes bir gayeleri olmamıştır. Bu fetih hareketlerinde maddî menfaat ve ekonomik çıkarlar, manevî değer ve kıymetlere nazaran ağırlığını daha fazla hissettirmiş ve valiler tercihlerini ona göre yapmışlardır. Onların bütün himmet ve gayretleri sefahat ve lüks içinde yüzen Emevî Ümerası için vergi musluklarının sonuna kadar açık olması ve gürül gürül akması idi. Nitekim onlar Türk yurtlarına, "***Halifenin çiftliği***" gözü ile bakıyorlardı.

Fetihler sona erdikten sonra dahî Arap Ümerasının maddî hırsları yine de Türk ve Türk beylerinden gayri meşru yollarla da olsa mutlaka vergi toplamak şeklinde kendini göstermiştir. Hatta, biz daha da ileri giderek diyebiliriz ki İslâm Dini, Arap Fatihlerinin bu meşum haris emelleri için bir engel oluşturmuştur. İlk Müslüman Türk Hükümdarlarının dini hayatlarında görülen zik-zakların altında yatan gerçek, belki biraz da bu olsa gerektir. Onların müslüman olmaları, çevreleri ile birlikte bu Yeni Dine girmeleri, müslüman Arap valileri tarafından her nedense pek fazla bir iltifat görmemiştir. Bütün bu kabil soğuk ve sevimsiz davranışlar netice itibarı ile müslüman Türk Hükümdarlarını, dinin değil, ister istemez ortamın, daha açık bir ifâde ile sliyâsî idarenin adamı, hem de vergi toplama işlerini aksatmadan yürüten uslu bir memuru olmaya zorlamıştır.

Böyle bir uygulamanın ne İslâm Dini, ne de Hz. Peygamber'in tebliğ politikası ile uzaktan ve yakından hiç bir ilgisi yoktur. İşte Arap Fâtihlerinin, İslâm Dininin ruhuna da tamamen aykırı olan bu tutum ve anlayışsızlıkları nedeniyledirki, İslâm Dininin, İç-Asya bozkırlarında yayılması ve Türklerin büyük bir siyâsî güç ve askeri bir otorite olarak İslâm milletleri camiasındaki şerefli yerlerini almaları bir hayli gecikmiştir.

Türkler'in özellikle IX. ve X. asırlar da çok daha büyük kitleler hâlinde müslüman oldukları nazarı itibara alınırsa, bu çok hayırlı oluşumun gerçekleşmesi için onların yaklaşık olarak üç asır gibi insan mantığının pekte kabul edemiyeceği kadar uzun bir süre beklemek zorunda kaldıkları görülecektir.

Gerçekte Orta Asya mahalli Türk hanları onların soyal ve siyâsi aktiviteleri, özellikle Arpa vâliler ile olan sosyal, siyâsî ilişkileri, başlı başına bir araştırma konusudur. Konu şimdiye kadar bütünüyle hiç bir tarihçi tarafından ele alınmamıştır. Ne varki, tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu durum müteveffâ tarihçilerimizden **Z.V. Togan**'ın dikkatini çekmiş olmalıki, bu konuda çok geniş bir araştırma yapmak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü müellif "***Umumî Türk Tarihine Giriş***" adındaki meşhur eserinde ve bir dipnotunda bunu tekit etmekte ve şöyle demektedir; "***Maveraü'n-Nehr***'in (Aşağı Türkistan) ***İslâmiyetten önceki mahalli melik ve krallarının menşeleri meselesine araştırmaların*** "**Gök Türkler Devrinde Feodallar**" ***ismi altında tertip ettiğim bir eserde tafsîlat verilmiştir, daha tabolunmamıştır***" (s. 436).

Ancak değerli Müellif'in henüz literatür de böyle bir eserinden söz edilmediğine göre, onun bu konudaki çalışmalarının fikir planında kaldığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi bizim bu mütevazi çalışmamızda konu bütünüyle, hemde bir hidâyet meselesi açısından ele alınmıştır. Evet Don-Volga boylarından Kaşgar önlerine kadar yayılmış olan bu geniş Coğrafya ve Türk dünyasına yön veren mahalli Türk hükümdar ve Hanlarının dini hayatları, Allahın hidayetine giden yoldaki dini maceraları, onların Arap valileri ile olan siyâsi mücadeleleri, temel kaynakların bu konulardaki rivâyetleri bir bir taranarak büyük ölçüde aydınlatılmış ve gün ışığına çıkarılmıştır. Sayıları bir hayli kabarık olan bu Türk hükümdarları tarihin karanlık sayfalarından

alınarak Türk tarih ve literatürüne kazandırılmış bundan da öte okuyucuların takdir ve beğenisine sunulmuştur. Her biri ayrı bir değer ve kıymette olan bu Türk Hükümdar, Han ve Hakanlarının daha şimdiye kadar yeterli bir şekilde tanınmamış ve bilinmemiş olması çoğu kere geçiştirilmesi, Türk Tarihçilerinin büyük bir aybı olmalıdır.

Bundan daha da acısı bu Türk Hükümdarları, aynı zamanda ilk müslüman Türk Hükümdarları zincirinin altın halkalarını oluşturan bu anlı, şanlı kimselerin hiç birisi, henüz memleketimizde yayınlanan genel kültür ansiklopedilerinin başta "***İslâm Ansiklopedisi***" ve "***Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi***" olmak üzere hiç birinde yer almamaktadır. Müslüman ceddimizin büyük atası **Abdu'l-Kerim Satuk Buğra Han** hakkında **W. Barthold'un *İslâm Ansiklopedisine*** yazdığı baştan savma kısa makaleside tam bir vurdum duymazlık örneğidir. Türk Tarihçilerinin şimdiye kadar böyle büyük oluşum ve gelişmeler üzerinde yeteri kadar durmamaları ve Türk gençliğinin; kendilerine böyle şerefli bir tarih kültür, medeniyet ve din mirası bırakan şerefli ecdâdlarını tanımaktan mahrum bırakılması kelimenin tam anlamı ile bir tarih sefâletinden başka bir şey değildir.

Her türlü başarı ve hidâyet Yüce Allahtandır.

Konya, 2003

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
S. Ün. Eğitim Fak.

İÇİNDEKİLER

I.
BAZĞİS (HERAT) TÜRK BEYLİĞİ
VE
NİZEK TARHAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Nizek Tarhan'ın Tarihi Geçmişi 25
Nizek Tarhan'ın İlk Mücadele Yılları 29
Nizek Tarhan'ın Müslüman Olması 26
Nizek Tarhan ve Kuteybe b. Müslim 35
Nizek Tarhan'ın Baş Kaldırması 39
Nizek Tarhan'ın Boynunun Vurdurulması 42
Nizek Tarhan ve Onun Soyundan Gelenlere Kısa Bir Bakış 47

II.
BUHARA TÜRK BEYLİĞİ
VE
TUĞ ŞAD'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Buhara Melikesi Kabaç Hâtun ve Tuğ Şâd 49
Tuğ Şad'ın Tarih Sahnesine Çıkışı 52
Tuğ Şad'ın Müslüman Olması 54
Buharadaki Üzücü Olaylar 59
Nasr b. Seyyar ve Tuğ Şâd 61
Tuğ Şad'ın Ölümü 63
Tuğ Şad'ın Müslümanlığının Münakaşası 65
Kuteybe B. Tuğ Şad Yeni Buhara Beyi 67
Hanedan Ailesinin Sonu 70

III.
AŞAĞI TOHARİSTAN YABGULUĞU
VE
BÜYÜK YABGU ŞAD'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Toharistan'ın Coğrafi Mevkii 73
Toharistan Yabguluğunun Tarihi Geçmişi 76
Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'ın Kişiliği ve Şahsiyeti 78
Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'ın Sıkıntılı Yılları 79
Yabgu Bey'in İhtidası ve Kuteybe b. Müslim 81

IV.
CÜRCAN VE DEHİSTAN TÜRK BEYLİĞİ
VE
SUL-TEKİN'İN MÜSLÜMAN OLMASI

Sul Tekin'in Tarih Sahnesine Çıkışı 87
İlk Siyasî Temaslar Dehistan ve Cürcânın Fethi 90
Sul Tekin ve İslâm'a Giden Yol 93
Sul Tekin Medine'de Hz. Peygamber'in Kabri Başında 94
Sul Tekin'in Emevilerle Dinî Mücadelesi 97
Sul Tekin'in Sonu ve Çok Acıklı Ölümü 99
Sul Tekin'le İlgili Bir Kaç Önemli Tesbit 101
Sul Tekin Hanedanı ve Tarihte Sulîler 101
İbn Sul; Kuhisten Beyi 102
Süleyman b. Sul 103
Muhammed b. Sul 105
Abbasiler Döneminde Sulîler 108

V.
SOĞD VE SEMERKANT TÜRK BEYLİĞİ
VE
AKŞİT ĞUZEK'İN MÜSLÜMAN OLMASI

Semerkant'ın Bir Türk Şehri Olması 111
Oğuz Bek'in İlk Yılları 113
Oğuz Bek'in Kuteybe İle Olan Dini İlişkileri 114
Kuteybenin Şehri Ele Geçirmesi 117
Ömer Bin Abdülaziz'in Türk Prenslerini İslama Çağrısı 118
Oğuz Bek'in Müslüman Olması 119
Ailenin Müslüman Olan Diğer Fertleri 121
Türk Hükümdarlarının Yeni Toplumdaki Durumu 122
H.A.R. Gibb Ne Diyor? 123
Akşit Oğuz Bek'in Yeni Hamleleri 125
Oğuz Bek'in Arap Valileri İle Mücadele Yılları 127
Eşres'in Yeni İslâmlaştırma Kampanyası 128
Su-lu Han ve Akşit Oğuz Bek 132
Oğuz Bek'in Şahsiyeti 134

VI.
PENCİKENT TÜRK BEYLİĞİ
VE
DİVAŞTİÇ veya ÇAKAN ÇOR BİLGENİN
MÜSLÜMAN OLMASI

Halac Türklerinin Soyu 139
Divaşti'nin Müslüman Olması 142
Divaşti'nin el-Cerraha Yazdığı Mektub 145
Divaşti'nin Arab Valileri İle Mücadeleleri ve Ölümü 147
Divaşti'nin Boynunun Vurdurulması 149

VII.
BÜYÜK TÜRKEŞ HAKANI SU-LU HAN
VE
İSLÂMİYET

Doğudan Gelen Yeni Tehlike Türkeş Hakanı 151
Su-lu Han Tarih Sahnesinde 153
Su-lu Han'ın İslâmiyetle İlk Temasları 155
Su-lu Han'ın Cüneydle Dinî Münakaşaları 158
Dini Münakaşaların Genel Değerlendirilmesi 161
Hişam'ın Yeni Arayışı Türk Hakanını İslâma Çağrı 163
Türk Hakan'ı, İslâm Dinini Niçin Kabul Etmedi? 166
Su-lu Han'ın Beklenmedik Ölümü 169
Abbâsî Hilâfetindeki Hâkânlar; Hâkân Hâdimü'r-Reşid 171
Hakan Gurtuc ve el-Mutasım 172
Hakan Soyundan Gelen Diğer Ulu Kişiler 174

VIII.
YÜKSEK HAZAR TÜRK HAKANI
HANUKA HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Hanuka Han; Yeni Hidayet Yolunun İlk Yolcusu 177
Müslüman Arapların Hazarlarla İlk Temasları 179
Abdullah b. el-Cerrâh ve Martik Hakan 181
Halife Hişamın Yeni Arayışları 185
Mervan B. Muhammed Hazar Yurtlarında 186
Hazar Hakanına İslâm'a Giden Yolun Açılması 188
İslâmiyetin Hazar Yurtlarında Kazandığı Büyük Zafer 192
Müslüman Fakihlerin Tebliğ Faaliyetleri 193

IX.
SİCİSTAN TÜRK BEYLİĞİ
VE
RUTBİL (İLTEBER)'İN MÜSLÜMAN OLMASI

Sicistan'ın Coğrafi Durumu 196
Sicistan'ın Türklük Dokusu ve Türk Halaç Boyları 197
Sicistan Türk Beyi'nin Arap Valileri ile İlk Mücâdeleleri 200
Yeni Türk Beyi Aç Gözlü Arap Valileri Karşısında 203
el-Eşas Sicistan Yolunda 205
el-Eşas'ın Yeni Mâceraları ve İlteber 207
el-Eşas'ın İlteber'e Sığınması ve el-Haccâc 209
İlteber'in Müslüman Olması 210
el-Mehdi İle Başlayan Yeni İlişkiler ve İlteber'in Ölümü 214

X.
HUTTAL TÜRK BEYLİĞİ
VE
SAB-BAL; İŞBARA'NIN MÜSLÜMAN OLMASI

Huttal'ın Coğrafi Durumu ve Türklük Dokusu 217
Sabbal veya İşbara Huttal Türk Beyi 219
Sab-bal ve Kuteybe b. Müslim 221
Sab-bal, Esed b. Abdullah Karşısında 223
Sab-bal'ın Müslüman Olması ve Hâris b. Süreyc 224
Sab-bal Ölüm Döşeğinde 228
Yeni Gelişmeler; Esed Huttal Önlerinde 229

XI.
BEDR TARHAN; HUTTAL TÜRK BEYİ VEYA TARKAN TUDUN'UN MÜSLÜMAN OLMASI

Bedr Tarhan'ın Kimliği ve Tarih Sahnesine Çıkışı....233
Bedr Tarhan'ın Huttal Beyi Olması....236
Bedr Tarhan Esed'in Huzurunda....240
Bedr Tarhan'ın Allah Yolunda Hesaplaşması....242
Bedr Tarhan'ın Boynunun Vurdurulması....244
Bânicur veya Beycur Türk Hânedan Âilesi ve Huttalda İslâmiyet....246

XII.
YUKARI TOHARİSTAN YABGULUĞU VE KARLUK YABGUSUNUN MÜSLÜMAN OLMASI

Yukarı Toharistan ve Karluk Yabgusunun Tarih Sahnesine Çıkması....249
Yukarı Toharistan Yabgusu'nun Ön Saflara Çıkması....251
Karluk Yabgusu Arap Valileri Karşısında....254
Karluk Yabgusu'nun Müslüman Olması....257
Karluk Yabgusu ve Abbâsi Halifeleri....258
el-Memun'un Yeni Mücadele Yılları....260
el-Memun'un Yeni Arayışı ve Yabgu Bey....260
el-Memûn Yabguyu Kendi Safına Çekiyor....262
el-Memûn'un Yeni Dönemi ve Yabgu Bey....263
Yabgu Bey'in Oğulları Hilâfet Saraylarında....263

XIII.
UŞRUSANA TÜRK BEYLİĞİ
VE
KÂVUS ET-TÜRKİ; KARA BUĞRA HAN'IN OĞLUNUN
MÜSLÜMAN OLMASI

Uşrusana'nın Coğrafi Mevkii; Kavus et-Türki ve
Kara Buğra Han 265
Uşrusana Türk Beyliği ve Kara Buğra Han 266
Kâvus Et-Türkî ve İslâma Giden Yol 269
Kâvûs et-Türkî'nin Müslüman Olması 272
Kâvûs et-Türkî ve Onun Soyundan Gelenler 274

XIV.
UŞRUSANA TÜRK BEYLİĞİ
VE
AFŞİN; HAYDAR B. KÂVUS'UN MÜSLÜMAN OLMASI

Afşin; Haydar b. Kâvus ve İslâm Realitesi 279
Afşin'in Hilâfet Çevrelerine İntisab Etmesi 281
Afşin ve Bâbek el-Hurrami 283
Afşin Cihad ve Gaza Meydanlarında 285
Afşin İçin Zor Günlerin Başlaması 287
Afşin İçin Kurulan Büyük Mahkeme 289
Olayların Değerlendirilmesi ve Sonuç 293

XV.
TÜRK BULGAR HAKANI BİLGEVAR HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Bilge Var Han'ın Müslüman Olması 297
Bilge Var Han'ın İslâm Halifesinden Yeni İstekleri 300
Elçilik Heyeti Bulgar Yurtlarında 302
Bilge Var Han Huzurunda Yapılan Büyük Merâsim 303
Bilge Var Han'ın İsminin Değiştirilmesi 304
Bilge Var Han'ın Yeni İslâmî Şahsiyeti 306
Yeni İlişkilerin Geliştirilmesi 306
Bilge Var Han'ın Yeni Cihad Ordusu 308

XVI.
BÜYÜK KARAHANLI HANI ABDÜ'L-KERİM SATUK BUĞRA HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Satuk Buğra Han 311
Satuk Buğra Han'ın Müslümanlığı Meselesi 315
Hz. Peygamber'in Mîracı ve Satuk Buğra Han 316
Satuk Buğra Han Hz. Peygamber'in Huzurunda 317
Yeni Görevli Ebû Nasr 319
Satuk'un Karşısına Dikilen Nur Yüzlü İhtiyar 320
Bir İlâhi Ses'in Satuğa Hitab Etmesi 322
Satuk'un Yeni Hamlesi 324
Rüya İle Gelen Büyük Müjde 325
Hayatı İle Hz. Peygamberi Yaşatan Büyük Türk 327
Hz. Peygamber'in Yüce Misyonunu Kucaklayan Adam 329
İslâmın Kılıncı Satuk Buğra Hanın Elinde 330

BİBLİYOGRAFYA 333

I.

BAZĞİS (HERAT) TÜRK BEYLİĞİ VE NİZEK TARHAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"Nizek et-Turğaşî; Türk asıllı idi. Üstelik bazı Horasan valilerinin telkini ile müslüman olmuştu. Bununla beraber O (hiç bir kimsenin baş edemiyeceği kadar da) *belâlı, kendisinden çekinilen bir kimse idi."*

İbn A'sem el-Kûfî

Nizek Tarhan'ın Tarihi Geçmişi;

Nizek Tarhan; geleneksel Türk hânedân âilelerinden ve İslâmî fetih yıllarında, **Aşağı Türkistan** (İslâmî kaynaklarda **Maveraü'n-Nehr)** ve **Horasan** bölgesinin en önemli mahalli Hanlıklarından biri olan ***Toharistan Yabguluğu,*** özellikle ***Bazğis*** (Herat) ve havâlîsinin çok değerli, doğuştan kahraman, Hakân yaratılışlı bir Türk Beyidir. Bir kısım yazarlar onun asıl idâri ünvanının ***Tirek*** olduğunu kaydetmişlerdir (1). Aynı zamanda Aşağı Toharistan Yabguluğuna bağlı, ***Belh Vâlisi*** idi. Tirek ünvanının bir manada Kağan yanında *"Hacib güvenilir kişi"* anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (2).

---

(1) Esin, E., **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,** İstanbul, 1978, s. 149-150, 240, Kurat, A.N. **Kuteybe b. Müslimin Harzem ve Semerkantı Zaptı,** A.Ü.D.T.E. F. Dergisi; VI, sy. 5, s. 389.

(2) Donuk, A., **Eski Türk Devletlerinde Askeri ve İdârî Terimler,** İstanbul, 1988, s. 51.

Türklerin büyük çoğunlukla **İslâm Dinine** girmeleri, bu sâyede yeni bir din, kültür ve medeniyetin kapısını çalmalarında, daha sonraları çok büyük bir yeri olan ilk müslüman Türk hükümdar ve Hakanlar zincirinin ilk altın halkasını teşkil etmektedir. Türk İslâm Tarihi'nde ilk müslüman Türk beyi olma şerefi de onundur. İslâm dinini, Emevîlerin ilk devirlerinde, Horasan'a Vali olarak gönderilen **el-Mühellep** veya **el-Mufaddal** kardeşlerin telkini ile kabul etmiş, (milâdî 700'lü yıllardan sonra) ve sonuna kadar da Allah'ın dini üzere kalmış yiğit yapılı, yiğit yaratılışlı eski Türk Hakanlarını andıran mahalli Türk beylerinden biridir.

Nizek Tarhan, müslüman Arapların **Hz. Ömer** devrinde (634-644) bölgeye hem de çok güçlü bir şekilde ayak bastıkları sıralarda (milâdi VII. asrın ilk yarısı), daha ziyade **Toharistan** denilen ve bugünkü İran'ın doğu, Afganistan'ın Kuzey kesimleri **Merv** ve **Herat** arasında kalan çok geniş bir ölgenin müstakil etkili bir beyi idi. Beyliğin asıl merkezi ise, çok dağlık ve inadına rüzgarlı, fırtınalı bir bölgede kurulan ve bir kartal yuvasını andıran, eski Aftalitlerin ülkesi **Bazğis** (Herat) şehri idi. İslâm coğrafyacıları buraların, ***fıstık ağaçlarının çokluğu ayrıca bolluk bereketli ve her şeyin çok ucuz olduğunu zikretmişlerdir*** (3).

İslâmî çağlarda **Toharistan** geniş manada Ceyhun Nehri (Amu Derya) nın yukarı mecrâsının sağ ve solunda bulunan ve **Belhe** kadar yayılan bütün dağlık yerleri de içine alan çok geniş coğrafi bir bölgenin adı idi. el-Hamevî, burasının ***"Aşağı"*** ve ***"Yukarı Toharistan"*** olmak üzere iki kısma ay-

(3) el-Hamevi, I, s. 318, el-Istahari, s. 269, İbn Havkal, s. 320, el-Mukaddesi, 308, Ayrıca bkz. Le Strange, G. **Büldanü'l-Hilâfe eş-Şarkıyye,** Beyrut, 1985, s. 455.

rıldığını bildirmektedir (4). **Nizak Tarhan**'ın daha ziyâde "Aşağı Toharistan" dediğimiz geniş mıntıkalarda etkili olduğu görülmektedir. Buralara, İslâmî fetihlerden çok daha önceki asırlarda büyük Türk göçleri olmuş ve Türkler bölgenin çok önemli bir unsuru haline gelmişlerdir (5). J. Wellhausen'e göre; ***"Toharistanda hâkim millet o zamanlar Türklerdi"*** (6).

Nizek Tarhan ise buralarda gerek; ***Ak-Hunlar*** veya ***Aftalitler,*** İslâmî kaynaklarda, **"Heytal"** veya **"el-Heyâtıla"** olarak zikredilen (7), ayrıca milâdî IV-V. asırlarda **Kuşanlar** adında büyük bir devlet kuran (8) Türklerin geride kalanları, gerekse; büyük **Gök-Türk** devletinin yıkılışından sonra İran'ın doğusu, yani Horasan bölgesine inen Türkleri, bunlardan ***Türkeşlere*** bağlı olanlar da dâhil bütün Türk boylarını itaati altına almış ve o bölgenin çok büyük, çok güçlü bir Türk beyi olmuştur (9). Zaten kendisinin, büyük **Gök-Türk** İmparatorluğunu oluşturan ve sonraları batıya doğru çekilen ve önemli Türk boylarından biri, yâni, ***Türkeşlerden*** olduğu kaydedilmiştir (10). Nitekim, İran şehirlerindeki aktif Türk var-

---

(4) elL-Hamevî, **Mucemü'l-Büldan,** IV, s. 23, Krş. Barthol, W. **Toharistan** md. İ.A. XII/I, s. 399.

(5) Frye, R.N., **The Golden Age of Persia; The Arabs in the East,** London, 1977, p. 51.

(6) Wellhasune, J., **Arap Devleti ve Sukutu,** Ankara, 1963, s. 206.

(7) Makdisi, **Ahsen et Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim,** nşr. De Goeje, Leyden-Brill, 1877, s. 260. Yazar, İslâm coğrafyacılarının Maveraü'n-Nehr olarak yer verdikleri geniş bölgeleri "Heytal mıntıkası olarak tanımlamaktadır. Z.V. **Giriş,** s. 42, 46, 54, 60, 72.

(8) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Konukçu, E., **Kuşan ve Ak-Hunlar** Tarihi, Ankara, 1973.

(9) Âsım, N., Arif, M., **Osmanlı Tarihi,** İstanbul, 1335, I, s. 44.

(10) Bu konularda geniş bilgi için bkz. İbn A'sem el-Kûfî, **el-Fütûh** Beyrut, 1992, III., s. 102-110-115.

lığına işaret eden J. Wellhausen aynen şöyle demektedir; *"Türklerin asıl yerleştikleri bölgeler, Seyhun Nehrinin doğusunda idi. Fakat bunlar buralarda giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevk edilen akınlar sırasında bir çok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler oralarda Hanedanlıklar kurarak bu geniş bölgelerde yaşayan insanlardan vergi almaya bile muvaffak olmuşlardır"* (11).

Bu devirlerde yetişmiş diğer bir çok Türk beyleri ve aristokrat Türk büyükleri, gibi, **Nizek Tarhan**'ın ilk gençlik yılları hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Ancak, bir Türk asâlet ünvanı olan ***Tarhan*** veya ***Tarhun***'un, Ceyhun'un hem doğusu, hem de batısında mevcud ve Hakanın emrinde, onun yetkilerine sahip bir kimse olduğu (12) göz önüne getirilirse onun bir çok yararlı işler gördüğü ve kendisini ispatladıktan sonra bu makama getirilmiş olması gerekmektedir. Nitekim, et-Taberi'nin çok önemli bir kısım rivâyetlerinde onun, Türk asıllı büyük ***Toharistan Yabgusu***'nun sağ kulu olduğu, yâni onun maiyyetinde yetiştiği zikredilmektedir (13).

Biz, bu son derece dirâyetli Türk Beyinin ismini; bir kurtarıcı, hem de kendinden yardım istenecek kadar güçlü ve önemli bir kimse olduğunu, ilk defa, bedbaht **Sâsanî** hükümdarı III. **Yezdücerd**'in başına gelen büyük felâketler dolayısıyla duymaktayız. et-Taberi'nin daha ayrıntılı olarak naklettiğine göre, **Yezdücerd,** müslüman Araplara karşı **Nihâvend** bozgunundan sonra (642) **Merv**'e gelmiş ve **Nizek Tarhan**'dan bu yeni Arap tehlikesine karşı ittiafak ve mu-

(11) Wellhausen, J., a.g.e., s. 206, Krş. Kurat, A.N. a.g.mk., D.T.C.F. Dergisi, VI, no, 5, s. 389.

(12) **Tarhan** veya **Tarkan** hakkında geniş bilgi için bkz. Donuk, a.g.e., s. 40-47, Krş. Welhausen, J., a.g.e., s. 206.

(13) et-Taberi, IV, s. 44.

haliflerini (kardeşi Ferruhzad vb.) bertaraf etmek için yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine ordusu ile birlikte **Merv**'e gelen bu **Türk Beyi, Yezdücerd** tarafından **Halesdan** da coşkun bir sevgi ve tezâhüratla karşılanmıştır (31/651) (14). Mâmafih, bu sıralarda bizim konumuz açısından bundan çok daha önemli olaylar olmuştur. O da, bu Türk Beyinin Belh'i bütünüyle ele geçirmesi ve buradaki meşhur Budist mabedi ***Nevbahar***'a el koymasıdır. Şöyleki;

Gerçekte **Nizek Tarhan**'ın koyu bir Budist olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi **Belh**'teki meşhur Budist mabedi ***Nevbahar***'ın mütevellisi olan ***Bermek,*** (15) Halife **Hz. Osman** (644-656) zamanında müslüman olmuş ve ***Abdullah*** adını almıştı. Bunu haber alan **Nizek,** ona çok büyük bir tepki göstermiş ve derhal İslâm dinini terketmesi ve atalarının dinine dönmesini istemiş, aksi takdirde büyük bir kuvvetle üzerine yürüyeceğini bildirmiştir (16). **Bermek,** her ne kadar İslâm dinine kendi isteği üzerine girdiğini ve bunda hiç bir kimsenin etkisi olmadığını söylemişsede bunlar **Nizek** için hiç bir mana ifâde etmemiş ve Nizek Tarhan büyük bir öfke ile Belh'e gelmiş başta **Bermek** olmak üzere, **Bermek Ebû Hâlid** hâriç, onun tam on erkek çocuğunu da katletmiştir (17).

Nizek Tarhan'ın İlk Mücadele Yılları;

Nizek Tarhan'ın Müslüman Arap vâlileri ile ilk ciddi temasları, elimizdeki bilgilere göre Hicrî 51/671 yılında **Ho-**

---

(14) el-Belâzurî, **Fütuhu'l-Büldan,** çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 452, 453, et-Taberî, IV, s. 296-297, İbnü'l-Esir, IV, s. 121.

(15) Bermekiler hakkında bkz. Barthold, W. İA., **Bermekiler** Mdd. II, s. 560-563.

(16) el-Hamevi, V., s. 308, Krş. Frye, R.N. İbd. p. 51.

(17) İbnü'l-Fakih, **K. el-Büldân,** s. 323, 324. el-Hamevi, V., s. 308. Yusuf, S.M., **Bedü'l-İlâkat el-İlmiyye Beyne'l-Hind vel-Arap,** Mecelle Külliyetü'-Âdab, Camial-ü Fuâd, 12, s. 105-109.

rasan'a vali olarak gönderilen **Rabi'b. Ziyâd el-Hârisi** ile başlamıştır. **Rabi'** Horasan'a gelince **Belh'i** barış yolu ile ele geçirmiş, zorla **Kuhistan'a** girmiş ve o civarda kendisine mukâvemet eden bütün Türkler'i de öldürmüştür. Bu Türkler'den sâdece **Nizek Tarhan**'la baş edememişti (18). Fakat ona en büyük darbe, çok daha sonra Horasan'a vâli olarak gönderilen **Yezid b. el-Mühelleb** (701-704) tarafından vurulacaktır.

Yezid, Horasan'a vali olarak geldikten sonra, diğer bir çok Arap vâlileri .gibi oda, civârın mâmur ve zengin şehirlerine baskınlar düzenlemek ve dolayısıyla büyük ganimetler elde etme hırsında idi. O **Bazğis'e** göz koymuştu. Zirâ **Nizek Tarhan** bütün servet ve zenginliğini bir kartal yuvasını andıran bu kalede saklıyordu (19). Mâmafih **Nizek'in** bir ara Bazğis'ten ayrıldığını haber alan bu aç gözlü Arap Valisi, oraya derhal bir baskın düzenlemiş, geçitleri tutarak şehri kuşatmış ve **Nizek'in** yıllardır biriktirdiği, servt ve zenginliklerinin hepsini ele geçirmiştir. Türk hükümdârı geri döndüğünde artık yapacak pek ele geçirmiştir. **el-Mühellep** bununla da yetinmemiş, çok gâfil avladığı bu ***Türgeş Beyi*** ile ağır bir anlaşma yapmış, ancak ailesi, eşi çocukları çok yakınlarını buradan alarak çekilip gitmesine müsâde etmiş ve onu Bazğisten sürüp çıkarmıştır.

Mâmafih, **el-Mühelleb,** daha sonra Horasan valiliğinden azledilmiş ve onun yerine kardeşi **el-Mufaddal b. el-Mühelleb** vali olmuştur. (704) el-Mufaddal da buraya gelince o da gözünü bu kartal yuvasına dikmiştir. Yeni vâlide fırsat kollamaya başlamış ve **Nizak Tarhan'ın** yokluğundan ya-

---

(18) et-Taberî, V., s. 286.
(19) et-Taberî, V., s. 286, İbnü'l-Esir, IV, s. 496.

rarlanarak bu güzel kaleyi ikinci bir kere daha yağmalamış ve tahminlerin üstünde çok büyük servet ve ganimetler elde etmiştir (20).

Nizek Tarhan'ı daha sonra; Türk yurtlarında büyük kargaşalıklar çıkaran asî Arap lideri **Musa b. Abdullah b. Hâzım** karşısında ve Semerkant'ın diğer Türk asıllı hükümdarı **Tarhun**'un yanında görüyoruz. Zira büyük İslâm Tarihçesi et-Taberi hicrî 85/704 yılı olayları arasında âsî ve Türk büyüklerine sığınmak için emrindeki bir kısım askerleri ile birlikte, bir şehirden diğer bir şehire göç eden **Musa b. Abdullah b. Hâzim** en sonunda Soğd Hükümdarı Tarhun'a sığınmış ve ondan büyük ikramlar görmüştür. Fakat daha sonra araları bu hükümdarla da bozulmuş ve onunla çetin mücadeleleri olmuştur. İşte **Tarhun**'a karşı kıyâm eden bu âsî Arap vâlisinin tedibinde **Nizek Tarhan** da yer almış ve ona büyük hizmetleri dokunmuştur (21).

Nizek Tarhan'ın Müslüman Olması

Mâmâfih, ***Nizek Tarhan***'ın bu el-Mühelleb ve el-Mufaddal kardeşlerle olan çetin mücâdeleleri bir yana kaderin şu garip cilvesine bakınızki, koyu bir Budist olan bu Türk Beyi işte bu sıralarda Allahın hidâyetine kavuşmuş, İslâm dinini kabul etmiş ve böylece ilk müslüman Türk Beyi olmluştur. İşte bizim için asıl önemli olan bu ilk müslüman Türk beyi **Nizek Tarhan**'ın nasıl olupta kendi atalarının dinini terkederek müslüman olduğudur

Bu değerli ***Türk Beyi***'nin Arap valileri ile olan çoğu kere kanlı mücâdelesi bir yana, olaylar onu; dinî ve vicdânî bir muhâkemeye, daha açık bir ifâde ile uhravi bir yol ayrımına

(20) et-Taberî, VI, s. 397.
(21) et-Taberî, VI, s. 398 vd.

sürüklemiş ve belki bu manada çok sıkıntılı günler yaşamıştır. Zira inadına dindar tabiatlı ve yüksek muhâkeme gücü olan **Nizek Tarhan,** Arap vâlile ile olan bu sıkı temasları sonucu, diğer taraftan İslâm dini gerçeği ile karşı karşıya gelmiş, Budizmin ***"sonsuz hakikate ulaşma"*** gayesi onu tatmin etmemiş ve kudreti bütün kainatı kucaklayan yüce **Allah**'a inanmanın zaruretini duymuş, Allah'ın hidâyetine giden yol, ona da görünmüş ve en sonunda müslüman olmuştur. Böylece tarihte ***"İlk Müslüman Türk hükümdarı olma şerefi de"*** ona âit oluyordu. Nitekim ilk devir tarihçilerinden el-Yakubî hiç bir tereddüde yer vermiyecek şekilde ***"onun müslüman olduğunu*** ve **Abdullah** ***adını aldığını"*** zikretmektedir (22).

Nizek Tarhan'ın ne zaman ve kimin vasıtasıyla müslüman olduğunu bilmediğimiz gibi, O'nun Allah'ın hidâyetine kavuşmasına yardım eden ***"olay"*** ve asıl sebeb hakkında da fazla bir bilgimiz yoktur. Ancak o, kendi yüksek irâdesi, şöyle veya böyle temas halinde bulunduğu müslüman Arap valilerinin telkin ve delâleti, İslâm dininin yüceliği ve hidâyeti sebebiyle müslüman olmuş ve sonuna kadarda Allah'ın dini üzere kalmıştır. Ne varki onun, **Kuteybe**'nin, Horasan valiliğinden çok daha önceki bir devirde İslâm dinini kabul etmiş olması gerekmektedir. Zira, yine ilk devir tarihçilerimizden biri olan değerli âlim **İbn A'sem el-Kûfi'nin** kıymetli eseri **K. el-Fütuh**'unda **Nizek Tarhan**'ın müslümanlığı hususunda hemde en ufak bir tereddüt ve şüpheye yer bırakmıyacak bir tarzda açık rivâyetler bulunmaktadır. Değerli tarihçi konumuza esas olan rivâyetlerininde aynen şöyle demektedir;

---

(22) İbn Vâzıh el-Ya'kûbi, **Tarih,** Beyrut, 1960, II, s. 286.

«نيزك التّرقشي وكان تركيًا غير أنّه أسلم على يد بعض ولاة خراسان وكان مع ذلك شريراً غدراً.»

"Nizek et-Türgaşî, Türk asıllı idi. Üstelik bâzı Horasan vâlilerinin telkini ile Müslüman olmuştu. Bununla berâber O (hiç bir kimsenin baş edemeyeceği kadar da) belâlı kendisinden çekinilen bir kimse idi" (23).

O devirlerde Horasan'a, **el-Mühelleb** ve **el-Mufaddal** kardeşlerin vali olarak gönderildiği ve **Nizek Tarhan**'ın bunlarla sıkı temaslar içinde bulunduğu nazar-ı itibara alınırsa İbn A'sem'in Horasan valilerinden asıl maksadının bu iki kardeş olduğu ve **Nizek Tarhan**'ın bunlar vasıtasıyla İslâm dinine kavuştuğu gayet tabi karşılanmalıdır. Zirâ **Yezid b. Mühelleb** zamanında (82/704) müslüman olan Aşağı Türkistan aristokrat ve prensleri arasında **Gazvan** da vardır. Gazvan'ın, kaynaklarda, Ceyhun havzasının önemli stratejik bir mevkii olan **Zem** mıntıkasının sahibi olduğu bildirilmektedir (24).

Nizek Tarhan, bu şekilde müslüman olduktan sonra, İslâm dini bu aristokrat Türk âilesi arasında çok iyi bir hüsnü kabul görmüş ve âileden daha bir çok kimse de müslüman olmuştur.

Hattâ, Nizek Tarhan bundan sonra yeni doğan erkek çocuklarından birine Hz. Peygamber'e olan sevgisinden dolayı **Muhammed** adını vermiştir (25).

Mâmâfih bu hânedân ailesi arasında İslâm dininin ya-

(23) İbn A'sem, **el-Fütûh,** Th. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.III, s. 102.

(24) Kitapçı, Z., **Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet,** Belleten, LI, no, 201, Aralık, 1987, s. 1203.

(25) Hatib el-Bağdâdi, **Târih-u Bağdad,** V, s. 109.

yılmasında **Osman b. Mesud et-Temîmî**'nin çok önemli hizmetleri olduğu da unutulmamalıdır. Horasan'daki siyâsi Arap otoritesinin temsilcileri ile arası açılan ve daha sonra Türk yurtlarına, Türk büyüklerine sığınan **Osman b. Mesud;** Türk büyükleri ve Tarhan ailesiyle fevkalade iyi münasebetleri olan gözü pek müslüman bir Arap komutanıdır. **İbn A'sem** onun bir Türk hanımı ile evli olduğunu zikretmektedirki bu hanımın Tarhan ailesine mensup müslüman bir Türk kadını olduğundan asla şüphe edilmemelidir (26). Zira Nizek'in öz kardeşinin kendi oğluna **Osman** adını koyması, bu geniş Tarhan ailesinin **et-Temimi**'ye karşı duydukları samimiyetin bir ifâdesi olması yanısıra bizim yukarda belirttiğimiz görüşleri de doğrulamaktadır. Mamafih onun her ne kadar İslâmî adı **Abdullah** ise de ömrünün sonuna kadar Nizek Tarhan olarak kalmış ve öylece vefat etmiştir. Kaynaklarda her nedense Onun İslâmi olan bu ikinci adından pek fazla bahsedilmemektedir.

Bu mealdeki rivâyetlerden, İslâm dininin bu geniş Türk hükümdar âilesi arasında yukarda da ifâde edildiği gibi, takdir edilecek seviyede bir hüsnü kabûle mazhar olduğu anlaşılmaktadır. **Nizek Tarhan**'ın müslüman olmasıyla birlikte onun başta hanımı olmak üzere bütün âile ferdleri yakın silah arkadaşları ve bu arada aristokrat tabakadan daha bir çok Türk'de müslüman olmuştur. Bunlar arasında, kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile Nizek Tarhan'ın oğlu **Salih,** Nizek'in önemli yardımcılarından biri olan **kardeşi** ve onun oğlu aynı zamanda değerli bir komutan olan **Osman** ve **Şakran Sul** gibi daha bir nice kimseler vardır. **Salih b. Nizek**'e gelince, önümüzdeki sayfalarda üzerinde biraz daha geniş bir şekilde durulacağı gibi Emevîler devrinde yükselmiş, Arap-

(26) İbn A'sem, III, s. 102.

lar'ın hizmetine girmiş Türk asıllı devlet adamlarının ilk öncülerinden biri olmuştur.

Nizek Tarhan ve Kuteybe b. Müslim;

Ancak, **el-Mufaddal**'ın valiliği dokuz ay sürmüştür. Çünkü, Orta Asya'nın fethi, Türklerin daha ciddi bir kontrol altına alınması, hatta **İpek Yolu**'nun ele geçirilmesi gibi büyük emelleri olan despotik Irak valisi **el-Haccâc** yukarda da ifâde edildiği gibi **el-Mufaddal**'ı bu büyük işlere ehil görmemiş ve onun yerine her bakımdan çok güvendiği bir adam olan değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim el-Bâhiliyi,** hem de çok büyük yetkililerle Horasan'a vali olarak göndermiştir (705). Ne ilginçtirki, bundan sonra cereyan eden olaylar **el-Haccâc**'ın böyle yapmakla ne kadar isâbetli bir seçim ve karar verdiğini bütün çıplaklığı ile ortaya koyacaktır.

Nizek Tarhan müslüman olduktan sonra kendisi, yakın silâh arkadaşları ve ordusu ile birlikte daha sonra değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim**'in safında yer almış ve onun; **Baykent, Buhara ve Semerkant** gibi Aşağı Türkistan mahalli Türk hanlıklarını ele geçirmesinde kendisine çok büyük hizmetleri olmuştur (27). **Nizek Tarhan**'ın bu harblere sâdece askeri şöhretini artırmak için değil bir cihad aşkı ve bunun sevâbına nail olmak için katıldığında kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Ne varki onun kendi ordusu ve yakın silâh arkadaşları ile birlikte **Kuteybe b. Müslim**'in yanında yer alması ve bir cihâd eri olarak Aşağı Türkistan harekâtına katılması ve bundan sonra cereyan eden beklenmedik üzücü olaylar, onun haksız yere boynunun vurulmasına kadar uzayıp gidecek

(27) Frye, R.N., İbd. p. 80.

olan bir belâ ve musibetler zincirini de beraberinde getirmiştir. Buna sebebde **Kuteybe b. Müslim**'in bu şahsiyetli, yetenekli çevresi tarafından inadına sevilip sayılan üstün kâbiliyet ve kapasitedeki Türk hanlarına karşı sonsuz bir kapris ve sıkıntı içinde olmasıdır. Bundan daha da acısı, Kuteybe'nin Türk aristokrat erkânı ve hele hele **Nizek Tarhan**'daki askeri yetenek ve kâbiliyeti gördükten sonra ondan çekinmesi, makam ve mevkiinin elinden gitmesi ve bu Türk Hanının bir gün kendi yerini alma telâş ve endişesine kapılmasıdır.

Bu bakımdan **Nizek Tarhan**'ın müslüman olması, çok samimi bir şekilde Hak dini seçmesi başta **Kuteybe** olmak üzere yakın çevresine hiç bir mana ifâde etmemiştir. Onlar buna rağmen bu değerli **Türkeş Hanını**, eskiden olduğu gibi **hâlâ kâfir, fâsık, mürted, münafık** olarak görme ve bir müslümanı çileden çıkaracak ağır ittihamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Evet, bu niçin böyle olmuştur? İsterseniz konunun bu son derece ibretlerle dolu ilginç yönünü aralamaya çalışalım.

Evet bilindiği gibi değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim**, yukarda ifâde edildiği gibi, Orta Asya'yı feth etmek ve siyasi Arap hakimiyetini bu bölgede yerleştirmek için her türlü yetki ve büyük emellerle Horasan'a vali olarak gelmiştir. (86/705) (28). O; Orta Asyaya uzanan taht ve baht yolunu açmak ve büyük zafer tâcını giymek için işe, yakın çevresinden başlamıştır. **Kuteybe** bu cümleden olmak üzere, kendinden önceki başarısız Arap valileri yüzünden laçka, başı bozuk ve itaat ruhunu kaybetmiş, disiplinsiz bedevî Arap kabile ordusuna önce iyi bir çeki düzen vermiştir. Sonrada Arap

(28) et-Taberî, 424.

siyâsî hâkimiyetinden kendilerini kurtulmuş zanneden civâr eyâlet hanlarının üzerine yürümüş, onları cebir ve zorbalıkla itaati altına almış, böylece sarsılan siyâsi Arap otoritesini bir kere daha ayağa kaldırmış ve Arap ordusunu düşmanlarının tepesine inecek amansız bir yumruk haline getirmiştir.

Ancak onun bütün bu köklü icraatları sırasında kafasını, rahatsız edercesine meşgul eden bir kimse vardı. O da geniş Toharistan bölgesinin kudretli hâkimi ve bu sıralarda yeni müslüman olmuş **Nizek Tarhan**'dı. O, Horasan'a geldiğinde Nizek Tarhan ve onun güçlü şahsiyetini çok daha yakından tanıma fırsatı bulmuş ve ondan yavaş yavaş çekinir bir hâle gelmişti. Nitekim bu hususlara temas eden İbn A'sem aynen şöyle demektedir;

«واستولى قتيبة على خراسان ودان له النّاس بالسّمع والطّاعة فلم يكن بخراسان يتقي من ناحيته إلا رجلان: أحدهما يقال له نيزك التّرقشي والآخر عثمان بن مسعود التّميمي، فاتّقى قتيبة بن مسلم من هذين الرجلين.»

Kuteybe bütün Horasan'ı istilâ etti. Herkes onun emirlerine uymak ve itaat etmek üzere baş eğdi. Fakat Horasan'da kendisinden çekinilen iki (belalı) adamdan başka kimse yoktu. Bunlardan birisi Nizak et-Türgaşî, diğeri ise Osman b. Mesud et-Temîmî idi. Hele Kuteybe bu iki kimseden çok korkmakta ve çekinmekte idi (29).

Siyâsî şöhretini ve diğer Tür Han ve mahalli hükümdarlar üstündeki nüfuz ve gücünü herkesten çok iyi bilen **Kuteybe, Nizek**'i maiyyetine almayı planlamış ve kendine has bir yöntemle bunda muvaffak olmuştur (87/705) (30).

---

(29) İbn A'sem, III, s. 102.

(30) Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz., et-Taberî, VI, s. 431.

Artık bundan böyle, yukarda da ifâde edildiği gibi, Nizek Tarhan kendisi yakın silâh arkadaşları ve özel ordusu ile birlikte Kuteybeye iltihak etmiş ve onun safında yer bulunuyordu.

Böylece; **Kuteybe** bu dev yapılı Türk hükümdarını bir taraftan tecrid ve kontrol altına alırken, diğer taraftan da **Aşağı Türkistan**'ın fethi ve planladığı diğer harplerde Araplar'ın *"Ebe'l-Heyyâc harb ve darb görmüş tecrübeli kişi"* lakabını taktıkları (31) bu dirayetli Türk generalinin bilgi ve tecrübesinden geniş ölçüde yararlanmış olacaktı. Böylece *Nizek Tarhan, maiyyetinde bulunan Türk askerleri ile birlikte Arap ordularında çarpışan ilk Türk hükümdarı ve Türk generali oluyordu* (32).

Daha sonra gelişen olaylar, **Kuteybe**'nin böyle davranmakla ne kadar isâbetli hareket ettiğini ortaya koymuştur. Bundan sonra cereyân eden bütün harplerde artık bu müslüman Türk Beyi, Kuteybe'nin yanında bir nevî sağ kolu olmuş ve ona büyük yararlılıkları dokunmuştur. Nitekim et-Taberi, Kuteybenin Buhara askerî harekâtı sırasında (706) **Kara Muhan**'ın komutasında ilerleyen müttefik Türk ordusunun Araplarla yaptığı harplerden bahsederken **Nizek**'in üstün başarı ve kahramanlıklarını dile getirmekte ve harbin kızıştığı o çok sıkıntılı günlerde bu müslüman Türk generalinin çok çetin bir imtihan verdiğini söylemektedir (33). Büyük Türk generali **Nizek Tarhan** Baykent ve Buhara'nın fethi sırasında da **Kuteybe**'nin yanında yer almış ve ona bu müreffeh Türk şehirlerinin ele geçirilmesinde büyük yardımları dokunmuştur (34).

---

(31) et-Taberî, s. 429, 457.

(32) Kitapçı, Z., **Orta Doğuda, Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru,** İstanbul, 1987, s. 38, 39.

«وأبلى نيزك يومئذ وهو مع قتيبة»

(33) et-Taberî, VI, s. 437.

(34) el-Belâzuri, Futûh, s. 611.

Nizek Tarhan'ın Baş Kaldırması;

Fakat daha sonra olaylar giderek tahminlerin ötesinde kötü bir şekilde gelişmiştir. **Kuteybe** belki bir insan, bir komutan olarak takdir ettiği **Nizek**'in başarılarından korkmuş hatta çekinmeye başlamıştı. Diğer taraftan **Kuteybe**'nin Türklere karşı yaptığı bir kısım davranış ve hareketleri de **Nizek**'i tatmin etmemişti. Zirâ, Kuteybe bir çok kereler, söz verdiği halde, sonra rahatça sözünden dönebiliyor ve yerli hanlarla yaptığı sûlh anlaşmalarını bozmakta her hangi bir sakınca görmüyordu. Onun, **Baykent** ve **Buhâra** gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerini fethederken, halka karşı nice zulüm ve insafsızlıklarını bizzat yakından müşâhede eden **Nizek**, bir nevi dehşet içinde kalmıştı. Artık daha fazla **Kuteybe** ile birlikte olmasına imkân yoktu. Onun için **Buhâra**'dan **Merv**'e dönerken yolda fikrini değiştirdi ve yakın arkadaşlarına bu hususta duyduğu endişeleri dile getirerek şöyle dedi:

«أنا مع هذا ولست آمنه وذلك أنّ العربيّ بمنزلة الكلب، إذا ضربته نبح، وإذا أطعمته بصبص واتّبعك، وإذا غزوته ثمّ أعطيته شيئًا رضي ونسي ما صنعت به، وقد قاتله طرخون مراراً فلمّا أعطاه فدية قبلها ورضي وهو شديد السّطوة فاجر، فلو استأذنت ورجعت.»

"Bununla berâber ben, bu Kuteybe'den emin değilim. Öyle ya bu yavuz Arap, köpekler gibidir; döğüldüğünde havlamaya başlar, biraz yiyecek bir şeyler verirsen bu defa, etrâfında yalaklık eder ve peşini bırakmaz. Onunla harp ederken bile (biraz bir şeyler versen) buna çok sevinir ve seninle olup bitenleri hemen unutur. Meselâ Tarhun (Semerkant hükümdârı) Onunla defâlarca harp etmiştir. Ne zaman ki O, Kuteybeye fidye vermiş ve o çok güçlü

olmasına rağmen bunu kabûl ederek harpten vazgeçmiştir. O bir fâcirdir! Acaba Ondan izin istesem ve tekrar (Bazğis'e) dönsem böylesi her halde daha uygun olsa gerektir (35).

Bu Türk tarafı ile, Arap tarafının birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılması idi ve Nizek'i ölüme götürecek yolda böylece açılmış oluyordu. Bunun üzerine Nizek süratle Belh'e geldi. Artık kendisi Kuteybe'nin şerrinden emin olabilirdi. O, bundan dolayı *Cenab-ı Hakk'a sonsuz hamd ve şükürlerde bulunmuş, namaz kılmış, kurbanlar kesmiş dualar ederek ondan yardımını esirgememesini istemiştir* (36).

Bu değerli Türk Beyi'nin asıl maksadı, geniş bir kıyam hareketi ile Kuteybe'yi bütün Horasan ve Türkistan'dan sürüp çıkarmaktı. Bunun için de, **Belh, Merv er-Revz, Talakan, Feryap, Cüzcan** vs. gibi çevre şehir ve hükümdarlarına birer mektup yazarak onları Kuteybe'ye karşı isyâna çağırmış ve Arap idâresinden zâten memnun olmayan bu mahallî hükümdarların hepsinden çok geçmeden olumlu cevaplar almıştır. Bunlar hep birlikte **Kuteybe**'ye karşı, gelecek ilk baharda harekete geçeceklerdi (707). Nizek bu arada Aşağı Toharistan **Yapagusunu** bâzı kargaşalıklar çıkarmasından korktuğu için gözaltına almış ve ellerine altın bir kelepçe vurdurmuştu (37).

Kuteybe'ye gelince, adamları vasıtasıyla bu davul ve zurna ile gelen kıyam hareketini çoktan haber almış ve onların daha derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden insafsızca üzerlerine yürümüş bu âsî çevre beylerini çil yavrusu gibi dağıtmıştır. **Nizek** bu umumî kıyam hareketinde de yine

---

(35) et-Taberî, VI, s. 445, Krş. İbn A'sem, s. 168.
(36) et-Taberî, VI, s. 446.
(37) et-Taberî, VI, s. 445.

yalnız kalmıştı. Sıkı bir takibe uğrayan **Nizek** dağlık bir yer olan **Kürz**'e gelmiş ve bütün yolları da tutmuştu. Aradan aylar geçtiği ve muhasara uzadığı halde Kuteybe, ona bir şey yapamıyordu. Sonunda Kuteybe yine mâlûm taktiği (Diplomasiyi) uyguladı. Bu cümleden olmak üzere tatlı dilli riyâkar bir İranlı olan **Süleym en-Nasıh**'ı yanına çağırmış ve **Nizek**'i her ne pahasına olursa olsun kandırmasını ve yanına getirmesini emretmiştir. **Süleym;** bu tatlı dilli ve sözüne aslâ güvenilmeyen riyâkar İranlı Nizek'e yaklaşmaya ve onu kandırmaya muvaffak olmuştur. Bir çok şeyler sayıp döken sonra ona:

"Ya Ebe'l Heyyâc Ey! gün görmüş kişi *dedi. Sana nasihat etmekten başka bir gâyem yok. Artık çok çalıştınız ve yoruldunuz. Kuteybe'ye geri dönünüz. Öyle yaptığınız takdirde o sizden utanacak ve sizi af edecektir. Size kesinlikle onun namına* ***"eman-dokunulmazlık"*** *veriyorum* (38).

Haddizâtında **Nizek Tarhân** doğruyu gören ve düşünen, fakat yakın çevresindekilerin sözüne çabuk kanan, onlara fazla güvenen bir insandı. Kendisine, **Kuteybe** tarafından tezgâhlanan oyunun farkında idi. **Kuteybe** ve onun karakterini çok iyi bildiği halde yine yanılmış, yine **Kuteybe**'nin tuzağına düşmüş ve yakın çevresindeki Türk aristokrat erkânı ile birlikte **Kuteybe**'nin yanına gitmeyi kabul etmişlerdi. Bu ona ve yakın silâh arkadaşlarına ancak felâketten başka bir şey getirmiyecekti. Nitekim **Nizek Tarhan,** içinden geçen bu garip duyguları **Süleym** adındaki tatlı dilli sahtekara açıklayarak şöyle demiştir;

"-Ey Süleym! Insanlar ne zaman öleceklerini bilmezler. Ben ise ne

---

(38) et-Taberî, VI, s. 456-457.

zaman öleceğimi çok iyi biliyorum. Zira Kuteybe'nin yanına vardığım zaman benim de işim bitecektir" (39).

Nizek Tarhan'ın Boynunun Vurdurulması;

Ne ilginçtir ki, bundan sonra cereyan eden bir kısım bedbaht olaylar **Nizek Tarhan'ı** bütün acılığı ile doğrulamıştır. Böylece **Süleym,** başta Nizek olmak üzere Aşağı Toharistan **Yapagusu,** onun vekili **Sul Tarhan,** kendi emniyet görevlisi **Hınıs Tarhan,** da dâhil olmak üzere Türk aristokratlarından oluşan 700 kişilik büyük bir kalabalığı **Kuteybe**'nin askeri karargâhına getirmeye muvaffak olmuştur.

Nizek Tarhan, Kuteybe'nin askeri karargâhına getirildiğinde derhal tecrid edilmiş ve ellerine kelepçe vurularak özel bir çadırda göz altına alınmıştır. Kuteybe bununla da yetinmemiş ve ne yapılması gerektiği hususunda efendisi **Haccâc**'a derhal bir mektup yazmıştır. Neylersinizki Haccâctan kırk gün sonra gelen bir mektupta bu Türk Beyinin derhal kafasının vurulması yazıyordu (40). Bunun üzerine **Kuteybe** tekrar **Nizek**'i huzuruna çağırmış ve ona ileri geri hakaretler yağdırmaya başlamıştır. Büyük bir çâresizlik içinde karşısında dikilip duran Türk hükümdarı ona **"Emân;** ***dokunulmazlığı"*** hakkında **Süleym**'in kendisine verdiği kesin sözü hatırlatınca bu defa **Kuteybe** küplere binmiş ve İbni A'sam'ın kaydettiğine göre şöyle haykırmıştır;

"Ey Allah'ın düşmanı senin gibilere eman ne gerek. İslâm dininden defâlarca döndün, durdun" (41).

Kuteybe bundan sonra yanındakilere dönmüş ve onlara Nizek'e ne yapılması gerektiğini sormuştur. Kuteybe'nin biz-

(39) İbn A'sem, s. 167.
(40) İbn A'sem, III, s. 113.
(41) İbn A'sem, III, s. 113.

zat "**Allah'ın düşmanı**" diye kahrettiği bu müslüman Türk hükümdarına bu kişiler onun, "**kâfir**", "**mürted**" ve "**hâin**" olduğunu söylemişlerdir. Bunu duyan **Kuteybe**, onun boynunu vurdurmak için derhal kılıcını getirmelerini emretti.

Bu arada **Kuteybe** ile bu bedbaht, aynı zamanda müslüman Türk Beyi **Nizek Tarhan** arasında önemli bir konuşma geçmiştir. **İbn A'sem**'in bütün ayrıntıları ile naklettiği ve konumuz açısından son derece ilginç olan bu konuşmayı, burada nakletmeyi uygun görüyoruz. Şöyleki; **Nizek Tarhan** boynunun vurulacağını görünce **Kuteybe**'ye,

"-Ben sana Allah'ın Kitabını (Kuran-ı Kerimi) hatırlatırım. Bana onun hükümlerine göre muamele et." dedi. **Kuteybe** buna büyük bir pervâsızlıkla,

"-Öyle ya bende seni zaten Allah'ın hükümlerine göre öldürmek istiyorum!" cevabını vermiştir (42).

O zaman büyük bir çaresizlik içinde çırpınıp kalan **Nizek Tarhan**'la, **Kuteybe** arasında şu konuşma geçmiştir. **Nizek Tarhan,** Kuteybeye hitaben,

"-Sana canımı bağışlaman için fidye teklif ediyorum!" Kuteybe,

"-Canını kurtarmak için bana ne vereceksin!" Nizek;

"-Bir milyon dirhem" Kuteybe,

"-Daha artır" Nizek

"-İki milyon dirhem olsun" Kuteybe daha da "artır!" deyince Nizek bu meblağı "3, 4," hatta "10 milyon dirheme kadar artırmıştırki bu her hâl-ükarda büyük bir meblağ idi. Kuteybe sinsi dehâsıyla bu serveti nerede sakladığını sormuş ve onun

(42) İbn A'sem, III, s. 113.

yerini öğrendikten sonra dilinin altındaki baklayı çıkararak şimşek gibi ihtiras dolu gözleri ile şöyle bağırmıştır;

«والله لو لم يبق من أجلي إلاّ ثلاث كلمات لقلت: اقتلوه، اقتلوه، اقتلوه.»

"Allah'a yemin ederim ki ölmeden önce üç kelimeden başka diyeceğim bir şey kalmamış olsaydı (Nizek için), Onu öldürünüz! Onu öldürünüz! onu öldürünüz! derdim" diyerek, kirli oyununa bir yenisini daha ilâve etmiş ve bu müslüman Türk Beyinin boynunun vurulmasını emretmiş ve cesedini de herkesin görebileceği uygun bir yere astırmıştır (91/709) (43).

Evet, Allah'a olan imanının gereği Kuteybe'ye, bana; **"Allah'ın Kitabına göre hükmet"** diyen **Nizek Tarhan,** bu yiğit yaratılışlı kahraman, ilk müslüman Türk Beyi böylece, **Kuteybe**'nin eliyle şehid edilmiş oluyordu. O, bununlada yetinmemiştir. Geride, onun yerini alacak daha bir çok Türk komutanı, maiyyet erkânı vardı. Bunlar 700 kişi kadar olup, çoğu da müslümandı. Kuteybe büyük bir pervasızlıkla onların üzerine yürümüş ve bu 700 Türk'ün hepsinin insafsızca boynunu vurdurmuştur. Kuteybe, kendi eliyle yarattığı bu kan denizinde köklü aynı zamanda müslüman Tarhan ailesi ve yakınlarını hiç acımadan boğdurmuştu.

O, insanlık dışı bu vahşet ile yetinmemiş ona, sanki tuz biber ekercesine bir yenisini daha ilâve etmiştir. Başta **Nizek Tarhan** ve kardeşinin oğlu **Osman** olmak üzere boynunu vurdurduğu ve çoğu masum, suçsuz olan bu Türk aristokratlarının kesik başlarını huzuruna getirtmiş, onların kulaklarına her birinin adı, mevki ve rutbesi yazılı bir plâket asarak efendisi, yani, Emevîlerin zulmü ile cihanı dolduran

---

(43) et-Taberî, VI, s. 458, Krş. el-Belâzurî, **Futuh,** (Türkçe), s. 612.

Irak valisi **el-Haccâc b. Yusuf**'a göndermiştir (44). Bu olaylarla bir kere daha sabit olmuştur ki Gibb'in de dediği gibi; **Arap baskısını kabul edenler iyilikle muamele edilecekler, fakat en ufak bir isyan teşebbüsünde bulunanların insafsızca başları ezilecekti"** (45).

Evet ne hazindirki, **Nizek** ve çevresindeki değerli bir çok Türk'ün hemde, çok samimi bir şekilde Müslüman olmaları Kuteybe ve Arap devlet erkânı için hiç bir mânâ ifâde etmemiştir. Siyasî ihtiraslar yine dinî duygulara gâlip gelmiş ve yeni filizlenmeye başlayan müslüman Türk varlığına, böylece ilk darbe yine müslüman Arap komutanı tarafından vurulmuştur. Kuteybe'nin müslüman Türk aristokratlarına yaptığı bu ihâneti hoş görmeyen Araplar da vardır. Bunlardan özellikle Türkler'e karşı sevgi ve sempatisi ile dikkati çeken **Sabit Kutna** bu konuda yazdığı uzun bir şiirinde Kuteybe'nin ihânetini kötülemiş ve şöyle demiştir:

«لا تحسبنّ الغدر حزمًا فربما ترقت به الأقدام يومًا فزلّت»

Zannetme ki hiyânet sağlam bir adımdır; İnsan bir defâ hiyânetle yükselse bile o insanı alçak ve zelil eder (46).

Zulmü Türk yurtlarını bir kara bulut gibi kaplayan **Kuteybe** bunlarla da yetinmemiştir. Onun şu pişkinliğine bakınızki, hunharca boynunu vurdurduğu Nizek Tarhan'ın müslüman eşine daha sonra bir heyet göndererek kendisine ciddi bir şekilde evlenme teklifinde bulunmuştur. Şahsiyetli bu Türk anası **Kuteybe**'nin bu küstahlığa varan densiz teklifini kendine özgü gururuyla reddetmiş ve şöyle demiştir;

"-Ey Emir! Sen bir Halife değilsin! el-Haccâc gibi ünlü bir

(44) Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. İbn A'sem, III, s. 112, 113, 114.
(45) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 30.
(46) et-Taberî, VI, s. 459.

vâlide değilsin. Sıradan, Horasan valilerinden bir valisin. Oysa sen benim kocamı öldürdün! Çocuklarımı öldürdün! Elimde avucumda servet namına ne varsa aldın! Ondan sonra da bana hiç çekinmeden evlenme teklifinde bulunuyorsun. Sen; benim seni bir hile ile öldürebileceğimden ve böylece - eşim ve çocuklarımın - acı intikamını senden almış olacağımdan hiçmi korkmuyorsun" (47).

Kuteybe bu cevap karşısında neye uğradığını bilememiş ve **Nizek Tarhan**'ın eşiyle evlenmekten vazgeçmiştir. Böylece bu şerefli **Türk Anası**, milli gurur, haysiyet ve izzeti nefsini kuvvetli bir şamar gibi bu mağrur Arap komutanın yüzüne indirmiş oluyordu. Onun kendisine olan bu büyük güveni yanısıra **İslâm Halifesi** ve **el-Haccac**'tan bahsetmesi, hem de çok açık bir şekilde Kuteybe'nin sıradan bir vali olduğunu söylemesi ve komutan olarak kocası ayarında olmadığını vurgulaması çok ilginç bir keyfiyettir. Bütün bunlar bu müslüman **Türk Hâtunu**'nun İslâmî köklü bilgileri yanısıra, büyük siyâsi gelişmeleri yakından takib ettiğini son derece dirâyetli, kültürlü, lafını sözünü iyi bilen vakur, izzet-i nefsine düşkün imparatorice yaratılışlı bir Türk anası olduğunu göstermektedir.

Evet, ilk müslüman Türk hükümdarı olarak tarih sayfalarına geçen ve bir çok harblerde müslüman Arapların safında çarpışan, onların zaferler kazanmasına yardım eden mert yiğit yaratılışlı, harblerde bile üşmanına karşı hile kullanmaya tenezzül etmeyen karakter sahibi, üstelik koyu bir müslüman olan bu bedbaht Türk Beyi **Nizek Tarhan**'ın ne yazık ki feci âkıbeti budur. Bir biri ardından bir çorap söküğü gibi sökün edip gelen bu baş döndürücü acı olaylar ve onları

---

(47) İbn A'sem, III, s. 118.

daha fazla yorumlamanın yeri burası değildir. Ancak tarih bu ve benzeri meselelerde **Kuteybe b. Müslim** için çoktan hükmünü vermiştir. O da;

Kuteybe'nin; şüphesiz iyi bir komutan olmasına rağmen sözüne hiç bir zaman güvenilmeyen, gâyesine ulaşmak için gerektiğinde herşeyi, Kuran ve Hadise aykırı da olsa uygun (mubah) gören, başarılarını çoğu kere kaypaklığına borçlu, özellikle Türklere karşı zulmü elden bırakmayan bir kimse olduğudur.

Nizek Tarhan ve Onun Soyundan Gelenlere Kısa Bir Bakış;

Nizek Tarhan ve bu hânedan âilesinin çoğu Kuteybe b. Müslim tarafından her ne kadar insafsız bir şekilde kılınçtan geçirilmişlerse de, daha sonraları onun soyundan bir çok ulu kimseler, hatta veliler gelmiş ve bu Türk hanedan âilesini hayırla yad ettirmişlerdir. Bunlardan birisi onun oğlu **Salih b. Nizektir. Salih**'in bu katliamlarda çok küçük olduğu anlaşılmaktadır. Sâlih daha sonraları üstün kâbiliyeti ile dikkati çekmiş ve devlet işlerinde önemli görevlere getirilmiştir. Hatta Emevîlerin son Horasan valisi **Nasr b. Seyyar** zamânında o; **Şaş**, yani bugünkü adıyla ***Taşkent***'e vali olarak tayin edilmiştir (121/738) (48).

Onun bu Salih'in dışında kendi adıyla yâni **Nizek** olarak ikinci kuşaktan tarihe geçmiş bir torunu daha vardır. Bu Nizek'te o devirlerde toplumda askeri deha ve kâbiliyetini göstermiş, Abbâsî ihtilâlinde önemli görevler yapmış ve ihtilâlden sonra ise, **Ebû Müslim el-Horasânî**'nin en güvendiği komutanlardan biri olmuştur. Abbâsî halifesi **el-Mansur**, (754-775) bir hile ile ve boynunu vurdurmak için **Ebu**

---

(48) et-Taberî, VII, s. 177, İbnü'l-Esir, V., s. 237.

Müslimi, Bağdad'a çağırdığında **Nizek** yine onun yanında ve bir gönül rahatlığı ile istişare edebileceği en güvenilir maiyyet komutanlarında biri idi. **Nizek** çok geçmeden bazı şeylerin ters gittiğini anlamış ve koca ihtilâl komutanının **Rey**'e dönmesini istemişsede artık iş işten geçmişti. Ne yazıkki **Ebu Müslim** bu ihmâlinin cezasını hayatıyla ödemiş ve **Ebu Cafer el-Mansur,** ihtilâlin bu dev yaratılışlı komutanının gözünü kırpmadan boynunu vurdurmuştur (137/754) (49).

Yine **Nizek Tarhan**'ın, üçüncü kuşak torunlarından biri olan **Ahmed b. Muhammed b. Nizek**'in kendini yetiştirdiği, hatta hadis ilminde çok hatırı sayılır bir kimse olduğu kaydedilmektedir (50).

Fakat bizim burada üzerinde durmak istediğimiz, yine **Nizek Tarhan** soyundan gelen ve İslâm tasavvufunda çok ayrı ve özel yeri olan bir kimse daha vardır. O da; Tâbiî'nin meşhur âlimlerinden ve evliyânın en ulularından biri olan **İbrahim b. Edhemdir** (Dğ. 714, öl. 778). Onun ***Belh*** hükümdarının oğlu ve vel-i ahdı olduğu zikredilmektedir. Nizek'in 709 yılında katledildiği gözönüne getirilirse; **İbrahim b. Edhem**'in, onun yerine Belh'e vâli olan ve yine Nizak Tarhan Sülâlesinden birinin oğlu ve **Nizek Tarhan**'ın birinci kuşaktan torunu olması gerekmektedir (51). **İbrâhim b. Edhem**'e gelince; bu Türk hükümdarı, bir kısım fevkalâdeliklere şâhid olmuş, en sonunda tac ve tahtını terketmiş, kendini sâdece Allah'a ve Rasûlüne adamış ve neticede İslâm tasavvufunun en parlak siması ve şöhreti dünyaları dolduran bir İslâm velisi, mürşidi olmuştur (52).

---

(49) et-Taberî, VII, s. 479.

(50) Hatîb el-Bağdâdî, **Tarih-u Bağdad,** V., s. 109.

(51) Esin, E., a.g.e., s. 150.

(52) Geniş bilgi için bkz. **Hilyetü'l-Evliya,** VII, s. 367, **Tezkiretü'l-Evliyâ,,** s. 56, **Câmi-u Kerâmeti'l-Evliya,** s. 232, **İslâm Alimleri Ansiklopedisi,** II, s. 226-234.

II.

BUHARA TÜRK BEYLİĞİ
VE
TUĞ ŞAD'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"Tuğ Şad; Kuteybe sâyesinde müslüman oldu. Kuteybenin valiliği sırasında Buhara beyi olduğu gibi, Kuteybeden sonra Nasr b. Seyyar'ın zamanına kadarda Buhara beyliğini elinde tuttu. Onun bu sırada bir erkek çocuğu oldu. O bu çocuğa Kuteybe b. Müslime olan sevgisinden dolayı "Kuteybe" adını koydu."

Narşahi

Buhara Melikesi Kabaç Hâtun ve Tuğ Şâd;

Tuğ Şad; geleneksel Türk hânedan âilelerinden ve İslâmî fetihler, Emevî askeri vâlilerinin Türk yurtlarına ayak bastığı sıralarda **Aşağı Türkistan** da çok önemli bir yeri olan Buhara Hanlığının daha sonraları "***Beyliği***"ni yapmış, önemli ve Türk asıllı bir devlet adamıdır. Türk yurtlarını bir kan ve ateş kasırgası hâlinde fetheden değerli Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** tarafından bir kere daha Beylik makamına getirilmiş, onun telkin ve isteği üzerine müslüman olmuş ve ölünceye kadar da **Buhara Hanlığının** başında kalmıştır. Türk-İslâm tarihine adı geçen ikinci müslüman Türk beyidir.

Tuğ Şad da; bundan önceki sayfalarda çok geniş bir şekilde

izah edilen **Nizek Tarhan** gibi, Türklerin büyük çoğunluk ve yeni bir dini coşku ve heyecanla İslâm dinine girmeleri; bu sayede yeni bir din, kültür ve medeniyetin kapısını çalmalarına öncülük etmiş değerli müslüman Türk beyleri zincirinin altın halkalarından ikincisini teşkil etmektedir.

Anası, Emevîlerin ilk devirlerinden itibâren Horasan'a gönderdikleri Horasan askerî vâlilerinin karşısına dikilmiş ve uzun yıllar onlara karşı şerefli bir mücadele vermiş olan **Kabaç** veya **Kınık Hâtundur** (1). Babası ise; **Buhar Hudat** lakâbıyla (2) Aşağı Türkistan merkezi Buhara hanlığını elinde tutan **Beydûn** veya **Bidun** idi (3). Bu hânedân âilesinin bir taraftan *Gök-Türk* sülâlesine, diğer taraftan Soğd hükümdarları ile akraba olmaları bakımından (4) Soğd hükümdarları gibi, *Kengres* hükümdarları soyuna mensup oldukları kaydedilmiştir (5).

Beydûn'un ne zaman Buhâra Hanlığı'nın başına geçtiği ve kaç sene **Buhâr Hudat** olarak ülkeyi idâre ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Emevîler'in Horasan vâlilerinden, **Ubeydullah b. Ziyad**'ın ansızın Buhâra'ya hücum ettiği sıralarda (54/673) **Beydûn** çoktan ölmüş ve onun yerine **niyâbeten** kaynaklarda genellikle **Hâtun** olarak zikredilen eşi **Melike Kabaç Hâtun** geçmişti. Buna sebebte onun ardında çok

---

(1) Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,** Konya, 1995, s. 65, İbn Hubeyb, **Esmâü'l-Muğtâlin,** s. 166.
(2) et-Taberî, VI, s. 464, İbnü'l-Esîr, IV, s. 553, en-Narşahi, s. 23-24 vd.
(3) en-Narşahî, s. 23.
(4) Chavannes, E., **Documents surles Tou-kiue Occidentaux,** Petresburg, 1903, s. 136, not, 7.
(5) Esin, E., a.g.e., s. 236.

küçük yaşta ve **Tuğ Şad** (*) adında bir erkek çocuk bırakması idi. Her ne kadar Buhâra Türk melikesinin asıl adı hakkında, kaynaklarda bir kısım çelişkili rivâyetler varsa da (6) onun; tarihte diğer bir çok misâllerini gördüğümüz Türk anaları gibi vefâkar, dirâyetli, devlet umûruna vâkıf, gerçekten idâreci bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Belki de onun bu etkin kişiliği sebebiyledir ki **Buhâra**'yı; Narşahî'nin doğru olması gereken rivâyetlerine göre tam on beş sene idâre etmiştir (7). Ne varki **Gibb,** Aşağı Türkistan Türklüğü ile ilgi bir çok meselelerde olduğu gibi, bu Türk anasını hafife almakta ise de (8) Narşahî onun; ***Buharayı kendi zamanından önceki hükümdarlara göre çok daha iyi idare ettiğini, irâde, azim karar sâhibi, müstakil bir kişiliği yanısıra çok isâbetli kararlar veren bir Hatun olduğunu bildirmektedir*** ki gerçek olanı da bu olmalıdır (9).

(*) Kanaatimize göre bunun; bir özel isimden ziyâde, ***"Tuğ"*** ve ***"Şâd"*** kelimelerinden oluşmuş bir asâlet ve idârî ünvan olması gerekmektedir. Zira **Şâd;** eski Türklerde hem askeri, hem de idârî bir asâlet unvanı olarak kullanılmıştır. **Şâd,** genellikle Hakan âilesinin mensupları, meselâ ***kardeşi, oğulları, yeğenleri*** vs. için kullanılagelen bir şeref ünvanıdır. Hakandan sonra devlet protokolünde ikinci kimseye **Şâd** ünvanı verilirdi. Gök Türklerde Yabguları kontrol eden umûmî vâlilere Şâd denilirdi. (Geniş bilgi için bkz. Donuk, A., a.g.e., s. 33, Gökalp, Z., **Türk Medeniyeti Tarihi,** İstanbul, 1976, s. 216, Ögel, B. **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1978, I, s. 199.

Tuğ ise; Türkçe bir kelime olup eski Türklerde bir demet at kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu ***gönderin*** adıdır. Bu bir devlet ve hükümranlık alâmeti olup İslâmi devirlerde ***"Sancak"*** yerine kullanılmıştır (Donuk, A., a.g.e., s. 88, Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü,** s. 229).

(6) Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ag.e., s. 66.

(7) en-Narşahî, s. 41.

(8) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 17.

(9) en-Narşahî, s. 23.

Onun bu pek de kısa olmayan Buhâra Melikeliği sırasında, Horasan'a gelen Arap vâlileri ile, başta **Ubeydullah b. Ziyad** olmak üzere çok çetin mücâdeleleri olmuştur. **Kabaç Hâtun**'un, askerî mâcerâlar, diğer bir ifâde ile yağma ve baskınlardan ziyâdesiyle hoşlanan bu sözde Arap vâlileri ile olan mücâdeleleri hâlâ çok ilgi çekici bir araştırma konusu niteliğindedir. Onun, **Ubeydullah** ve daha sonra gelen **Said b. Osman** gibi vâlilerle olan mücâdeleleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren, temel kaynaklar, Aşağı Türkistan'ın asıl fâtihi **Kuteybe b. Müslim**'le olan mücâdeleleri hakkında her hangi bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Bu da bize gösteriyor ki, **Kuteybe** aradan geçen bunca yıldan sonra Buhâra'yı fethetmek üzere şehrin önlerinde görüldüğü sıralarda **Kabaç** Hatun çoktan ölmüş bulunuyordu (703?).

Tuğ Şad'ın Tarih Sahnesine Çıkışı;

Gerçekte çevre hükümdarları ve Orta Asya Türk büyükleri ile müsbet manada sıkı ilişkileri olan **Kabaç Hatun**'un biraz da vakitsiz olarak ölümü, Buhara Türk Hanlığı için âdeta bir sarsıntı olmuş ve eğer tabir uygun olursa bir rejim değişikliğine yol açmıştır. Zira, **Tuğ Şad**'ın bu işi henüz kucaklayamıyacak kadar küçük ve yetişmemiş olması, baba ve hele hele annesi **Melik Hâtun**'un ölmesiyle tamamen zayıf ve yalnız kalması İran asıllı rakip aileye kaçınılmaz bir fırsat vermiş ve bu ailenin önde gelenlerinden biri yine **Buhar Hudat** lakabı ile merkezî Buhara hanlığını ele geçirmiştir. Bu konularda yegâne kaynağımız olan **en-Naşahî**, bu zatın **Sâsânî** hanedân ailesinden **Şâpur**'un torunlarından biri, yani İan asıllı çok değerli bir hükümdar olduğunu kaydetmektedir (10). İşte **Kuteybe**'nin meşhur Buhara seferihnde onun kar-

(10) en-Narşahî, s. 52.

yısına çıkanda bu İran asıllı yeni **Verdan Hudat** ailesi idi. Mamafih **Kuteybe** çok çetin bir boğuşmadan sonra Buhara'yı ele geçirince bu âilenin bir çok ferdi, işin kolayını **Türkistan'ın** içlerine kaçıp kurtulmakta bulacaktır.

Gerçekte, **Aşağı Türkistan'ı** mutlaka fethetmek ve Arap siyâsî hâkimiyetini bu topraklarda nihâî bir şekilde yerleştirmek için Horasan'a vâli olarak gönderilen büyük Arap generali **Kuteybe b. Müslim;** Arap ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra, Türk yurtlarına yürümüş Baykent'i ancak bir fâcia olarak nitelendirebileceğimiz şekilde ele geçirdikten sonra **Buhara'ya** doğru hareket etmiştir.

Burada **Kuteybe,** sâdece Buhâra değil, diğer şehirlerden de koşup gelen muharip Türk unsurunun büyük direnci ile karşılaşmıştır. Bu bakımdan Buhâra kısa zamanda Araplarla idârecilerle Türkler arasında dört defâ el değiştirmek durumunda kalmıştı. Ancak **Kuteybe'nin** Buhâra'yı ele geçirmesi, dördüncü defâ da (11) büyük zorluklarla o da Müslüman Türk generali **Nizek Tarhan** ve emrindeki Türk birliklerinin üstün kahramanlıkları sâyesinde mümkün olabilmiştir (708) (12).

Kuteybe'nin Baykent ve **Buhâra'da** karşılaştığı büyük direnme ve mukâvemetler, ona yerli halk tarafından desteklenmeyen mücerred bir siyâsî hâkimiyetin haklı olarak pek uzun ömürlü olmayacağı kanaatini uyandırmıştı. Öyle ya; **Baykent'de** isyân eden **Türkler** bütün müslüman Araplar'ı kılıçtan geçirmişlerdi. **Buhâra** ise her ne kadar zahiren Arap hâkimiyetini kabûl etmiş gibi görünüyor idiyse de; gerçekte yerli halk, özellikle muharip Türk unsuru büyük bir direnç

---

(11) Arnold, T.W., **The Preaching of Islâm,** Lahore, 1967, p. 216.
(12) Kitapçı, Z., **Türk Askerî Varlığının Orta Doğu'da İlk Zuhuru,** s. 38-39.

içinde idi. Baykent'deki kanlı olaylar Buhâra'da aynen, belki daha şiddetli bir şekilde cereyân edebilirdi. Onun için Buhâra'da siyâsî Arap hâkimiyeti yanı sıra, dini hâkimyet de mutlaka tesis edilmeli idi.

Bu bakımdan **Kuteybe** Buhâra'da, çok yönlü bir ***İslâmlaştırma faaliyetine*** girişmiştir. Kuteybe'nin ilk defa Buhâra'da başlattığı ve büyük ölçüde muvaffak olduğu İslâmlaştırma hareketinin kapsam ve şümûlü ilk defa tarafımızdan ele alınmış ve büyük bir inceleme olarak ilim âleminin münâkaşasına sunulmuştur (13).

Tuğ Şad'ın Müslüman Olması;

Ancak **Kuteybe'nin Buhâra'da** giriştiği köklü İslâmlaştırma hareketine bir prensip olarak pramidin tepesinden yani aristokrat tabakadan başladığı, yâni önce idârî mekanizmanın İslâmlaştırılmasını sağladığı, sonra tabana doğru bu hareketini tedrici bir şekilde sirâyet ettirdiği görülecektir. Ayrıca bu büyük İslâmlaştırma operasyonunun tamamlanabilmesi ve başarıya ulaşması için mutlaka bazı köklü icraatları gerçekleşmesi lâzımdı.

O da mülk ve saltanatı zorla elinden alınan **Tuğ Şad** ile Kuteybeye karşı senelerdir mücâdelesini sürdüren yeni İranlı hükümdar âilesinin durumu, **Tuğ Şad** ve yakın çevresi daha açık bir ifâde ile muhârip Türk unsurunun bu haksızlıktan duyduğu belkide infiale varan üzüntüsü idi. Bu bakımdan basiretli Arap komutanı, zafer tâcı ile şehre girdiği ilk günden itibaren durumu kavramakta gecikmemiş ve idârî makanizmada sessiz ve fakat güçlü bir inkilâbın yapılmasına karar vermiştir.

---

(13) Kitapçı, Z., **Buhara'da İslâmiyetin Yayılışı**, Milli Kültür, no, 2 Şubat, 1977, s. 51-59.

O, bu cümleden olmak üzere, İranlı yeni hükümdar ailesini tümüyle idâreden uzaklaştırmış, **Tuğ Şad**'ın muhâliflerinin üzerinden sanki bir tank gibi ezip geçerek Türk tarafını yani **Tuğ Şad** ve yakın çevresini iktidara getirmiştir (708) (14). Böyle yapmakla **Kuteybe**'nin bir taşla bir kaç kuşu birden vurduğu ve birbiri içinde kördüğüm olmuş bir çok meseleyi bir çırpıda hallettiği gözden kaçmamalıdır. **Tuğ Şad** gibi güçlü bir Türk hânedan ailesini kendi safına çekmekle, dinî ve sosyal yapı bakımından tamamen kozmapolit bir şehir olan **Buhara**'da, Arap idâre ve siyâsî hâkimiyetinin temeli, hem de çok güçlü bir şekilde atılmış oluyordu. Nitekim bize bu konularda çok kıymetli bilgiler veren en-Narşahî, aynen şöyle demektedir:

«وأعطى قتيبة بخارى لطغشادة ثانية وأجلس على العرش وصفى له الملك وكفّ عنه أيدي جميع أعدائه.»

"Kuteybe, Tuğ Şad'a bütün Buhara hükümdarlığını iâde etti. Onu saltanat tahtına ikinci defa oturttu. Mülk ve saltanata giden yolu açtı. Bütün düşmanlarını da ondan el çektirdi" (15).

Büyük İslâm Tarihçisi İbnü'l-Esir, et-Taberînin de desteklediği ve bizim için çok önemli olan bir rivâyetinde, Kuteybe'nin Buhâra'da bulunduğu hicri 91/708 yılında **Tuğ Şad**'ı **"*Buhar Hudât*"** olarak hükümdarlık makamına getirdiği ve onun muhâliflerini ise tamâmen kılınçtan geçirdiğini oysa, bu sıralarda Tuğ Şad'ın delikanlılık çağına daha yeni ayak basmış bir kimse olduğunu kaydetmektedir (16). O, bu şekilde

(14) et-Taberî, VI, s. 464, krş. en-Narşahi, s. 52.
(15) en-Narşahi, s. 24.
(16) İbnü'l-Esir, IV, s. 553, Krş. et-Taberî, VI, s. 464.

ve **Kuteybe**'nin desteği ile ikinci defa iktirada geldikten sonra Buhâra merkezi hanlığının başında ölünceye kadar tam 33 sene kalmış ve hiç bir güç onu yerinden oynatmamıştır. Mâmafih; Buhara Hanlığına tekrar Tuğ Şad'ın getirilmesi, buraların **Türkleşmesine** de çok önemli katkıları olmuştur.

Kuteybe, Buhara hükümdarlığını altın bir tepsi içinde sunduğu **Tuğ Şad**'la ilişkisini, daha açık bir ifade ile himâyesini asıl bundan sonra da devam ettirmiş ve onun müslümanlığı kabul etmesi yolunda ciddi telkinlerde bulunmuştur. Zaten Kuteybe ile çok yakın ve samimi ilişkiler içinde bulunan **Tuğ Şad,** efendisi, düşmanlarına karşı en büyük hâmisi ve destekçisi olan Kuteybenin bu ciddi telkinleri sonucu, Allah'ın hidâyetine ulaşmış ve İslâm dinini kabul ederek iyi bir müslüman olmuştur (17).

Tuğ Şad'ın müslüman olması, Buhara'da İslâm dininin aristokrat Türk çevreleri arasında yayılması yolunda yeni bir hamle gücü olmuştur. Zira insanların genellikle hele hele dini meselelerde hükümdarlarının yolunda gittikleri ve onu taklid ettikleri gözönüne getirilirse **Tuğ Şad**'ın müslüman olmasıyla birlikte daha bir çok kimsenin de İslâm dinini kabul etmiş olması gerekmektedir. Nitekim **C. Brockelmanda** aynı kanaatı paylaşmakta ve bu genç ***Türkprensinin ihtidâ etmesi ile birlikte İslâmiyetin Buhârada çok kuvvetli bir şekilde dal budak saldığını beyan etmektedir*** (18).

Tuğ Şad İslâm dinini samimi bir şekilde benimsemiş hatta daha da ileri giderek, müslüman olduktan sonra dünyaya gelen ilk erkek çocuğuna, müslüman Arap Fatihi **Ku-**

---

(17) en-Narşahi, s. 24.

(18) Brockelman, C., **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.

teybeye duyduğu büyük saygısından dolayı **"Kuteybe"** adını koymuştur. Mâmafih, **en-Narşahî**, diğer bir çok konularda olduğu gibi, **Tuğ Şad**'ın müslümanlığı hususunda da bize çok net bilgiler vermekte ve şöyle demektedir; *"Tuğ Şad, Kuteybe sâyesinde müslüman oldu. Kuteybe'nin valiliği sırasında, Buhara beyi olduğu gibi, Kuteybe'den sonra Nasr. b. Seyyar'ın zamanına kadar da Buhara beyliğini elinde tuttu. Onun, Buhara hükümdarlığı tam 33 sene sürdü. Onun bu sırada bir erkek çocuğu oldu. O bu çocuğa, Kuteybe b. Müslim'e olan sevgisinden dolayı* "Kuteybe" *adını koydu"* (19).

Evet, İslâm dini **Tuğ Şad** âilesi ve yakın çevresi arasında süratle yayılmış ve bu âilenin tümü müslüman olmuşlardır. Bunlar arasında mülkün asıl vârisi olacak kimselerde bulunmaktadır. Bunda asıl maksadımız onun, **Sükân b. Tuğ Şâd** ve **Buniyât** adında kaynaklara geçen iki erkek evlâdıdır. Bunlarda müslüman olmuşlar daha sonraki devirlerde hanedân ailesi ve müslüman topluma en seçkin makamlarda hizmet etmişler ve bundan sonraki sayfalarda üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacağı gibi babasının yerine **"Buhar Hüdât"** unvanı ile Buhara hükümdarı olmuşlardır.

Diğer taraftan **Kuteybe b. Müslim**'in, bu Türk asıllı hanedan âilesini, İslâml dini ve müslüman topluma kazandırması ile dinî siyâsî hatta sosyal açıdan çok yönlü bir takım faydalar sağlamış olduğu da bir gerçekti. Böylece **Kuteybe**, Buhâra Hanlığı hakkındaki müstakbel tasavvurlarını uygulamada, yâni: **a- Buhâra'nın kolonize edilmesi, b- Siyâsî Arap hâkimiyetinin çok köklü bir şekilde yerleşmesi, c- İslâm dininin daha sağlam bir zemine oturtulması** gibi konularda çok büyük bir hareket serbestisine kavuşmuş oluyordu.

---

(19) en-Narşahî, s. 24.

Çünkü **Tuğ Şad**, Gibb'in de haklı olarak işâret ettiği gibi **Arap saflarına geçtiği ve Yeni Dine ihtidâ ettiği için gâyet tabiî olarak Arapların tarafını iltizam** (20) ve onların görüşleri doğrultusunda hareket edecekti. Artık **Kuteybe**'nin karşısında Buharada başlatmayı düşündüğü büyük ***İslâmlaştırma kampanyasında*** ona muhalefet edecek veya direnecek hiç bir idârî güç kalmamıştı.

Nitekim **Kuteybe** bu köklü ameliyelerinden sonra Buharada çok yönlü bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmış ve yerli halkın çok şiddetli direnmelerine rağmen bunda büyük ölçüde başarılı da olmuştur. Bütün eski ve orta çağlarda, kadim ***Arî, Sâmî ve Hind*** dinlerinin çok önemli dini bir merkezi olan **Buhara**, orta Asyanın ***kutsal beldesi***, **Tuğ Şad**'ın bu ilk hamlede müslüman olması ve değerli Arap komutanı **Kuteybe'nin**, bütün tehlikeleri göğüsliyerek başlattığı İslâmlaştırma kampanyası ve bu uğurda gösterdiği azim ve kararlılık sonucu bir ***İslâm ve Türk yurdu*** olmuştur. Daha sonraki devirlerde İslâm dininin İç Asya'ya sıçraması ve hele, hele Türklerin yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman olmalarında eminizki Buharanın bu ilk İslâmi fetih yıllarında bir Türk ve İslâm yurdu haline gelmesinin çok önemli rolü olmuştur (21).

Mâmafih Kuteybe tarafından kendisine her türlü destek ve himâye sağlanan **Tuğ Şad** bundan sonra birbirinden muhteşem sarayları, uçsuz bucaksız çiftlik ve buralardan gelen sonsuz servetlerle son derece bolluk bereket içinde bir hayat yaşamıştır. O, **Kuteybe** de dâhil, ondan sonra gelen Arap as-

---

(20) Gibb, H.A.R., s. 41.

(21) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya, s. 155 vd.

keri vâliler ve bürokrasinin önde gelenleri meselâ **âmil, şurta, kadı,** gibi kimselerle daima hoş geçinmiş, onlarla en ufak bir sürtüşmeye girmemiştir. Çoğu zaman onlarla sıcak samimi ilişkiler kurmuş onlara büyük hediyeler vermiş ve böylece sosyal ve siyâsî münâsebetlerinin en üstün seviyede olmasını başarmıştır.

Kuteybeden sonra Türk yurtlarına onun yerini dolduracak güç ve kapasitede hiç bir vâli gelmemiştir. Türk yurtlarında başarısızlığı sâbit olan bir vâliyi, ondan daha kötü başarısız, yerli halk ve Türklerin temâyülünü anlamayan, inadına hoyrat, zorba diyebileceğimiz bir başka vâli takip etmiştir. **Aşağı Türkistan,** Türklüğü ve müslüman varlığın inadına acı ve feci dıramı, bu başarısız, beceriksiz, yarı zorba Arap vâlileri zamanında bütün tâlihsizlikleri ile devâm etmiş ve İslâm dini adına bir çok acıklı olaylar olmuştur. Bunlardan bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu ise; **Esed b. Abdullah el-Kasrî**'nin, Horasan'a ikinci defa vâli olarak geldikten sonra (735) (22) cereyan eden ve **Tuğ Şad**'ın da içinde bulunduğu kanlı Buhara müslüman cematın sebeb olduğu olaylardır.

Buharadaki Üzücü Olaylar;

Temel kaynaklarımızdan sâdece Narşahî'nin hemde çok ayrıntılı bir şekilde kaydettiğine göre; **Esed b. Abdullah** bu ikinci valiliği sırasında Buharada yarı meczub bir adam ortaya çıkmış ve halkı kendi inançları doğrultusunda İslâm dinini kabul etmeye çağırmıştır. Yerli halk onun bu yeni çağrısına fazlasıyla ilgi gösermiş, kısa zamanda bir çoğu müslüman olmuş ve bir manada onun tarikatına girmişlerdir. Bunların

---

(22) et-Taberî, VII, s. 98, İbnü'l-Esir, V, s. 186.

idareye karşı aşırı militan kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişiler, insanları Emevî idâresi ve bu arada **Tuğ Şân**'ın aleyhine kışkırtıyor ve onların samimi müslüman olmadıklarını ve asıl müslümanın kendileri olduğunu söylüyor ve vergi ödemeyide reddediyorlardı.

Yine Narşahî'den öğrendiğimize göre **Tuğ Şad, Buharadaki** bu yarı anarşik dini kargaşalıklardan fazlasıyla rahatsız olmuş ve **Esed b. Abdullah'a** acı, acı şikayetlerle dolu bir mektup yazarak durumda haberdar etmiş ve şöyle demiştir;

«إنه ظهر ببخارى رجل يثير علينا الولاية وجعل قومًا يخرجون علينا ويقولون إننا أسلمنا وهم كاذبون، أسلموا بلسانهم وهم مشغولون بأمرهم ذاك (أي الكفر) في سرهم ويثير الولاية والملك بهذه الحجة ولا يؤدون الخراج.»

"Şüphesiz Buharada (yarı meczub) ***bir adam ortaya çıktı. Hükümet ve idâre aleyhine insanları kışkırtmaya başladı. Birçok insanlar ona uyarak bize karşı baş kaldırdılar. Onlar; kendilerinin asıl müslüman olduklarını ve bizlerin ise bir yalancı olduğumuzu, müslümanlığın dilimizde olduğunu, gerçekte bizim gizliden gizliye hâlâ kâfir olduğumuzu propaganda ediyorlar, halkı isyana çağırdıkları gibi, kâfir idâreye vergi ödenmez bahânesiyle vergi vermeyi de reddetmişlerdir"*** (23).

Vergi hususunda bundan önceki vâliler gibi çok hassas olan **Esed;** Buhara Arab âmil **Şerik b. Hureys**'e bir mektup göndermiş ve bu kişilerin derhâl yakalanmaları ve **Tuğ Şad**'a teslim edilmelerini emretmiştir. Narşahînin bu konudaki rivâyetlerinden öğrendiğimize göre başta **Şerik b. Hureys** olmak üzere, **Tuğ Şâd**'tan dahil, mülki idâre temsilcileri çok

(23) Narşahî, s. 87.

sert bir şekilde bu inanların üzerine yürümüşlerdir. Onların büyük bir kısmı yani dört yüz kadarı kılınçtan geçirildiği gibi, geri kalanlar teslim alınmış ve **Esed**'e köle olarak gönderilmiştir. Geri kalanlardan bir çoğuda Buhara'dan kaçarak canlarını ancak kurtarabilmişlerdir. Yazarımız Narşahî bu geri kalanlarının, bunca ağır baskılara rağmen dinlerinden hiç bir taviz vermediklerini ve **Tuğ Şad**'ın ölümünden sonra onların tekrar Buhara'ya kendi yurtlarına döndüklerini kaydetmektedir (24).

Nasr b. Seyyar ve Tuğ Şâd;

Mâmafih müslüman varlığın hem Buhara ve hemde genel manada Türk yurtlarındaki bu sıkıntılı durumları, uzun süredir Türkistandaki Arap ordularında değerli bir komutan olarak hizmet gören, Türkleri ve onların karekterlerini çok iyi tanıyan bu arada Tükçeyi öğrenmiş olan **Nasr b. Seyyâr**'ın Horasan'a askerî vali olarak atanmasına kadar devam etmiştir (738) (25).

Tuğ Şad bu tecrübeli Türk Beyi, yani vâli, Nasr b. Seyyarla olan sosyal ve insânî münasebetlerine ayrı bir özen ve ihtimam göstermiş ve çok geçmeden onun yanında hatırı sayılır, fevkalade itibarlı bir kimse olmuştur. Bu güzel münasebetler iki taraf, yani hem Türk, hemde Arap tarafı arasında sıhriyet bağları kuracak kadar gelişmiş o kadarki **Tuğ Şad, Nasr b. Seyyar**'ın kızı ile evlenmiştir (26). Türk örf, âdet ve ananelerine göre yapılan bu muhteşem düğün hakkında kaynaklara pek fazla bir şey intikal etmemiştir. Bu devirlerde

---

(24) Narşahî, s. 88.
(25) Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,** İstanbul, 2000, s. 150.
(26) Narşahî, s. 89.

müslüman Türk beyleri ile Araplar arasında kurulan sıhriyet bağlarının bunun gibi başka güzel örnekleri de vardır (27).

Nasr b. Seyyar şüphesiz Emevîler'in, Horasan'a gelmiş geçmiş Arap vâlilerinin arasında en dirâyetlilerinden birisi idi. Onun biz, yavaş yavaş kaynamaya başlayan Abbâsî ihtilâl kazanını söndürmek için nasıl bitmez tükenmez bir gayretle çalıştığını, **Müslüman Türkler**'e yapılan ezâ, cefâ, hattâ işkencelere kadar varan hareketlere nasıl son verdiğini burada uzun, uzun izâh edecek değiliz.

Ne varki **Nasr**, Aşağı Türkistan'da, siyâsî ve sosyal gelişmelerde her devirde ön saflarda yer alan Türkler'i, ikinci sınıf bir teba olmaktan kurtarmış ve onların karşı karşıya kaldığı problemlerin hemen hemen çoğunu üstelik bir kısım tâvizler vererek müslüman Türklerin lehine olarak halletmiş ve yerli halkın önde gelen temsilcileri özellikle **Türkler**'le iyi ilişkiler kurmaya büyük bir özen göstermiştir. Onun iyi ilişkilerini geliştirmek istediği ve muvaffak olduğu mahallî hükümdarlar arasında bu müslüman Türk Beyi **Tuğ Şad**'ında ayrı bir yeri olmuştur.

Hatta **Nasr**'ın muharip Türk unsurunun yeni temsilcileri olan **Türkeşlere**, iyi bir ders vermek için hicri 121/737. yılında üçüncü defa çıktığı **Taşkent** ve **Fergane** seferi sırasında ve 20 bin kişiden oluşan İslâm ordusunun önemli bir bölümü Buharanın muharip Türk unsurundan oluşuyordu (28). Bu takviye gücünün teşekkülünde **Tuğ Şad**'ın çok önemli yardımları olduğu anlaşılmaktadır.

---

(27) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları**, s. 70.

(28) İbnü'l-Esir, V, s. 236.

Narşahî; **Nasr**'ın, **Tuğ Şad**'a aşırı bir ilgi gösterdiğini, onu sevdiğini saydığını kendisini şu veya bu sebeple ziyârete geldiğinde ona her türlü izzet ve ikramda bulunduğunu kaydetmektedir ki, bu son derece tabiî karşılanmalıdır. **Tuğ Şad** da, kayın pederine karşı sonsuz bir hürmet ve saygı beslemekte idi. Hatta o, kayın pederine karşı duyduğu bu saygı ve hürmetin çok samimi müşahhas bir ifâdesi olmak üzere çok büyük bir **çiftlik** hediye etmiştir. Bu çiftlik, **Buhara**'ya dört fersah (26 km.) ötede, Horasan yolu üzerinde **Hanbun köyündeki** meşhur, ucu bucağı olmıyan **"Hanbûn el-Ulya Çiftliği"** idi (29). Bütün bunlar **Tuğ Şad**'ın, **Nasr b. Seyyar**'ın değerli kızı ile çok mutlu bir evlilik hayatı yaşadıklarınında en büyük bir delili olmalıdır.

Tuğ Şad'ın Ölümü;

Ne varki **Tuğ Şad**'ın kayın pederi **Nasr** ve eşi ile olan mutlu yılları pekte uzun sürmemiş ve kendisini bir anda ölümün soğuk yüzü veya ecel pençesi ile karşı karşıya buluvermiştir. O, bir defasında kayın pederini ziyaret için geldiği Semerkant'da hem de **Nasr**'ın sarayında onun gözleri önünde, gözü dönmüş iki **dihkân** tarafından indirilen hunhar hançer darbeleri ile şehid edilmiştir. Narşahî, büyük ölçüde et-Taberî tarafından da desteklenen ve onu ölümün kucağına atan bu menfur olayı şu şekilde bildirmektedir;

Nasr, yukarda da ifâde edildiği gibi İç-Asya'ya ve **Türkeşlere** karşı düzenlediği bu son seferinde büyük başarılar elde ettikten sonra tekrar Semerkant'a dönmüştü. **Tuğ Şad** kayın pederini bu başarılı harplerinden dolayı tebrik etmek için **Semerkant**'a gelmiş ve **Nasr** tarafından büyük bir sevgi ile

(29) en-Narşahî, s. 89.

karşılanmıştır. Bir ramazan günü güneş batmak üzere idi. Bu sırada ***iki dihkanın*** da **Nasr**'ın sarayına geldiği görülmüştür. Bunlar Buhara'nın ileri gelen kimseleri idi. Üstelik **Nasr**'ın telkini ile müslüman olmuşlardı. Buharalı dihkanlar, Nasr'a; **Tuğ Şad** ve bu sıralarda Semerkantta bulunan Buhara vâlisi **Vasıl b. Amr**'dan acı acı şikayetçi olmuşlar, kendilerine zulmedildiklerini yana yakıla anlatmış, halkın mallarını zorla ellerinden aldıklarını söylemişler ve onların halka karşı daha insaflı olmalarını istemişlerdir.

Bu sırada **Tuğ Şad,** Nasr'ın kulağına bir şeyler söyliyordu. Bundan, **Tuğ Şad**'ın kendilerini öldürmek istediği vehmine kapılan **dihkanlar,** bir birleri ile göz kaş işâretinde bulunarak hem **Tuğ Şad** ve hemde **Vasıl b. Amr**'ı öldürmeyi tasarlamışlardır. Akşam olupta **Nasr** namaza kalkınca, ortalığın kısmende olsa sâkinleşmesinden de yararlanan bu gözü dönmüş cânî dihkanlardan biri **Tuğ Şad** ve diğeri ise **Vâsıl b. Amr**'ın üzerine çullanmış ve bir biri arkasından indirdikleri hançer darbeleri ile her ikisini de çok ağır bir şekilde yaralamışlardır.

Nasr'ın konağında çıkan bu arbede de iki dihkanda çoktan öldürülmüş bulunuyorlardı. Nasr, derhal saray hekimi **Kureyha** yı çağırmış **Tuğ Şad**'ın tedavi edilmesini ve kurtarılmasını istemişse de, bu pek fazla bir işe yaramamıştır. Zira bu müslüman **Türk Beyi** ancak bir kaç kelime konuşabilmiş ve sonunda ölmüştür (739). Narşahî, **Tuğ Şad**'ın kokmaması için cesedin içinin temizlendiği ve daha sonra hizmetçi ve yakınları tarafından alınarak **Buharaya** götürüldüğünü ve oraya defnedildiğini kaydetmektedir (30).

---

(30) en-Narşahî, s. 89-90, et-Taberî, VII, s. 176.

Görüleceği gibi **Tuğ Şad**'ın da ilk müslüman Türk hükümdarı **Nizek Tarhan**'a benzeyen bir sonu vardır. Her iki müslüman Türk hükümdarı ne yazık ki **"eceli"** kendi hasta yataklarında beklememişler ve ikiside feci bir akıbet sonucu olgunluk yaşlarında şehid edilmişlerdir.

Tuğ Şad'ın Müslümanlığının Münakaşası;

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ilk müslüman Türk hükümdarlar zincirinin ikinci halkasını oluşturan **Tuğ Şad** ve yakın çevresinin müslümanlığı üzerinde durulmuş ve bu yöndeki gelişmeler hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Ne varki **Tuğ Şad**'ın haddizâtında gerçek bir müslüman olmadığı ve hâlâ eski dini üzere kaldığı yani hala **"kâfir"** olduğu yolunda çok cüretli görüşler ortaya atan kimseler bulunmaktadır (31). H.A.R. Gibb de bunlardan biridir. Zira, Oda, **Tuğ Şad**'ın zahirde müslüman olduğunu vurgulamaktadır (32).

Söz konusu yazarlar ve **Tuğ Şad**'ın inancı hakkındaki bütün bu kabil iddiaların aslı öyle tahmin ediyoruz ki Narşahî'nin ne dereceye kadar doğru olabileceği hâlâ münakaşa konusu olan bir rivâyetine dayanmaktadır. Zirâ, Narşahî, onun hakkında kitabının bir yerinde (« لأنه كان ما يزال كافراً في سريرته. ») *O*, (Tuğ Şad Müslüman olmasına rağmen) ***içinden gizliden gizliye hâlâ kâfir idi*** (33) demektedir.

Buhâra ve hele hele **Tuğ Şad** hakkında, başka bir yerde bulmamıza imkân olmayan, gerçekten de kıymetli bir çok bilgiler vermiş olmasına rağmen Narşahî; ne yazık ki onun otuz küsür sene süren uzun saltanat ve İslâmi hayatında küfrünü

---

(31) Bala, M. İA., **Buhara,** Md. II, s. 762.
(32) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 41.
(33) en-Narşahî, s. 89-90.

açıkça ortaya koyan her hangi bir söz ve fiilini zikredememektedir.

Diğer taraftan bir adam düşününüzki o, kendi hür irâdesi ile müslüman olmuş, yakın ailesi müslüman olmuş, müslüm aydın ve idârî çevrelerle iç-içe yaşamış, hatta Nasr b. Seyyar gibi ünlü bir Arap valisinin İslâm ahlâk ve terbiyesi üzere yetişmiş bir kızı ile evlenmiş, böyle bir adamın eski dinine gizlemesi ve bu baş döndürücü dini olaylar karşısında hâlâ eski dinine bağlı kalması ve otuz üç sene gizliden gizliye kâfir olarak yaşaması kimsenin kolay kolay başaracağı bir keyfiyet değildir. Mâmafih konunun diğer ilgi çekici bir yönü daha vardır. Bilindiği gibi, Tuğ Şad; Kuteybe'den sonra, Horasan'a gelmiş geçmiş en güçlü, en olgun en dirâyetli vâlilerden biri olan **Nasr b. Seyyar**'ın kızı ile evlenmiştir.

Nasr b. Seyyâr ise, diğer hayırlı faaliyetleri bir yana, yine **Kuteybe**'den sonra Aşağı Türkistan'da en büyük İslâmî hareketi gerçekleştiren ve dolayısıyla bir çok Türk'ün Müslüman olmasını sağlayan, gerçekten de şuurlu ve gayretli bir Müslüman'dır (34). Şimdi böyle bir kimsenin değil bir **"kâfir"** hatta **"şâibeli"** bir kimseye bile kızını vermesi ve onu yakın âile çevresine almasına aslâ imkân yoktur. Bu **Tuğ Şad** için olmasa bile; Arap toplum ve aristokrasisinin, sonunda **Nasr**'ı tüketmeye kadar varan protestolarına sebep olurdu. Diğer taraftan ***"ehli kıblenin kesinlikle küfürle ittiham edilemiyeceği"*** fıkhî bir hükümdür (35). Yani, eğer bir kişi ***"ben müslümanım!"*** diyor ve aksine hükmedecek bir hareket ve sözde bulunmuyorsa hatta o kişi dini vecibelerini yerine getirmese bile müslümandır.

---

(34) Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, s. 305 vd.

(35) Taftâzânî, **Şerhu'l-Akâid; İslâm Akâidi**, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1980, s. 339, 340, 351.

Ancak bu kabil ağır dinî ittihamların Arap idâreciler tarafından muhâliflerine karşı çoğu kere ucuz bir karalama ve yıpratma vasıtası olarak kullanıldığı da hiç bir zaman göz ardı edilmemelidir. Arap idârecileri, kendilerinden hoşlanmadıkları veya idâreye açık açık tavır alan Türk büyüklerini çoğu kere onların dini bütün bir müslüman olmalarına rağmen, onları hiç sayarak bu **"kâfirdir! fâsıktır! mürteddir!"** diyerek yaygara koparma yoluna gitmişler ve sonunda onların kafalarını uçurmada kendilerini haklı çıkaracak sözüm ona sebebler uydurmuşlar, çevreyi de buna göre şartlandırmışlardır. Nitekim bunun böyle olduğu ilk müslüman Türk hükümdarı **Nizek Tarhan** meselesinde bütün açıklığı ile görüldüğü gibi aynı bedbaht âkıbet **Tuğ Şad** ve bu âilenin önde gelen şahısları içinde söz konusudur. Çünkü **Tuğ Şad,** kendisi hakkında ileri geri söylenen bu dedikodular sebebiyle iki fanatik müslüman tarafından hançerlenerek öldürüldüğü gibi, ailenin önde gelen simalarından **Kuteybe b. Tuğşad, Sükân** ve **Büniyat**'da çok daha sonraları mürted olma dinden dönmekle suçlanmış ve onların ikisinin âkıbeti de aynı olmuştur.

Tuğ Şad'ın böyle hem de beklenmedik bir şekilde öldürülmesinden sonra bu defa onun yerine oğlu **Kuteybe,** ***"Buhar Hudât"*** lakabıyla Buhara hükümdarı olmuştur. Kendisine bu ismin babası **Tuğ Şad** tarafından müslüman fatih **Kuteybe b. Müslim**'e duyduğu hürmet ve saygıdan dolayı verilmiş olduğunu yukarda söylemiştik.

Kuteybe B. Tuğ Şad Yeni Buhara Beyi;

Kuteybe b. Tuğ Şad, diğer Türk beylerinin aksine müslüman olarak dünyaya gelmiş, kulağına ezan sesleri okunmuş, müslüman çevrelerde yetişmiş, büyümüş, şüphesiz ge-

leneksel hanedan ailesinin şifâhî devlet idâre etme kültürü yanısıra iyi bir dini terbiye ve eğitim görmüş gayretli bir müslümandır. **Kuteybe,** uzun süre başarılı bir Türk Beyi olarak görevini sürdürmüş ve halkla çok güzel ilişkiler içinde bulunmuştur.

Abbâsî ihtilalinin kıvılcımları Horasan ve Türk yurtlarına sıçradığı zaman o da, diğer bir kısım Türk büyükleri gibi, Peygamber sülâlesi **Abbâsîler** ve onların tarafını tutanların güçlenmesi ve iktidâr yolunun onlara açılması için ihtilâlcilerin safında yerini almış ve büyük bir şevkle **Ebû Müslim el-Horasani,** ihtilalin bu efsânevi kahramanını desteklemiştir. Bunun en güzel fiili örneğini de **Şüreyk b. Şeyh el-Mührîye** karşı vermiş ve bu olumlu hareketleriyle Peygamber sülâlesinin şükranlarını kazanmıştır.

Bilindiği gibi, **Şüreyk b. Şeyh,** ***"Hilâfet"*** ve ***"İmâmetin"*** Abbâsilere değil, asıl Peygamber soyuna, yani **Hz.** Ali'nin torunlarından birine verilmesini istemiş ve bunun için başlattığı büyük kampanya sonucu etrafında çok kalabalık bir insan gürûhu toplamış, bir kısım eyâlet vâlileri başta olmak üzere çevrede hatırı sayılır itibar sahibi bir çok kimse de ona biat etmişlerdir. Evet **Abbâsî Hilâfetini** kökünden reddeden ve bir nevî Şiîlikten başka bir şey yapmayan **Şüreyk b. Şeyh,** yeni Abbasî hanedanına karşı Buharada, çevresinde toplanan taşkın kalabalıkla birlikte isyan bayrağını kaldırmış ve ilk anda büyük başarılar elde etmiştir.

Buharada durumun giderek büyük bir vehâmet haline geldiğini gören **Ebû Müslim, bu âsi Arap lideri Şüreyk b. Şeyhî** bastırmak için değerli yandaşlarından **Ziyâd b. Salihi** göndermiştir (36). Ne varki, **Ziyâd b. Sâlih,** bütün gayretlerine rağ-

(36) et-Taberî, VII, s. 459, Şüreyk'in etrafında otuz bin kişi toplanmıştı.

men **Şüreyk b. Şeyh** ihtiyar ihtilâlcinin karşısında önemli bir başarı elde edememiş ve iki taraftanda yüzlerce binlerce insan ölmüştür. En sonunda onun yardımına **Kuteybe** koşmuş ve bu Türk prensinin yardım ve destekleri sâyeside Şüreyk'in bu büyük isyanını bastırmaya muvaffak olmuştur (37).

Zira, harbin en sıkışık olduğu bir dönemde **Kuteybe b. Tuğ Şad,** eli silah tutan yalın kılınç on bin askerle hem de **Ziyâd b. Sâlih**'in safında bu harplere katılmış, uyguladığı baş döndürücü askeri taktik ve dehâ ile **Şüreyk b. Şeyhi** şaşkına çevirmiş ve ona çok ağır darbeler vurmuştur. Bu harblerde asıl inisiyatif sahibi komutan sanki **Kuteybe, Ziyâd** ise onun bir nevî yardımcısı durumunda kalmıştı (38).

Ne yazık ki genç Türk Beyi Kuteybe, Abbâsî ihtilalinin Türk yurtlarında sağlam bir zemine oturtulması yolunda yaptığı bu değerli hizmetlerinden dolayı, **Ebû Müslim el-Horasânî** tarafından hiç bir zaman takdir edilmemiştir. Daha sonra **Ebû Müslim,** her halde bu Türk Beyinin artan nüfûzundan çekinmiş olmalı ki, onu, o devirlerin geçer akçası olan **"mürted"** olma, yani dinden çıkma ile suçlamış ve neticede Kuteybeyi, kardeşini, ve bu köklü âileden daha bir çok kişinin boynunu vurdurmuştur (751) (39).

Kuteybe b. Tuğ Şad'ın böyle hem de feci bir şekilde saf dışı edilmesinden sonra, aynı hânedan ailesinden bu defa **Sükân b. Tuğ Şad "Buhar Hudât"** lakâb ile Buhara Beyi olmuş ve tam yedi sene bu makamda kalmıştır. **Sükân b. Tuğ Şad** en sonunda Buharada çıkan kargaşalıklar sebebi ve Abbâsi halifesi

---

(37) Bala, M., İA., II, s. 762.

(38) en-Narşahî, s. 91, 92.

(39) en-Narşahî, s. 24, Karş. Bala, M. İA., **Buhara** md, II, s. 762, Bathold, W. **Türkistan,** s. 251.

el-Mansur'un emriyle **"Ferahşa Sarayında,** tıpkı **Hz. Osman** gibi **Kuran-ı Kerim** okurken bir Ramazan ayında şehid edilmiş ve aynı saraya yani Ferahşa sarayının avlusuna gömülmüştür (40). **Halife el-Mansur** (754-775) zamanında katledilen bu Türk Prensini muhtemelen Halifenin **Buharada** çıkan kargaşalıklardan birinci derecede sorumlu bir kişi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Hanedan Ailesinin Sonu;

Onun yerine aynı hânedan ailesinden kardeşi, **Bûniyât b. Tuğ Şad,** ***"Buhara Beyi"*** olmuştur. Narşahinin onun hakında ***"İslâm üzere doğdu, uzun müddet İslâm dini üzere yaşadı"*** (41) dediği de göz önüne getirilirse, O da tıpkı **Tuğ Şad**'ın diğer çocukları gibi, müslüman olarak dünyaya gelmiş müslüman çevrelerde yetişmiş ve iyi bir müslüman olarak İslâm toplumundaki yerini almıştır.

Ancak onun zamanında da **Buhara**'da ayaklanma ve isyanlar eksik olmamıştır. Bunların başında ise **el-Mukanna** (*) ve arkadaşlarının Abbâsîlere karşı başlatmış oldukları ve kelimenin tam anlamıyla ***"Zındıklık"*** bugünkü tabiri ile İslâml dinini soysuzlaştırma, yozlaştırma hareketidir. Zamanın büyük zındıklarından biri olan **el-Mukanna** bedevî Araplarda sık sık örneğini gördüğümüz gibi, ***"Peygamberliğini"*** ilân etmiş, etrafında topladığı bir kısım âdî, ahlaksız rezil kimselerden oluşan çok büyük bir ordu kurmuş ve kendisine taparcasına inanan bu gözü dönmüş, serseri militanlarla bir çok şehri yağma, bir okadar insanı da esir almıştır.

---

(40) en-Narşahî, s. 21, 22.

(41) en-Narşahî, s. 24.

(*) **el-Mukannâ'** asıl adı **Hâşim b. Hakim**dir. Son derece çirkin yüzlü olduğu ve müridlerine suratını göstermemek için o melun yüzünü, altın bir maske ile kapattığı için kendisine **"el-Mukanna"** denilmiştir Z.K.

Uzun seneler devam eden ve pek çok kimsenin ölümüne yolaçan bu kargaşa ve ayaklanmalar sırasında **Büniyat** hiç bir zaman **el-Mukanna**'ın yanında olmamış ve onu en ufak bir şekilde desteklememiştir. Nitekim Narşahînin el-Mukanna' hareketi ile ilgili olarak verdiği geniş izahlarda bir defâcık olsa bile **Bünîyat**'ın isminin geçmemesi bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır (42).

Ancak onun çevresinde toplanan bir çok ispiyoncular özellikle bunlardan ***"Postacı Başı"***, el-Mukanna işlerinde bu Türk Beyininde parmağının olduğu yolunda, Abbasi Halifelerinden **el-Mehdiye** ihbarlar yağdırmaya başlamıştır. Bağdad'a Türk yurtlarından gönderilen bu kasıdlı ihbarlar, halife üzerinde tesirini göstermede gecikmemiştir. Zira, halife **el-Mehdî** (775-785) **"el-Mukanna"** ve **"el-Mübeyyıza Fitnesini"** bastırdıktan sonra **Buhara**'ya bir ulak göndermiş, yalın kılınç tozu dumana katarak gelen bu kişiler doğruca **Büniyatın** sarayına dalmışlar ve kendisine bir kelime dahi olsun, konuşma fırsatı vermeden boynunu vurmuşlardır (782) (43). el-Mehdî, onunda bu **"el-Mübeyyıza"** fitnesine karıştığı ve onlara yardım ettiğine inanıyordu.

Evet, değerli Türk hükümdarı **Nizek Tarhan**dan sonra bizzat Kuteybe b. Müslimin telkini ile Müslüman olan ve İslâmiyeti hak din olarak seçen müslüman Türk hükümdarlarının en önde gelenlerinden ve ikincisi olan **Tuğ Şad** ve onun soyundan gelenlerin akıbeti şöyle veya böyle her ikisininki de aynı olmuş, talihsizlikler onların yakasını hiçbir zaman bırakmamıştır. Onlardan her biri, kendi hâlinde mütevazi bir müslüman olmalarına rağmen, müslüman Arap

(42) en-Narşahî, s. 22-24.
(43) en-Narşahî, s. 24, Krş. Barthold, W., a.g.e., s. 257.

idârecileri tarafından irtidâdla suçlanmışlar ve sonunda bunu hayatları ile ödemek zorunda kalmışlardır.

Gerçekte, Buhâra hükümdarlığı, **İranlılar**'la **Türk aristokatları** arasında zaman zaman bir rekâbet konusu olmuştu. Bu rekâbeti, büyük Arap fâtihi **Kuteybe b. Müslim**'in, **Tuğ Şad**'ı iltizam etmesi sâyesinde Türkler kazanmış ve Buhara hükümdarlığına **Tuğ Şad** getirilmiş; onun İranlı ve diğer rakipleri, Kuteybe tarafından tamamen bertaraf edilmiştir. Fakat talihsizlikler, yukarıda da işaret edildiği gibi bu Müslüman Türk âilesinin peşini bir türlü bırakmamıştır. İranlılar'a rakip olabilecek Türk hükümdar âilesinin soyu böylece inkıraza uğramış oluyordu. Neticede Türk hükümdar âilesinin inkırâzından sonra boşalacak **Buhâra Hanlığı**'nı yine İran asıllı aynı zamanda sünni **Samanî Hânedânı** dolduracaktır.

Sâmâniler devri İç-Asya ve Türkler arasında İslâm dininin yayılması yolunda bir altın devir olmuştur (44). Gerek Sâmâni ve gerekse daha sonraki devirlerde Buhâra artık - ***"İslâm ilim ve irfânının bir Kâbe'si olacak"***, (45) ve onun bu parlak dönemi, Türkler'in İslâm milletleri camiasına siyâsî bir varlık olarak girmelerinden sonra da, yani bütün orta çağlar boyunca devam edecektir.

---

(44) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası**, Konya, 2000, s. 170 vd.

(45) es-Seâlibi, **Yemitedü'd-Dehr**, Kahire, 1956, W., s. 101, Ebü'l-Abbas, **Ahbâru'd-Düvel**, Bağdad, 1282, s. 435.

III.

AŞAĞI TOHARİSTAN YABGULUĞU VE BÜYÜK YABGU ŞAD'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"İslâmi fetih yıllarında mahalli Toharistan Hükümdarı herkes tarafından desteği aranan ve kendisine saygı duyulan müslüman Türk Yabgusu, Emevi saraylarında misâfir edilen ilk Türk Hakanı"

Toharistan'ın Coğrafi Mevkii;

Türk Yurtları ve Orta Asyanın Arablar tarafından fethedildiği ilk devirlerde İslâm dinini kabul eden mahalli Türk hanları arasında **Aşağı Toharistan**'ın Türk asıllı hükümdarı büyük **Yabgu**'yu (*) İslâmi kaynaklarda Cebeğuyeyi (1) de zikretmemiz gerekmektedir. et-Taberî eserinin bir yerinde onun

---

(*) **YABGU;** Türk devlet teşkilâtının çok eskiden beri bilinen **yüksek** bir askeri ve idâri unvandır. Eski Türklerde devlet teşkilatı boy esasına göre meydana gelirdi. Bu boylardan oluşan birliğin başına tayin edilen kimseye **Yabgu** denilir ve **Hakandan** sonra çok büyük yetkileri olurdu. **Gök Türk** devleti genişledikçe büyük şehirlerde eyâletlerde yeni yeni Yabguluklar ihdâs edilmişti. Bütün **Yabgular** soy itibarı ile Türk idiler. Konumuza esas olan **Toharistan Yabguluğu** ise **Gök Türk** devleti zamanında kurulmuş ve onların yıkılmasından sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Donuk, A., a.g.e., s. 56-62. Ögel B., **Türk Kültürünün Gelişme Dağları,** Ankara, 1971, s. 66, Gökalp, Z., **Türk Medeniyeti Tarihi,** Ankara, 1976, s. 209. Chavannes, E., **Documents,** s. 47, Ögel, B., **Doğu Gök Türkleri Hakkında Notlar,** Belleten, sayı, 81, 1957, s. 120-122, Ateş, A., **Yabgulular Meselesi,** Belleten, sayı, 115, 1965, s. 517-525.

(1) et-Taberî, VI, s. 44, VII, s. 124, VIII, s. 403, 404.

adının *ŞAZ* yanı *ŞAD* olarak kaydetmiştirki ananevi rivâyetler bunu doğrulamaktadır (2). Öyle tahmin ediyoruzki; bu büyük **Türk Yabgusu** Müslüman valilerle özellikle **Kuteybe b. Müslim'le** olan münâsebetleri ve onun telkinleri sonucu müslüman olmuş ve daha sonra bu güzel münasebetlerin devamı için *Şam*'a gönderilmiş Emevi halifeleri tarafından ağırlanmış ve uzun süre orada kalmıştır. Arap-İslâm fetihlerinin başladığı asırlarda "***Aşağı Toharistan***" adıyla anılan çok geniş coğrafi bir bölgeyi Gök-Türk devlet geleneğinin bir devamı olarak idâre ediyordu.

Toharistan ve onun coğrafi mevkiine gelince; her ne kadar el-Hamevî **Toharistanı**; Ceyhun nehrinin yukarı mecrasının sağ ve sol yakasında bulunan dağlık mıntıkaları da içine alan çok geniş bir bölge olarak zikretmekte ise de (3); gerçekte Toharistan, milâdi VII ve VIII. asırlarda, bölgenin Araplar tarafından istilâsı döneminde Ceyhun nehrinin ***Demir kapıdan*** Hindikuş geçitlerine, hatta ***Sind***'e kadar uzanan ve nehrin iki yakasında olan yerleri de içine alan çok geniş bir coğrafî bölgenin adı olmuştur (4). Burası adını, pek iyi bilindiği gibi, Greko-Bakterian İmparatorluğunu yıkan boylar arasında sayılan Tohârîlerden almıştır.

İktisadi olarak **Belhe** bağlı idi (5). Fakat burası Ceyhun nehrinin Sind'e kadar uzanan bütün eyâletlerinide içine aldığı için âdeta sınırları bir devlet kadar genişti. Asıl To-

---

(2) et-Taberî, VII, s. 446. «وكان ملك طخارستان واسمه الشذ»

(3) el-Hamevi, IV, s. 124, VIII, s. 403, 404.

(4) Esin, E., **Tabarı's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eghth Century Central Asian Art**, CAJ, XVII, nu, 2-4, 1973, p. 131, Barthold, W., a.g.e., s. 86.

(5) Barthold, W., **Toharistan**, md. İA, XII/I, s. 399.

Buharistan'a birinci yahut *"Aşağı Toharistan"* denilirdi. Ceyhun nehrinin yukarı mecrâsında olan dağlık vilâyetlere ise *"Yukarı Toharistan"* denilmekte idi (6).

Gerek *"Aşağı Toharistan"*, gerekse *"Yukarı Toharistan"*ın müslüman Arapların bu bölgeye ayak bastığı sıralarda ayrı, ayrı Yabgular tarafından idâre edildiği, Yukarı Toharistan Yabgularının genellikle Karluk Türklerinden olduğu, Aşağı Toharistan Yabgularının ise *Gök-Türk Kağanları* sülâlesinden geldiği anlaşılmaktadır.

Ne varki bu Türk Yabgularının bölgenin siyâsi hâkimiyeti ve özellikle ekonomik zenginlik ve servetlerini ele geçirmek için bir çok kanlı baskın ve harbler düzenleyen aç gözlü muhteris Arap vâlileri ile hiç bir meseleleri olmadığı gibi, bir birleri, hatta Gök-Türk Hakanları ile de hiç bir siyâsî ve iktidar meseleleri olmamıştır. Böylece onlar bir nevi *"Beyler Beyliği"*ni andıran yüksek makam, şan ve şöhretlerini, çevre Türk beyleri üzerindeki etkinlik ve saygılarını uzun süre, hatta Abbasi halifelerinden **el-Mutasım** devrine kadar devam ettirmişlerdir (833).

Toharistan Yabguları ilk devirlerde âileden gelme ve iyi bir Budist olmalarına rağmen (7), daha sonraları, müslüman Arap valileri, İslâm gerçeği ile karşı karşıya gelmeleri ve yakın çevrelerindeki bir çok kişilerin müslüman olmaları sonucu onlarda Allah'ın hidayetine kavuşmuş ve müslüman olmuşlardır. İşte bizim bundan sonraki sayfalarda asıl üzerinde duracağımız ve müslüman olmasını izah edeceğimiz kişi ise

---

(6) Le Strange G., **Büldânü'l-Hilâfe eş-Şarkıyye**, Beyrut, 1985, s. 469, Barthold, W., a.g.e., s. 88.

(7) Esin, E., a.g.e., s. 128.

bu etkin yabgulardan biri olan **Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'tır.**

Toharistan Yabguluğunun Tarihi Geçmişi;

Haddi zatında büyük **Toharistan Yabguluğu** mülki bir birim olarak ilk defa Batı Gök Türk kağanlarından **Tong Yabgu** (619-630) (8) tarafından kurulmuş (630) ve Kağanı temsilen **Han Yabgu Tardu Şad'**a bağlanmıştır (9). Bu şekilde Türk devlet geleneği esâsına göre kurulan sistem, **el-Mutasımın** ilk hilafet yıllarına kadar (835) devam etmiş ve Türk asıllı bir çok kimse *Toharistan Yabgusu* olmuştur. İslâmi kaynakların rivâyetlerinden Yukarı Toharistan Yabgularının genellikle *Karluk, Türkleri*'nden olduğu anlaşılmaktadır (10). Çinliler bu bölgeye Tou-ho-lo adını vermişlerdir (11).

Müslüman fâtihler bu bölgeye ayak basmadan önce (V. asır) Toharistan büyük ölçüde ***Türk nüfusu*** ile beslenmiş bulunuyordu. Nitekim J. Wellhausen'inde dediği gibi, ***"Aşağı Türkistan ve Toharistanda hâkim millet o zamanlar Türklerdi. Müslüman Araplar bunlarla mücâdele etmek zorunda kalmışlardı. Araplar Aşağı Türkistan ve Toharistanda İranlı unsur üzerinde hâkimiyet bakımından Türklerle başarılı bir rekâbete girişmiş oldular"*** (12). **M.Ş. Günaltay'ın** beyanına göre, bura

---

(8) Tong-Yabgu hakkında geniş bilgi için bkz. Togan, N, **Hüen Çang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya,** İ.T.E. Dergisi, İstanbul, 1964, IV, s. 21, 64, Kitapçı, Z., **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler;** I, s. 176,

(9) Esin, E., a.g.mk., s. 131.

- Since around 630 to 758, Toharistan was under the rule of Yabgus of adynastı founded by Han Yabgu Tardu Şâd, of the westem Turkish Kagan Tung Yabgu.

(10) et-Taberî, VI,, s. 124, İbnü'l-Esir, V. S. 205, Karluklar hakkında geniş bilgi bkz. Kafesoğlu, I, a.g.e., s. 126, R.A., İA., **Karluk** md. VI, s. 351.

(11) Chavannes, E., **Documents,** s. 8.

(12) Wellhausen, J., a.g.e., s. 206.

ahâlisinin büyük bir kısmı Aftalitler'den *Akkoyunlu* Türklerden oluşuyordu. Hanları ***Che-Hou*** yâni **Yapagu** ünvanıyla yâd edilmekte ve Arap fetihleri sırasında Gök-Türk Hakanlığına bağlı bulunmakta idi (13).

Fakat bu arada hemen şunu itiraf edelimki; İslâmi fetih yıllarında müslüman Arap vâlilerinin önüne çıkan, bu ***Toharistan Yabgularının*** gerçek isimlerini tesbit etmemiz mümkün değildir. Buna sebepte, temel İslâmî kaynakların bu kabil toplumda müessir şahsiyet hâline gelmiş kişileri kendi adıyla değil de onları sahip oldukları ünvan ile zikretmeleri, onların değil kitle ihtidaları, yerli halk ve hele hele mahalli hükümdarların ihtidaları, ile ilgili rivâyetleri kaydetmede şaşılacak derecede ihmâlkâr davranmalarıdır (14).

Bilindiği gibi, *Yabguluk,* kadim Türk asâlet ünvanlarından biridir. Eski Türkler'de *"Tudun"*ların üstünde olan ve bütün ilin üzerinde ferdî hâkimiyet icra eden siyâsî kişilere *Yapagu* denilir ve bu *"ilbeyi"* mânâsına gelirdi (15). Bu takdirde böyle bir asâlet ünvanı alan kimsenin şüphesiz özel bir adının olması gerekmektedir. Halbuki kaynaklarımız sadece Yapagu dan bahsetmekte ve onun gerçek ismini bir türlü zikretmemektedirler. Nitekim bu; Araplarla çetin mücâdelelerde bulunan **Türk Han, Hakan ve diğer aristokrat Türk büyükleri** için böyle olduğu gibi ***"Toharistan Yabguluğu"*** içinde bu böyle olmuştur. Bununla beraber at-Taberî yukarda da ifade edildiği gibi onun adının **"Şâd"** olduğunu zikretmektedir. H.A.R.

---

(13) Günaltay, M.S., **Mufassal Türk Tarihi,** İstanbul, 1339, V, s. 256.

(14) Temel kaynakların bu konularda genel bir değerlendirmesi için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e., I, s. 115-126.

(15) Gökalp, Z., a.g.e., s. 209.

Gibb'e göre **Şad**'a Aşağı Toharistan'ın baş prensi gözü ile bakılması gerekmektedir (16).

Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'ın Kişiliği ve Şahsiyeti;

İslâmî fetih yıllarında Aşağı Toharistan merkezi hükümetinin başında bulunan asıl **Yabgu Şad**'a gelince; Onun, **Batı Gök Türk Hakanlarından Tong Yabgu**'nun soyundan geldiği zikredilmektedir. Keşin güneyindeki ***Demir Kapıdan Sind*** nehrine kadar yayılan bütün illerin hükümdarları bu **Toharistan Yabgusuna** bağlı bulunuyordu (17). Türk Yabgularının başkentleri dağlık **Bedahşan** bölgesindeki **Kunduz** şehri ile az daha güney batıdaki **Belh** şehri idi. **Ahrun ve Şuman**'da bu Aşağı Toharistan Yabguluğuna bağlı idi (18). Hele hele **Belh;** Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'ın resmi karargâhı idi. Nitekim o devirde Yabgu namına kestirilen ***sikkelerde*** bu görüşleri doğrulamaktadır (19). Diğer taraftan Belh, genellikle ***"Budizm'in"*** merkezi ve çok kutsal bir ocağı idi.

Çin tarihi belgelerinde ***Na-tu-ni-li*** veya ***P'an-tu-ni-li*** olarakta zikredilen **Aşağı Toharistan Yabgusu**'nun idârî geçmişi **Hz. Osman** veya **Hz. Muâviyenin** ilk hilâfet yıllarına kadar ulaşmaktadır (659-680). Ne varki onun ailesi ve özel hayatı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Ancak ***Sağaniyan Beyliğinin*** başında bulunan **Tîş veya Bîş el-A'var** (Tek Gözlü Biş)'in onun oğlu olduğu zikredilmiştir (20). **et-Taberî**'nin bu konudaki rivâyetlerinden öğrendiğimize göre Sağaniyan'ın bu Türk asıllı **Beyi Tiş, Kuteybe** Horasan'a ayak bastığı zaman onu

---

(16) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 10.
(17) Esin, E., a.g.e., s. 240.
(18) et-Taberî, VI, s. 425.
(19) Esin, E., a.g.mak., s. 132.
(20) Esin, E., a.g.mak., 132.

çok hoş karşılamış, ona bir çok kıymetli hediyelerle birlikte kendisine bağlı olan şehirlerin altın anahtarlarını takdim etmiş, böylece Kuteybede onun beyliğine dokunmamıştır (21).

Mamafih Aşağı Toharistan Yabgusu **Şad**'ın ağır başlılığı, ilerlemiş yaşının verdiği tecrübe ve bütün bunlardan öte, yaratılışından kaynaklanan saygın kişiliği ile mahalli Türk Hanları ve Türk prensleri arasında ayrı bir yeri vardı. Başta Bazğis hükümdarı **Nizek Tarhan** olmak üzere, **Sind**'e kadar uzanan bu geniş topraklardaki bütün mahalli Türk Beyleri ve aristokratlar, kendilerini onun en samimi bir kölesi olarak görür, bundan şeref duyar ve ona olan bu sonsuz saygılarını ifâ etmek için onun huzurunda yerlere kadar eğilip âdeta ona secde ederlerdi. Büyük Arap komutanı **Kuteybe b. Müslim** tarafından kaderin garib bir cilvesi olarak boynu vurdurulan ilk müslüman Türk hükümdarı **Nizek Tarhan**'da onu sevip sayan, hürmette kusur etmeyen ve et-Taberî'nin ifadesiyle **"onun kölelerinden biri"** idi (22).

Aşağı Toharistan Yabgusu Şad'ın Sıkıntılı Yılları;

Mâmafih, yakın çevresi, mahalli Türk beyleri ve hanları, hatta Arap vâlileri ile son derece sıcak ve samimi ilişkiler içinde olan bu büyük devlet adamının daha sonraki yıllarda hem Nizek Tarhan ve hemde Kuteybe b. Müslimle çok sıkıntılı yılları olmuştur. Buna sebebte bu gün görmüş devlet adamının, **Nizek Tarhan**'ın bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde zikredildiği gibi, büyük Arap komutanı **Kuteybe**'nin etkinliğine bir son vermek, Onun bir kan ve ateş kasırgası halinde devaml eden Orta Asya fetihlerini durdurmak için planladığı genel başkaldırma ha-

(21) et-Taberî, VI, s. 424.
(22) et-Taberî, VI, s. 446.

reketini desteklememiş olmasıdır. Evte, **Nizek Tarhan, Kuteybe**'nin sözüne güvenilir bir kimse olmaması ve Türklere olan ağır zulmü, onları çoğu kere suçsuz oldukları halde kılınçtan geçirmesi onun sabrını taşırmış ve Kuteybeye karşı genel bir baş kaldırma hareketine sevketmiştir (709).

Ne varki **Nizek Tarhan**'ın bu başkaldırma hareketini asla tasvip etmeyen **Türk Yabgusu Şad** bir çok sıkıntılı günler yaşamış belki de bu sıkıntılar onun İslâma giden yolunu açmıştır. Zira **Nizek Tarhan** onu kendi aleyhinde tahriklerde bulunmasından korktuğu için yanına almış, hatta eline altından bir kelepçe dahi vurdurmuştur (23). **Nizek Tarhan** daha da ileri gitmiş ve Kuteybenin, Yabgu nezdindeki Toharistan âmili **Muhammed b. Süleym en-Nâsıh**'ı da bu ülkeden sürüp çıkarmıştır.

Müslüman **Nizek Tarhan**'ın, **Kuteybe** ile mücâdeleleri ve onu ölümün soğuk kucağına iten olayları burada bir kere daha zikretmek ancak bu kitabın hacmini dağıtmak olur. Mâmafih, Nizek Tarhan, bu olayların başından sonuna kadar Toharistan Yabgunu kontrol altında tutmuş ve onu yanından hiç bir zaman ayırmamıştır. Hattâ, **Kuteybe**'nin bir kartal yuvasını andıran Bazğis kalesini kuşattığı zaman bu Türk **Yabgusuda** Nizek Tarhan'ın yanında bulunuyordu. et-Taberî, onun bu sıralarda *"cüderî"* denilen ve bir nevi deri iltihabı hastalığına yakalanmış olduğunu kaydetmektedir (24). Buna sebebte her halde onun bu sıkıntılı yılları olmalıdır. Daha sonra **Şad**'ın bu deri iltihabı hastalığından şifâ bulduğu yine kaynağımız et-Taberî tarafından açıklanmaktadır.

---

(23) et-Taberî, VI, s. 446. «فأخذه نيزك فقيده بقيد من ذهب مخافة أن يثغب عليه.»
(24) et-Taberî, VI, s. 457, İbnü'l-Esir, IV, s. 552.

Yabgu Bey'in İhtidası ve Kuteybe b. Müslim;

Kılınç ve kalkanın tükendiği ve bir işe yaramadığı zamanlarda, diplomasiyi kullanan ve gâyesine ulaşmak için her türlü vasıtayı mubah sayan Kuteybe, **Nizek Tarhan**'ın meselesinde de aynı taktiği uygulamış ve onu sinsice hazırladığı bir hiyanet plânıyla huzuruna getirmeye muvaffak olmuştur. **Kuteybe**'nin yukarda da ifade edildiği gibi elsiz-ayaksız huzuruna getirilen **Nizek Tarhan** ve yakın arkadaşları arasında bu Toharistan Yabgu Şad'ta da bulunuyordu. Kuteybe başta bu müslüman Türk hükümdarı olmak üzere Türk aristokrat erkânı ve önde gelen simâlarından yaklaşık 700 kişinin insafsızca boynunu vurdurduğu halde Şâd'a dokunmamıştır. Buna sebebte onun, işin başından beri **Kuteybe**'nin şahsında Türk yurtlarında Arap siyâsi hakimiyetine son vermeyi hedef alan genel başkaldırma hareketini hiç bir zaman tasvip etmemiş olması idi. Çünkü tecrübeli Türk Yabgusu bundan bir netice çıkmayacağını çok iyi biliyordu. Bu bakımdan Kuteybe Ona dokunmak şöyle dursun bilakis onu yanına almış, iltifatlar etmiş, ikram ve ihsanlarına boğmuştur (25).

Şad'ın, **Kuteybe**'nin çevresine intisabı ve onunla olan bu güzel ilişkileri daha sonra hayırlı gelişmelere sebeb olmuş ve bu büyük devlet adamı öyle tahmin ediyoruz ki **Kuteybe**'nin telkin ve delâletiyle islâmiyeti kabul etmiştir. Zâten Kuteybe'nin mahalli aristokrat ve hükümdarlar arasında İslâm Dininin yayılmasında çok ayrı bir itina ve özen gösterdiği de unutulmamalıdır. Nitekim Buharanın Türk asıllı hükümdarı **Tuğ Şad**'da bundan önceki sayfalarda açıklandığı gibi onun telkini ile müslüman olmuştur:

---

(25) et-Taberî, VI, s. 459.

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki, bu devirlerde müslüman fatihlerle şu veya bu şekilde temasa geçen mahallî Türk Beyleri, ne ilginçtirki, hiç bir ön yargıya kapılmadan hemen hepsi müslüman olmuşlardır. Ne varki ***Taberi*** ve ***İbnü'l-Esir*** gibi daha bir nice büyük tarihçiler, daha ziyâde siyâsî gelişmeler üzerinde durdukları için, konunun dini yönü ihmal edilmiş ve İslâm dininin yayılışı tarihine esas olacak "done"lere pek fazla yer verilmemiştir (26). Nitekim, mahalli Türk hanlarının bu kabil ferdi ihtidaları hakkında genel beyanlarda bulunan ve konunun her nedense ayrıntılarına girmeyen Z.V. Togan da aynı görüşleri paylaşmakta ve genel bir ifade ile şöyle demektedir;

"Zamanımız müverrihleri tarafından İranlı telâkki olunan, fakat menşeleri itibarı ile Türk aristokrasi zümresine mensup Belh, Huttel, Soğd, Uşrüsene, Fergâne ve Cürcân beyleri ile Türgiş, Efşin, Akşid, Beycur oğulları, Sul Beyleri vs. İslâmiyeti kabul ederek Arab devlet hizmetine ve ordusuna intisab etmişlerdir" (27).

Mâmafih Toharistan Yabgusu **Şad**'ın Müslüman Fâtihle başlayan bu sıcak ilişkileri daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. **Kuteybe** onu bu olaylardan sonra ikna etmiş ve Halife Velid b. Abdü'l-Melik tarafından kabul edilmek üzere **Şam**'a, hilâfet merkezine göndermiştir (91/710) (28). Onun bundan maksadı, hem Hakan yaratılışlı bu müstesnâ meziyet ve karakter sâhibi olan büyük Toharistan Yabgusunu, halife **Velid b. Abdü'l-Melik**'in yakından tanıması, hem de

---

(26) Genel bir değerlendirme için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılış ve Türkler**, s. 35 vd.

(27) Togan, Z.V., Giriş, s. 75.

(28) İbnü'l-Esir, VI, s. 525, et-Taberî, VI, s. 459.

Kuteybe'nin, çevre Türk Hanları ile ilişkisinin ne derece sağlam ve kuvvetli olduğunu bildirmekti. Böylece **Kuteybe** bir taşla birkaç kuşu birden vurmuş oluyordu.

Büyük Toharistan **Yabgusu Şâd,** ***Şam***'a gönderildikten sonra onun makamına **Sağaniyan** beyi olan oğlu **Tîş** geçmiştir. **Tîş** daha sonra Toharistan Yabgusu sıfatı ile **Çin**'le diplomatik ilişkiler kurmuş ve bu maksatla Mani rahibi **Tamu-şhi**'yi Çin'e elçi olarak göndermiştir (718). O, bu arada babasının uzun süre Şamda kalmasından Çin ulularına uzun uzun şikâyetlerde bulunmayı da ihmâl etmemiştir (29).

Mâmafih Toharistan **Yabgusu,** aynı zamanda Türk Hanedan âilesinin en büyük temsilcisi **Şâd,** Emeviler daha sonra, özellikle Abbâsiler devrinde sık sık örneğini göreceğimiz Hilâfet merkezine gelen şanlı Türk Hâkanlarının ilk öncüsü olmuştur. O, bu durumu ile bir istisna teşkil etmektedir. Zira Emeviler devrinde takib edilen şövenist devlet politikası icabı, Çin seddinden İspanyaya, Pirene dağlarına kadar yayılan bu çok geniş Hilâfet İmparatorluğunda, durumu, sosyal mevki ve makamı ne olursa olsun gayri Arap bir aristokratın Emevi sarayı ve hilâfet çevrelerinde itibar görmesi ve senelerce ağırlanması mümkün değildir.

Kuteybe tarafından **Şam**'a gönderilen bu müslüman **Türk Yabgusu** ve bir manada Türk Hakanının Emevî Halifesi **Velid b. Abdü'l-Melik**'ten çok büyük iltifat ve itibar gördüğünde hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Diğer taraftan Toharistan Yabgusu Şâd'ın Hilâfet merkezine, o zamanın âdetlerine göre eşi, çocukları, hizmetçileri ve çok yakınlarından oluşan büyük bir kâfile ve Türk Hakanlarının haşmet ve ululuğunu yansıtan bir görünüş ve heybetle gelmiş

(29) Togan, Z.V., Giriş, s. 103, Krş. Esin, E., a.g.mak., p, 132, Gibb, a.g.e., s. 10.

olması gerekmektedir. İşte bu büyük Türk Yabgusuna hilâfet çevrelerinde, kendi şahsiyetine uygun bir itibar gösterilmiş ona ve yakınlarına bir çok köşk ve konaklar tahsis edilmiş ve müslüman çevre ile yeni, güzel ve müreffeh bir hayat sürmesi sağlanmıştır.

Türk Hânedan âilesinin bu seçkin simâsı ve yakınlarının Emevi hilâfet çevrelerinde **Hişam b. Abdü'l-Melik**'in ilk hilâfet yıllarına kadar çok uzun bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hişam'ın yaptırdığı muhteşem **Mefcer Sarayındaki** Orta Asya menşeli motifler bize bunu kanıtlamakta ve bu sarayın yapımında bu büyük Türk Yabgusunun yakın çevresinde bulunan Türk usta ve kalfalarınında üstün bir meharetle çalıştıklarını göstermektedir (30).

Konunun bu son derece ilginç yönüne rağmen Şama gelen bu müslüman ***Türk varlığı,*** başta müslüman Türk Yabgusunun, Emevi Halifeleri ve müslüman Arap toplumu ile sosyal ve dini ilişkileri konusunda şimdilik tarih literatürüne pek fazla bir bilginin geçmediği görülmektedir. Öyle tahmin ediyoruzki yeni yeni tarih literatürüne kazandırılan yazma nüshalar, günün birinde bu müslüman Türk Yabgusunun Şamdaki hayatı dolaysıyla Türk İslâm tarihinin yeni yeni şeref sayfalarını da aydınlatacaktır.

Gerçekte **Hişam b. Abdü'l-Melik** gelmiş geçmiş Emevi halifelerinin en büyüklerinden birisi idi. Son derece akıllı ve tedbirde kusur etmezdi. Bununla beraber Türk Hükümdar ve ulularının müslüman olmalarına ayrı bir özen gösteriyordu. O bu cümleden olmak üzere **Su-lu Hakan** ve **Hazar Türk Ha-**

---

(30) Hamilton, R.V., **Khirbat al-Mafdjar,** Oxford, 1959, p. 55, 230, 301, Krş, Esin, E., a.g.mk., s. 132.

kanının İslâm dinine girmeleri yolunda çok hayırlı ve ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. Bu dirâyetli Emevî halifesi zamanında Orta Asya ve Türk yurtlarında yeni yeni siyasi gelişmeler olmuş ve Türk militarizminin yeni temsilcileri olan **Türkeşler** tarih sahnesine çıkmıştır. İşte **Toharistan Yabgusu Şâd**'ta bu sıralarda kendi ülkesi, yani **Badahşan**'a dönmüştür.

Artık onun bundan sonra siyasî olayların dışında, namazında niyazında, kendi hâlinde sâde bir hayat sürmüş olması gerekmektedir. Zaten o, **Kuteybe** tarafından kendi çevresinden koparıldığı için çok fazla bir dini aktivite içinde olmamıştır. Nitekim, Türk militarizminin yeni temsilcileri olan ***Türkeşlerle Araplar*** arasındaki yeni siyâsî mücadelelerde onun değil, Yukarı Toharistan'ın Karluk asıllı **Türk Yabgusunun** adı geçmektedir. Bu da onun bu sıralarda, hemde çok ilerlemiş bir yaşta her fani gibi vefat ettiğini ve Tanrısına kavuştuğunu göndermektedir (725?).

Gök Türk Hanedan âilesinden gelen bu değerli **Türk Yabgusu**'nun vefat etmesinden sonra bu defa Karluk asıllı **Yukarı Toharistan Yabgusu** ön sıraya geçmiş ve Türkeş Hakanlarının yanında olmuş ve Arapların Türk yurtlarından çıkarılmasında Türkeş Hakanına çok büyük mâli ve askeri destekler sağlamıştır. Bu Türk Yabgusu da, Abbasi halilfesi **el-Mehdi'nin** çok özel teşebbüs ve yaklaşımı sonucu müslüman olmuş ve hilâfet çevrelerindeki itibarlı durumunu **el-Mutasım** zamanına kadarda sürdürmüştür. İşte bundan sonraki bölümlerde Yukarı Toharistan Yabguluğunun İslâma giden yolda bu ikinci macerâları üzerinde durulacak ve bu yeni gelişmelerin çok geniş bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

IV.

CÜRCAN VE DEHİSTAN TÜRK BEYLİĞİ VE SUL-TEKİN'İN MÜSLÜMAN OLMASI

"Şu sünnetsizin oğluna (Sul-Tekin) bakın! Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünnetine davet etmek sanki ona mı kaldı? Onun belki namaz kılacak kadar din bilgisi bile yoktur."

Yezid b. Abdû'l-Melik

Sul Tekin'in Tarih Sahnesine Çıkışı;

Sul Tekin; İslâmi fetih yıllarında Cürcân ve Dehistan Türk Beyi, Sahabe devrine ulaşamamış, ancak ölünceye kadar bir sahabî gibi yaşamış Türk Han'ı ve Selmân-ı Fârisi ile aynı kaderi paylaşan bir Ulu Türk Hükümdarı'dır. İlk hicret arasında yaşamış, Allah'ın hidâyetine ulaşmak için tâ **Şam**'a gelmiş, oradan **Medineye**, Hz. Peygamber'in öz yurduna yönelmiş, Onun kabri başında, Onun kucağı ve manevî huzurunda tam bir gönül ferahlığı ile müslüman olmuştur. Böylece müslüman olan mahallî Türk hükümdar ve beyleri zincirinin altın halkasına yeni bir Türk Hanı daha katılmıştır.

Onun, böyle yüce bir maksat için **Medine**'ye geldiğinde; orada bir müddet ikâmet ettiği ve müslüman toplumun ona gerçekten de samimi bir ilgi ve sempati gösterdiği ve burada

yaşayan bir çok *sahâbe* ve *tabiînle* görüşmüş olduğunda asla şüphe olunmamalıdır. Zira, **Kitap** ve **Sünneti** kendisine en şaşmaz bir rehber olarak kabul eden, iman ve itikadının, İslâmi yaşayış ve dinî hayatının bir sahâbe kadar kavi ve müessir olmasının bir tek izahı vardır. O da, İslâm ve iman şerbetini onun, bu ilk elden yani **Sahâbe** ve **Tabiîn** neslinin elinden içmiş olmasıdır. Böylece o; *"Tabiîn"* olma gibi yüce bir şerefi de kazanmış oluyordu.

Bu arada bir iki ilginç noktayı daha dile getirmek istiyoruz. O da büyük sahâbe ve *Ehl-i Beyt*'den sayılan **Selmân-ı Fârisi** ile aynı iklimlerden kopup gelen bu Türk hükümdarının dini hayatı arasındaki inanılmaz benzerliklerdir. Ne ilginçtir ki: **Sul-Tekin**'in İslâmi kader çizgisi, İran asıllı hepimizin bildiği büyük sahâbe **Selmân-ı Fârisi** ile şaşılacak derecede bir benzerlik ve ayniyet içindedir.

Bilindiği gibi, **Selmân-ı Fârisi** önceleri **mecûsi**, koyu bir Zerdüşt iken sonraları bir hak din arayışına girmişti. Bunun için de yurdunu yuvasını terketmiş, önce **Şam**'a gelerek gerçek bir hristiyan olmak istemiş, sonrada gerçeği gizlemeyen *rahiplerin* onu *"Hak din"* ve *"Âhir zaman Peygamberi"* hakkındaki uyarlamaları sebebiyle, hem de çok ağır ve mücâdeleli bir yolculuktan sonra **Medine**'ye gelmiş ve Allah'ın Rasülü'nün sağlığında, Onun huzurunda müslüman olmuştur. **Selmân** bundan böyle ve bir manada Hz. Peygamber'in huzurunda *"Doğu Halkı"* yani *Orta Asya insanını* temsil ediyordu (1).

---

(1) **Selman-ı Fârisinin** efsanelere konu olabilecek dini hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. el-Isfahani **Ahbâr-u Isfahan**, I, s. 31, **el-İsâbe**, II, s. 62, **el-İstiab**, II, s. 56, **Hilyetü'l-Evlia**, I, s. 185, İbni Saad, **Tabakat**, I, s. 185, **İslâm Alimleri Ansiklopedisi**, II, s. 35-44.

Cürcân'ın bu Türk asıllı dirâyetli hükümdarı **Sul-Tekin** de işte aynı, **Selmân-ı Fârisi** gibidir. O da önceleri **mecûsi** koyu bir Zerdüşt mensubu idi. Her nedense daha sonraları bir **hak din** arayışına girdi. Müslüman olmak istedi. Onu huzura kavuşturacak, müslüman olmanın gizli sır ve manevi zevkini tattıracak gerçek bir ***müslüman*** belki de bir ***"Sahâbe"*** arıyordu. Zirâ, müslüman Arap valileri ve onların diz boyu işlemiş oldukları zulüm ve haksızlıklar gönlü İslâm ateşiyle yanıp tutuşan bu Türk hükümdarını tatmin etmemişti.

Bunun için o da **Selmân-ı Fârisi** gibi, yurdunu yuvasını, hatta tâc ve tahtını terkederek **Şam**'a geldi. **Halife Süleyman b. Abdü'l-Melik**'in (715-717) huzuruna çıktı. Fakat bu Emevi halifesi, onun gönül çerağını yakacak ve iman gürlüğünü bir hidayet meşalesi halinde eline verecek çapta bir kimse değildi. Esasen o da, buna ehil olmadığını **Sul-Tekin**'i görünce anlamıştı.

Ona; **Medine**'ye gitmesi, orada Hz. Peygamber'in manevi huzurunda müslüman olması tavsiye edildi. O da, **Şam**'dan ikinci bir sefere daha başladı ve yollara koyularak **Medine**'ye geldi. Çünkü Hz. Peygamber onu bekliyordu. O da Selmân-ı Fârisi gibi Hz. Peygamber'e, Onun manevi varlığına dehâlet etti. Bizzat onu kabri başında müslüman oldu.

Şimdi biz **Selmân-ı Fârisi** gibi, Hak Din aramak için yollara dökülen, yurdunu yuvasını terkedek **Medine**'ye gelen ve Medine'de bizzat Hz. Peygamber'in mânevî huzurunda, Onun kabri başında gözleri buğum buğum yaşlarla Müslüman olan **Sul-Tekin**'in, Medine'ye nasıl geldiğini, şartları buna hazırlayan sebep ve olayları tarihi bir perspektif içinde görelim. Diğer bir ifâde ile muhtemelen **Hz. Ömer**'in hilâfeti, yıllarında dünyaya gelen, ilk hicret ve sahâbe asrında yaşayan

Sul-Tekin kimdir? hangi şartlar altında ve nasıl müslüman olmuştur? Önce bu soruların cevabını bulmaya çalışalım. Bunlar her halde konuya bizim daha sağlıklı bir ortam için de yaklaşmamıza da yardımcı olacaktır.

Sul-Tekin, ***Emevîler*** devrinde ihtida eden büyük Türk hükümdarlarından biridir. **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han** gibi, İslâm dininin heyecanını bütün gönlünde duymuş ve bu uğurda Emevî devrinin ileri gelenleri ile mücadele etmekten hayatı pahasına dahi olsa çekinmemiştir. Emevî halîfelerine karşı ***"Sul, sizi Allah'ın kitabı ve Rasulüllahın sünnetine uymaya davet ediyor"*** diyerek meydan okuyacak kadar dini bütün bir müslüman ve bir Türk hükümdarıdır.

İlk Siyasî Temaslar Dehistan ve Cürcânın Fethi;

Gerçekte, Cürcân; Hazar denizinin güney doğusunda çok geniş ova ve yaylaları ile sulak bereketli, her türlü meyve özellikle nârenciye ve sebzeleri bol bir ülke idi (2). Önemli nehirlerinden birisi ***Cürcân*** diğeri ise ***Etrek*** nehri idi. Etrek nehrine gelince; üzerinden geçmesi çok zor ve inadına azgın akan bu nehrin iki tarafında uzun asırlardan beri Türkler yaşadığı için ***"Türk Nehri"*** anlamına bu isim verilmiştir (3). ***Cürcan ve Artrâbad*** önemli şehirleri arasında bulunuyordu.

Cürcan'ın bir taraftan böyle sulak, yeşillik, bereketli, yaşaması kolay bir ülke, diğer taraftan kuzeyden gelen göçebe Türkler İslâmi fetihlerden çok daha önceki devirlerde buralara gelip yerleşmek için çok büyük bir ilgi gösterişlerdir. Her ne kadar Sâsâniler devrinde bu Türk göçlerini durdurma için ***Şehristan-ı Yezdücerd*** ve ***Şehr-i Firoz*** kaleleri, hatta hudut

---

(2) el-Mukaddesi, **Ahsenü't-Tekâsim**, Leiden, 1906, s. 288, el-Hamevi, II, s. 119, Hartman, R., **Cürcân**, İA, III, s. 245.
(3) Le Strange, G., a.g.e., s. 418.

boylarına Hazar denizinin kıyısından başlamak üzere binlerce klm. uzunluğunda duvarlar yaptırılmış ise de (4) bunlar hiç bir zaman yeterli olmamış ve göçebe Türkler, büyük mal varlıkları ile buralara gelip yerleşmeye devam etmişlerdir. Bunlar genellikle Oğuzların büyük bir kolu olan *"Sul-Türkleri"* idi (5). İbn A'sem bu Türklerin genellikle Harzem yönünden geldiklerini kaydetmektedir (6). Bölgenin idâri merkezi olan Cürcan ve havalisi uzun tarihi seyri içinde tamamen Türk nüfuz ve hâkimiyeti altında kalmıştır.

İslâmî Fetihler sırasında bölgenin diğer bir kısım eyâletlerinde gördüğümüz gibi, **Cürcan ve Dehistan** Türk hükümdar âilelerinden daha ziyade **Sul** adı ile zikredilen bir hanedanın nüfuzu altında ve bir Türk Beyliği idi. **Sul Tekin** ve ecdadının, **Dehistan** ve **Cürcan**'da ne zaman üstünlük sağladıkları hakkında İslâmi kaynaklarda pek fazla bir bilgi yoktur. Ancak bu hanedan âilesinin Müslüman Fâtihlerle ilk temasları milâdi 639'lu yıllara kadar gitmektedir.

Bu yıllarda, **Halife Ömer**'in kumandanlarından biri olan **Süveyd b. Mukarrin**, Cürcan'a doğru bir askerî sefer düzenlemiş ve neticede Cürcan hükümdarı **Ruzban b. Sul Ruzban**'la yazılı bir anlaşma yaparak buralara vergiye bağlamıştır (7). Fakat bir müddet sonra Cürcan hükümdarı, Araplara karşı vergi ödemeyi reddetmiş ve bu durum **Said b. el-Âs**'ın bölgeye ikinci bir sefer yapmasına kadar da devam etmiştir (30/650). Halife **Hz. Osman** zamanında sahabeden bir çok mümtaz kişilerinde katıldığı bir ordu ile Cürcan'a gelen **Said b. el-As,**

---

(4) Marquart, J., **Eranşahr,** s. 51, 56, Krş, İbn A'sem, III, s. 162.
(5) Esin, E., a.g.e., s. 145-147.
(6) İbn A'sem, III, s. 163.
(7) el-Hamevi, **el-Büldân,** II, s. 121, et-Taberi, IV, s. 152, Taberi bu antlaşmanın metnini h. 22/642 senesi olayları arasında vermektedir Z.K.

civâr hükümdarları ile her sene bazan 100 bin, bazan da 300 bin dirhem vergi vermek üzere ikinci bir anlaşma daha yapmıştır (8). Ancak **Ruzban b. Sul**'ün bu vergileri de muntazam olarak ödemediği anlaşılmaktadır.

Böylece **Cürcan**'a İslâm dini bir manada Hz. Peygamber'in vefâtından on sene bile geçmeden girmiş oluyordu. Ne varki, bu ilk temasların, İslâm dininin yerli halk ve aristokrat tabaka arasında yayılması yönünden pek fazla bir önem taşıdığını iddia etmemize imkân yoktur. Zira müslüman Arap fâtihleri, ele geçirdikleri bu yeni ülkelerde İslâm dininin yayılması için hiç bir ciddi tebliğ ve irşâd faaliyetinde bulunmamışlardır. Ancak bölgede Arap hâkimiyetinin kesin bir şekilde yerleşmesi ve müslümanlığın bir dereceye kadar yerli halk ve özellikle yüksek tabaka arasında yayılması Emevîlerden **Yezid b. el-Mühelleb** zamanında olmuştur. Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan'a vali olarak gönderilen **Yezid** (716)'in **Cürcanı** fethetmekten başka hiç bir gayesi yoktu (9).

Bu tarihte bölgede her ne kadar çok çetin bir taht mücadelesi (İran-Türk) varsa da hakiki iktidar bu Türk hükümdar ailesi yani **Sul Tekin**'in elinde bulunuyordu (10). Yezid bunun için önce halkının büyük bir kısmı Türklerden oluşan ve **Sul**'ün nüfuz bölgesi olan **Dehistan**'a yürüdü (11). Çok feci bir şekilde burayı yağma ve halkını kılıçtan geçirdikten sonra Cürcan'a yöneldi. Bir kan ve ateş kasırgasını andıran ordusu ile şehri yağma etmekle yetinmeyen Yezid, Türklere karşı tüyler ürpertici feci bir katliama girişmeyi de ihmal etmedi (12).

---

(8) et-Taberî, IV, s. 269 vd, Krş. İbn A'sem, III, s. 163.
(9) et-Taberî, IV, s. 539 vd.
(10) Welhausen, J., a.g.e., s. 212, Hartman, R. **Cürcân**, İA, III, s. 245.
(11) et-Taberî, VI, s. 532, el-Belâzuri, **Fütûh**, s. 482.
(12) et-Taberî, IV, s. 532, 543, 557, el-Belâzuri 483.

Sul Tekin ve İslâm'a Giden Yol;

Kaderin şu garib cilvesine bakınız ki onun müslüman Arap Fatihleri, özellikle **Yezid**'le olan bu acı münasebetlerinin tatlı meyveleri olmuş ve **Sul Tekin** ihtida etmiştir. Sul, sâdece müslüman olmakla kalmamış, İslâm dininin heyecanını bütün sıcaklığı ile kalbinde duymuş ve ateşli bir müslüman olarak bunun mücadelesini yapmıştır. O, Müslüman Fatih'e yaranmak için dinini değiştirmediği gibi taht ve mülkünü korumak içinde müslüman olmamıştır. Bu yönü ile **Sul** her türlü şâibeden uzaktır. Şimdi onun bu çok renkli olan ihtida olayının perdesini aralamaya çalışalım.

Mâmâfih, O'nun ihtidasıyla ilgili en geniş bilgiler *"Terâcim-ü Ahvâl"* ve *"Tabakat"* kitaplarında bulunmaktadır. Bu bilgiler Emevîler devrinde ihtida eden diğer Türk hükümdarlarına kıyasla çok daha yeterli ve ilginçtir. Zira bu bilgilerin en önemli bölümü bize hânedân âilesinden **Şul**'un torunu **Muhammed b. Tayyib**'i kanalıyla ulaşmıştır.

Bütün bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre Sul, müslüman fâtihlerle temasa geçtikten sonra İslâm dinini incelemeye başlamıştır. Mâmâfih, zaten dindar tabiatlı olan bu Türk Hanının yeni bir din arayışı, Hak dini bulma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında yukarda da ifade edildiği gibi, **Sul**'un durumu ile ***Selman-ı Fârisi***'nin durumu arasında ne kadar ilginç bir benzerlik vardır. Nasılki, hak ve gerçek dini arayan **Selmân**, çeşitli yerlere gitmiş ve bir kısım eziyetli seyahatler sonunda Medine'ye kadar gelerek **Hz. Peygamber**'e mülâkî olmuş ve O'nun huzurunda aradığı gerçek dini bularak müslüman olmuşsa, bu **Sul Tekin** içinde böyle olmuş ve o da yeni bir hak din arayışına girmiş, en sonunda o da Medineye gelmiş ve orada müslüman olmuştur.

Gerçekte **Sul Tekin**'in Onun önceleri Türklerin geleneksel **Gök Tanrı** inancına bağlı bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, geniş manada devlet himâyesine mazhar olan ve İran'ın resmî dini **Zerdüştlük** (13) Cürcan topraklarına nüfuz edince **Sul Tekin,** bu dinîn mensubları ile temasa geçmiş ve aradığı gerçek dinin bu olduğuna inanarak **"Mecûsi"** olmuştur. Nitekim Yakût el-Hamevî bu hususdaki rivayetinde aynen şöyle demektedir; *"Sul, Türk asıllı bir kimse idi. O ve kardeşi Fîruz, Cürcan hükümdarı idiler. Geleneksel Türk dinini bırakarak Mecûsilik dinine girmişler ve artık tam bir İranlı gibi olmuşlardır"* (14).

Yâkût el-Hamevî'nin *"O artık tam bir İranlı gibi olmuştu"* sözünden Sul Tekin'in çok koyu bir *Zerdüşt* olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise, **Sul Tekin**'i müslüman olan diğer Türk Hükümdarından ayıran bir özelliktir. Zirâ bu devirde ihtida eden Türk hükümdarlarının İslâmiyetten önceki dinî inanç ve yaşayışları hakkında temel kaynaklarda herhangi bir açıklama yoktur.

Sul Tekin Medine'de Hz. Peygamber'in Kabri Başında;

Fakat **Zerdüştlükte,** (İslâmi kaynaklarda Mecûsilik) **Sul Tekin**'i her nedense tatmin etmemiştir. Müslüman Fatihler dolayısıyla İslâm dini ile temasa geçen Sul Tekin'in gönlünde İslâmiyet lehine büyük gelişmeler olmuştur. Zâten çok dindar bir yaratılış ve yaşayış içinde olan bu Türk Hükümdarı tıpkı **Selmân-ı Fârisi** gibi yeni bir arayış içine girmiş ve bir bocalama devri yaşamıştır. Onun bu bocalama devrinde **Yezid b. el-**

---

(13) Daha geniş bilgi için bkz. Kiapçı, S., **Sosyal Siyasi ve Dini Yönleri ve İslâmi Fetihler Sırasında Aşağı Türkisan,** Diyanet Dergisi XVIII., Ankara, 1978, sy. 6, s. 325-333.

(14) el-Hamevî, **M. el-Üdabâ,** Beyrut 1936, I, s. 165, Krş. el-Isbahanî, **el-Ağani,** X, s. 43, İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Ayan,** I, s. 27.

Muhelleb'in ona İslâm dinini telkin ettiği ve onun aklını bu işe yatırdığı da unutulmamalıdır (15). Zira bir kısım temel kaynaklarda **Sul**'un **Yezid b. el-Mühelleb**'in delâletiyle müslüman olduğu yolundaki rivâyetlere bu açıdan bakılması herhalde daha yararlı olacaktır (16).

Ancak yine bu âileden yetişmiş **Tayyib b. Muhammed,** dedesinin ihtidasıyla ilgili olarak bize çok kıymetli bilgiler vermektedir. **es-Sehimî,** büyük bir şans eseri olarak bu hususla ilgili haberleri ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş ve bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu rivâyetleden anlaşıldığına göre; Sul Tekin müslüman olmaya karar verdikten sonra, önce gerçek bir müslüman aramış ve daha sonra **Yezid b. Mülehheb**'e gelerek ona,

"Sizden daha yüce bir müslüman var mıdır? Ta ki ben onun huzurunda müslüman olmak istiyorum" demiştir (17). Bundan sonra olaylar es-Sehimi'nin kaydettiğine göre aynen şu şekilde gelişmiştir;

Yezid, ona Emevî Halifelerinden **Süleyman b. Abdü'l-Melik**'i tavsiye etmiştir. O zaman **Sûl,**

"-Öyleyse bana müsade ediniz. Ona gideyim ve onun huzurunda müslüman olayım" demiştir. Sul Tekin böylece aradığı gerçek müslümanı bulmak için Cürcan'dan kalkarak **Şam**'a gelmiş, Halîfe ile görüşmüş ve **Yezid**'e söylediği şeylerin aynısını ona da söylemiştir. Halife, bu Türk hükümdarının sorumluluğunu kabul etmekten çekinmiş ve O'na:

"Evet bugün müslümanlar arasında benden daha ulu bir kimse yoktur. Fakat senin Hz. Peygamber'in kabri başında

(15) el-Isbahânî, el-Ağanî, X, s. 43, İbn Hallikân, I, s. 27.
(16) İbni Hallikan, **Vefeyât,** I, s. 45-46, el-Hamevi, **Mucemü'l-Üdebâ,** I, 166.
(17) es-Sehimi **Tarih-u Cürcân,** Haydarabad 1937, s. 194.

müslüman olman daha yararlıdır!" diyerek **Medine**'ye gitmesini tavsiye etmiştir.

Müslüman olma aşkıyla yanıp tutuşan **Sul,** bu defa **Şam**'dan yola çıkarak **Selmân** gibi **Medine**'ye gelmiş ve **Hz. Peygamber**'in kabri başında yani O'nun manevî huzurunda müslüman olmuştur (18).

Medine'de bu şekilde Hz. Peygamberin kabri başında Müslüman olan **Sul-Tekin**'in orada bir müddet ikâmet etmiş, olması gerekmektedir. O, şüphesiz daha sonra Cürcan'a dönmüş ve mümkün olduğu kadar dünya işlerinden el-etek çekerek zâhidâne bir hayat yaşamıştır. O'nun muhtemelen 717 yılında yani Cürcan'ın fethini takibeden yıllarda ihtida etmiş olması gerekmektedir. Böylece Hz. Peygamber'in, alışılmışlığın dışında kabrini ziyaret eden ilk Türk hükümdarı olma şerefi de Sul Tekin'e ait bulunmaktadır. Onun **Medinedeki** bu müslüman olma merasimi ve bunun o çevrelerde bıraktığı yankılarla ilgili rivâyetlerin gün ışığına çıkması en büyük temennimiz olmaktadır.

Sul Tekin Müslüman olduktan sonra, **Allah'ın Kitabı** ve **Hz. Peygamberin Sünnetini,** dünya ve ahiret hayatı için kendisine en şaşmaz bir rehber olarak kabul etmiş ve böylece hayatını sürdürüp gitmiştir. O bir ölüm ve kalım savaşında bile, Allah'ı ve Rasûlünü düşünmüş, Onları hiç bir zaman hatırından çıkarmamış ve muhaliflerine şöyle seslenmiştir:

"Sul sizleri Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünnetine uymaya davet eder" (19). O'nun bu taviz vermeyen tutumu ilerdeki sayfalarda çok daha etraflı bir şekilde izah edilecektir.

Mâmâfih, **Sul-Tekin** müslüman olduktan sonra şüphesiz

(18) es-Sehimi, a.g.e., s. 194.
(19) el-Hamevi, I, s. 166.

bu şahsına münhasır kalmamıştır. Hanedan âilesinin bütün fertleri müslüman olduğu gibi, yakınları ve hele hele yerli halktan pek çok Türk de müslüman olmuştur. Nitekim **es-Sehiminin** daha **Yezid b. el-Mühelleb** zamanında hicri 98/716'lı yıllarda Cürcanda kırk mescid'in yapılmış olduğunu haber vermesi İslâm dininin o bölgede ve Türkler arasında nekadar köklü ve süratli bir şekilde yayıldığını göstermektedir ki, bunda herşeyden önce **Sul-Tekin**'in etkin bir rolü olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır (20).

Sul Tekin'in Emevilerle Dinî Mücadelesi;

Mâmafih, **Yezid**'in o ünlü Horasan valiliğindeki mutlu günleri, pek de uzun sürmemiştir. **Ömer b. Abdü'l-Aziz** Halîfe olunca, onu huzuruna çağırtmış ve Türk yurtlarından topladığı bu gayr-ı meşru büyük servetin hesabını sormuş ve en sonunda onu hapsettirmiştir (718) (21). Yezid b. Abdü'l-Melik'in Halîfe olması ise **el-Mühelleb** ve yakınları için âdeta bir yıkım oldu. Ne varki o, hapsedilmiş olduğu Şam'dan kaçarak Basra'ya geldi ve başta kendi kabilesi olmak üzere halkı Emevîlere karşı tahrik ediyor ve âdeta ateş püskürerek şöyle diyordu:

"Şam ehline gelince, Allah'ın Rasulünün ehlîne dil uzatanlar onlar değil mi? O'nun soyundan gelen kavim ve kabîlesini üç gün üç gece öldüren onlar değil mi? Bütün bunlardan sonra, Onlar Allah'ın mübarek evini bastılar, Kâbeyi yıktılar, onun taş ve örtülerini ateşe verdiler, Allah'ın laneti onların üzerine olsun!" (22).

---

(20) es-Sehimi, a.g.e., s. 9.

(21) et-Taberî, VI, s. 557, **Ömer b. Abdü'l-Aziz** daha sonra bölge halkından haksız yere topladığı vergileri devlet hazinesinden çıkarmış ve ahalisine iade ederek adaletin azizliğini bir kere daha göstermiştir. Z.K.

(22) **et-Taberî**, VI, s. 557.

Emevîlerin Ehli Beyt ve evlâd-ı Rasule karşı saygısızlıklarını bu şekilde diline dolayan el-Mühelleb, Şam Ümerasına karşı cihad etmenin **"Allah katında Türk ve Deylemlere karşı harbetmekten çok daha makbul olduğunu"** söylüyordu (23). Emevîlerin, ***Ehli-Beyt*** ve ***Evlâd-ı Rasûle*** yaptıkları ağır zulümden dolayı zaten büyük bir infial içinde bulunan **Basra** ve **Kûfe** halkı, el-Mühelleb'in yanında yer almışlardır.

el-Mühelleb, sonu gelmez bu hırs dolu mâcerâlarına **Sul-Tekini** de ortak etmek istemiş ve onu kendisine bu kara günlerinde yardım etmeye çağırmıştır.

O bu harblere maiyyeti erkânı ve **Kuhistan** hükümdarı olan oğlu da dahil çok kalabalık bir Türk birliği ile katılmış, bu Türk birliğinin gösterdiği yararlık ve kahramanlıklar, dikkati çekmiş ve bunlar Halîfe Yezid'in kulağına kadar gitmiştir. İşte bu harblerde **Sul,** Emevî askerlerine karşı okunu sâdece ***Allah'ın Kitabı*** ve ***Hz. Peygamberin*** sünnetini ihya etmek için kullanmıştır. Bu hususdaki sabır ve sebatı devrin halifesini dahi kızdırmış ve öfkelendirmiştir. Nitekim **el-Isfahânî** bu konuda şu ilginç rivâyeti nakletmektedir.

«ولمّا دعا يزيد إلى نفسه لحق به صولٌ لينصره فصادفه قد قتل وكان يقاتل كلّ من بينه وبين يزيد من جيش بني أميّة ويكتب على سهامه: صولٌ يدعوكم إلى كتاب الله وسنّة نبيّه. فبلغ ذلك يزيد بن عبد الملك فاغتاظ وجعل يقول: ويلي على ابن الغلفاء! وما له وللدّعاء إلى كتاب الله وسنّة نبيّه ولعلّه لا يفقه صلاته.»

"Yezid başkaldırınca, Sul Tekin'i kendisine yardım etmek için çağırdı. O da bu davete (tereddüt etmeden) ***katıldı.*** *O,*

(23) **et-Taberî,** VI, s. 587, İbn A'sem, III, s. 200.

Yezid'in Emevîlerle harbeden askerlerinin safında meydana atılır. (yiğitçe döğüşür) *ve Okunun üzerine:*

"Sul, sizleri Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünnetine uymanıza davet eder!" diye yazdıktan sonra Emevî askerlerine doğru atardı. Sul'un bu durumu Halife Yezid b. Abdü'l-Melik'e kadar ulaştı. Bundan çok öfkelenen Halîfe civardakilere şöyle yakınır oldu:

"Şu sünnetsizin oğluna bakın! Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin Sünnetine davet etmek sanki ona mı kaldı? O'nun belki namaz kılacak kadar din bilgisi bile yoktur" (24).

Sul Tekin'in Sonu ve Çok Acıklı Ölümü;

Bu diğer taraftan müslüman olan bu Türk hükümdar ve hanlarına, kendini beğenmiş, şövenist Emevi halifelerinin hâlâ nasıl bir gözle baktıkları ve onları hor ve hakir görmede ne kadar ileri gittiklerinin çok zavallı bir ifâdesi olmalıdı. Mâmafih pek tabiî olarak **Akra**'da (*) ceryan eden bu harblerde el-Mühelleb taraftarları yenilmiş ve **el-Mühelleb**'in kendisi de kulak burun delikleri hatta ağzının içi toz toprakla dolu olduğu halde ölü olarak bulunmuştur (720). **Sul,** bu harblerde Yezid'le omuz omuza çarpışmıştır. Fakat ikisi arasında büyük bir fark vardı. Birisi kaybolan ikbâl ve mevkiine kavuşmak, ihtiraslarını tatmin etmek, hatta canını ve malını kurtarmak için çarpışmakta, ihtiraslarını tatmin etmek, hatta canını ve malını kutarmak için çalışmakta, diğeri **Sul Tekin** ise sadece Emevîlerin ***Evlâd-ı Rasûle*** karşı saygısızlıkları, bunun gönlünde açtığı yara dolayısıyla, onları Allah ve Rasûlüne, doğru yola davet etmek için çarpışmakta idi. Birinin niyetinde

---

(24) el-Ağani, X, s. 43, el-Hamevi, **el-Üdebâ,** I, s. 166.

(*) **el-Akra,** çeşitli yerleşim birimlerinin adıdır. Bunlardan biride bugünkü **Kerbelâ** (Irak) yakınlarında bir yerdir ki, **Yezid** işte burada öldürülmüştür Z.K.

dünya ve kaybettiği ikbâli elde etmek, diğerinin gönlünde ise sâdece Allah ve Rasûlüne kavuşmak vardı. O'na hizmet aşkı bulunuyordu.

Fakat bu arada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. O da Sul Tekin'in, özellikle Halîfe **Yezid b. Abdü'l-Melik**'i öfkelendiren bu Türk beyinin sonunun ne olduğudur? Bu süâlin cevabını bu konulardaki yegâne kaynağımız et-Taberî'de bulmamıza imkân yoktur. Bu iç harbler hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren et-Taberî, bu meşûm olaylardan bahsederken bizimle ilgili olarak sadece ***"Kuhistan hükümdarı olan Sul'un oğlununda diğer bir kısım önemli zevatla birlikte esir alındığını"*** bildirmekle yetinmektedir (25). Bu esir alınanların arasında şüphesiz **Sul Tekin**'in kendisi de vardı. Nitekim, **Yâkût,** Sul ve yakın komutanları ve askerleri ile birlikte Emevî taraftarlarındanh **Abbas b. el-Velîd**'e sığındıklarını ve yakınlarına da **"eman-güvence, dokunulmazlık"** verdiğini kaydetmektedir.

Fakat daha sonra durum süratle kötüye doğru gitmiştir. **Sul Tekin** ve maiyyeti tam tesirsiz bir hale geldikten sonra **Abbas,** Arap halife ve devlet adamlarında örneğini sık sık gördüğümüz gibi, o da sözünde durmamış ve **Sul Tekin** de dahil, kendisine sığınan bu müslüman Türk aristokrat ve askerlerinin hepsini insafsızca öldürtmüştür (719) (26). Böylece; **İslâmî fetih yıllarında Cürcân ve Dehistan hükümdarı, ne yazık ki Sahâbe devrine ulaşamamış, ancak bir Sahâbî gibi yaşamış, yürekli Türk Han'ı, ve Selmân-ı Fârisi ile aynı kaderi paylaşmış mücâhid ruhlu bu yiğit Türk Beyi,** pis bir elin vurduğu kılınç darbesi ile şehid edilmiş oluyordu.

---

(25) **et-Taberî**, VI, s. 601. «وأخذ ابن صول ملك تهستان أسيراً»

(26) el-Hamevi, **el-Üdebâ**, I, s. 166.

Sul Tekin'le İlgili Bir Kaç Önemli Tesbit;

Mâmâfih, Sul Tekin'in bu devirde Müslüman olan diğer bir çok Türk beyine nasip olmayan bazı özellikleri vardır. Şöyleki;

I- *Asr-ı Saâdet ve Sahâbe'ye kavuşan ve Tabiîn'den olma şerefini kazanan ilk Türk Hükümdarı, Allah ve Resulüne aşırı derecede bağlı, İslâmiyeti gönlünde duyarak, bilerek yaşayan ateşli, samimi bir müslümandır.*

II- *Tarihte ilk defa Medine'ye gelen ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyâret etme şerefine nail olan Türk beyidir. Zirâ Türk hükümdarları genellikle, çok kuvvetli çok dindar ayrıca Hz. Peygamber'e bir aşk ve muhabbetle bağlı kimseler olmalarına rağmen, onlardan hiç birisi ki bunlar, Selçuklu ve Osmanlı Sultanları da dâhil Medine'ye gelebilmiş değillerdir. Onların çoğu omuzlarına yüklenen ağır mânevi mesuliyetler dolayısıyla hac farizasını dahi yerine getirme imkanı bulamamışlardır.*

III- *İlk ve belki de Hz. Peygamber'in kabri başında müslüman olan yegâne hükümdardır. Bu diğer hükümdarlar içinde geçerli bir hükümdür. Zirâ, temel kaynaklarda Sul-Tekin'in dışında, bu şekilde Onun manevi huzurunda müslüman olmuş bir başka hükümdarın adı geçmemektedir.*

IV- *Allah yolunda cihâd eden, Kitap ve Sünnet gibi iki ana kaynağı kendisine rehber kılan ve bu inancından ölünceye kadar hiç bir taviz vermeyen, bütün insanları Kitap ve Sünnete çağıran bu uğurda bir harb meydanında şehid düşen ilk Türk beyidir.*

Sul Tekin Hanedanı ve Tarihte Sulîler;

Allah'ın hidâyeti ve İslâm dinine büyük bir gönül coşkusu içinde giren bu sahâbe rulu Türk Beyi **Sul Tekin,** Allah'ın kitabını hâkim ve Rasûlüllahın sünnetini yer-

yüzünde kâim kılma yolunda giriştiği bu büyük mücâdele ve harblerde her ne kadar şehid edilmiş ise de daha sonra onun soyundan çok değerli şahsiyetli kimse gelmiş ve tarihe **"es-Sûl"** veya **"es-Sûlî"**ler olarak geçmişlerdir.

Genellikle **"es-Sûlîler"** olarak zikredilen bu kimseler büyük dedeleri **Sul Tekin**'in açtığı fazilet yolundan yürümüşler, özellikle Abbasîler devrinde hilâfet camiasında, ***ilimde edebiyât ve şiirde, askeri ve idârî*** sahalarda Türk'ün üstün daha ve yaratıcı kâbiliyetinin en önde gelen seçkin temsilcileri olmuşlardır. Bu devirlerin ilim irfân meclisleri, edebî ve idârî çevrelerinde hep bu **"es-Sûlîler"** yani Türk âilesinden konuşulur olmuş, onların yazdığı kitaplar şiirler ve diğer bir çok ilmî eserler, topluma yeni bir edebî zevk ve Arap şiirine bir uslub zenginliği getirmiştir.

Mâmâfih **Sul Tekin**'in bizce bilinen ve İslâm tarihine bereketli hizmetleri ile geçen, yiğit yapılı, yiğit yaratılışta üç oğlu daha vardır. **İbn Sul, Süleyman b. Sul** ve **Muhammed b. Sul'dur. Sul Tekin** âilesinin bu fertleri, aynı zamanda âileden gelen müslüman Türk neslinin öncüleri ve temsilcileridir.

İbn Sul; Kuhisten Beyi;

Gerçekte **İbn Sul;** büyük mücâhid **Sul Tekin**'in en büyük oğlu olmalıdır. Kaynaklarda asıl adı kaydedilmiyen bu zat, Arap ananesine göre isminin ötesinde **"İbn Sûl"** olarak zikredilmektedir. Hanedanın ilk ateşli müslümanlarından biri olan İbn Sul daha babasının sağlığında Cürcan'ın önemli mıntıkalarından biri olan **Kuhistan**'a bey olmuştur (27). O da

(27) et-Taberî, VI, s. 601.

kendisine **Kitap ve Sünneti** en şaşmaz bir rehber edinmiş samimi ve ateşli bir müslüman idi.

Zira **İbni Sûl, Yezid b. el-Mühelleb**'in, Emevîlerin **Ehl-i Beyt**'e karşı takındıkları ve nerede ise gayretullaha dokunacak bir hâle gelen olumsuz, sert ve yakışıksız tutumlarına karşı baş kaldırması üzerine, o da hiç çekinmeden, **el-Mühelleb**'in safına katılmış, babası ile birlikte Emevî zorbalarına karşı yiğitçe kılıncını kullanmış ve neticede *Akra* civârında cereyan eden harplerde esir düşmüştür (28).

Daha sonraları onlara, Emevî devlet adamları tarafından *"eman"* bugünün tabiri ile *"güvence"* verilmiş olmasına rağmen hepsinin boynu vurulmuştur. Emevîlere baş kaldıran bu el-Mühelleb âilesinden kaçıp kurtulan kılınç artıkları ise yine Türk Hakanı ve Zâbülüstan'ın yine Türk asıllı, Araplarla temasları sırasında muhtemelen müslüman olmuş hükümdarı **Rutbil** veya **İlteber** sığınmışlardır (29). el-Hamevî; **İbn-Sul**'un **"düat"** yani Abbasîlerin yeraltı teşkilâtı örgütünden olduğunu kaydetmektedir (30).

Süleyman b. Sul;

Sul Tekin'in diğer oğlu **Süleyman b. Sul**'a gelince; bu Türk asılzâdesi, kendine özgü dirâyet, ve kâbiliyeti ile Emevîler devrinde Horasan'a gönderilen Arap vâlilerinin dikkatini çekmiş, daha sonra idârî kademelerde şerefli görevlerde bulunmuştur. **Süleyman b. Sul**, ayrıca değerli Arap vâlisi Nasr b. Seyyar'ın (738) ordusunda şahsiyetli bir ko-

---

(28) et-Taberî, VI, s. 601.
(29) et-Taberî, VI, s. 601.
(30) el-Hamevî, **Mucemü'l-Üdebâ**, I, s. 166.

mutan olarak onun **Garşistan, Gur, Hottel ve Taberistan** seferlerine de katılmıştır (31).

O, ayrıca Nasr'ın bir nevî **özel kâtiblik** bu günün tabiri ile "***müsteşarlık***" görevini yaptığı gibi, zaman zaman civar Türk hükümdarlarına **"elçi"** olarak gönderilmiş ve bunda başarılı da olmuştur. Taberî'nin çok daha ayrıntılı olarak bildirdiğine göre, **Nasr b. Seyyâr** (738) senelerinde **Fargana** içlerine doğru bir sefer tertip etmiştir. Bu seferinde o, Türk barikatlarını geçmeye bir türlü muvaffak olamamış ve ağır kayıplar vermiştir. Daha sonra barış yolunu denemeyi düşünen Nasr, **Süleyman b. Sul**'ü, **Fergana** Türk beyine hitaben yazdığı bir mektupla birlikte ona **"elçi"** olarak göndermiştir. Nasr'ın, Süleyman'ı Türk asıllı olduğu için tercih ettiği diğer bir Türk hükümdarı nezdine kendisini temsilen gönderdiği akla daha uygun gelmektedir.

Ancak bu sıralarda **Fergânenin** bu Türk asıllı hükümdarı ölmüş, onun yerine küçük yaştaki oğlu **Arslan Tarkan** veliahd olmuştu. Bununla beraber hanlığın asıl dizginleri devlet idâresinde engin ve zengin bir tecrübesi olan anası **Melike Hâtun**'un elinde idi (32). **Süleyman b. Sul,** işte Fergânede bu **Türk Hâtunu** ile çok ciddi müzâkerelere girişmiş onunla güzel bir diplomasi örneği vererek başarılı bir sulh anlaşması yapmıştır. Hatta o, daha da ileri gitmiş, Fergane melikesi **Hatun** ve oğlu **Aslan Tarkanı** iknâ ederek Nasr'ın huzuruna getirmeye muvaffak bile olmuştur. Nasr, **Süleyman b. Sul**'un başarısından dolayı çok memnin olmuş ve onun hakkında, bir darb-ı mesel olan şu anlamlı beyiti söylemiştir.

---

(31) et-Taberî, VII, s. 176, İbnü'l-Esir, V, s. 238-239.
(32) Esin, E., a.g.mak., s. 134.

«إذا كنت في حاجة مرسلا فأرسل حكيماً ولا توصه»

"Eğer bir yere bir elçi göndermek istiyorsan
İşin ehlini bul, gerisini ona bırak! (33).

Muhammed b. Sul;

Ancak **Sul Tekin**'in yukarda da ifâde edildiği gibi İslâm Tarihi ve müslümanlar arasında asıl adını hayırla yâd edilmesini sağlayan bir diğer oğlu ve bir çok torunları vardır. Bu oğulları ve bir altın zincirin halkalarını andıran torunları,

---

(33) et-Taberî, VII, s. 178.

Fergâne melikesi olan bu **Türk Hâtununu,** İslâmî fetihler sırasında çok küçük yaşta bulunan oğlu adına Fergâne Hanlığını idâre ediyordu. Taşkent'e kadar gelen ve burada başta **Nasr b. Seyyâr** olmak üzere bir çok Arap ileri gelenleri ile tanıştırılan bu Türk anasının devlet işlerine son derece vâkıf, **"İmparatoriçe"** yaratılışlı bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Bir fikir vermesi bakımından onun Arap ileri gelenleri hakkındaki düşünce ve tavsiyelerini kısada olsa burada zikretmeyi uygun görüyoruz.

"Türk Hâtun'u Büyük tarihçi et-Taberinin kaydettiğine göre; Araplarla otururken bulunduğu odaya Arap ileri gelenlerinden **Temim b. Nasr** girdi. Hatuna; onu tanıyıp tanımadığı soruldu. Türk Hâtunu onun yüzüne şöyle bir baktıktan sonra;

"-Bu adamın suratında küçüklerin sevimliliği, büyüklerin asâletinden hiç bir eser görmüyorum!" dedi. Daha sonra bu Türk anası, Nasrı karşısına almış ve ona şunları söylemiştir;

"-Bir hükümdarın yanında eğer altı şey bulunmazsa o iyi bir hükümdar sayılmaz. Bunlar; kendisine son derece güvenebileceği, istişarelerde bulunacağı bir veziri, en iştahsız zamanlarda bile ona güzel yemekler pişirecek bir aşcısı, üzüntülü anlarında yüzüne baktığı zaman bütün gam ve kederlerini unutturacak güzel, anlayışlı bir eşi, sığınacağı muhkem bir kalesi, dolu dizgin bir atı, keskin kılıncının olması ve bir de çok iyi bir lojistik ikmâlin (ordu için) yapılmasıdır." Daha sonra onun huzuruna meşhur Türkistan Fâtihi **Kuteybe b. Müslimin oğlu Haccac b. Kuteybe** girdi. Ona bu zatı tanıyıp tanımadığı soruldu. Türk anası, onun **Kuteybe**'nin oğlu olduğunu söyledi, onun hal ve hatırını sordu. Daha sonra kendine has bir ciddiyet ile çevresindekilere aynen şöyle dedi;

"-Ey Arap topluma! Sizde vefa duygusu yoktur. Birbirinize faydanız da olmaz. İşte Kuteybe! Buraları size yurt yapan adam. Fakat şu onun oğluna bakınız. Mecliste sizin en gerinizde oturmakta ve ona fazla bir değer verilmemektedir. Halbuki onun yeri bu meclis'in baş köşesi olmalı ve siz onun gerisinde oturmalı idiniz." Fergane melikesinin, Arapların müzmin karakteri yâni nifâk ehli oluşları ve Kuteybe b. Müslim hakkındaki samimi duygu ve tesbitleri gerçekten de ilgi çekmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. et-Taberî VII, s. 178.

onların oğulları daha sonraki asırlarda, hilâfet câmiasında **Sul Tekin**'in şahsında Türk'ün ilmi daha, idârî ve askerî kabiliyetinin parlak bir temsilcisi olmuşlardır. Onların devlet idâresi askerî mertebeler, ilim, şiir ve sanattaki Türkü temsil etme gücü tam iki buçuk asır devam etmiştirki, bu çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulması gereken bir konudur.

Fakat bu âilenin en büyük özelliği Emevîleri tarih sahnesinden silen ve onların yerine kanlı bir ihtilâlle Abbâsîleri iktidara getiren büyük halk ihtilâlinin içinde olmaları ve **Ebû Müslim el-Horasânî** ile birlikte zikredebileceğimiz en büyük askeri komutanlardan, büyük teşkilât adamı, yaman asker **Muhammed b. Sul**'un bu âileden gelmesidir.

Muhammed b. Sûl'a gelince, daha genç yaşta Abbâsilerin yer altı teşkilatına girmiş ve bu teşkilâtın **"düat"** adını verdikleri en aktif örgütleme ve propaganda adamı olmuştur. el-Hamevî onun bu gizli teşkilâttaki bugünkü tabir ile kod adının **"Ebâ Imâre"** olduğunu kaydetmektedir (34). İhtilâl rüzgarının şiddeti artırdıkça **Muhammed b. Sûl**'un şahsiyeti de dev gibi genişlemiş ve Abbâsî ihtilâlinin en önde gelen büyük komutanlarından biri olmuştur. Onun Abbasi ihtilâlinin gerçekten de başarıya ulaşmasındaki en büyük hizmeti, son Emevî halifesi **Mervan b. Muhammed**'in (744-750) üzerine sevkedilen ordunun başına getirilmesidir. Bu ordunun bizzat Abbasîlerin, ilk eli kanlı halifesi **Ebû'l-Abbâs es-Seffâh** tarafından özel bir ihtimamla hazırlandığı ve başına, halifenin yakınları da dâhil bir çok Arap komutanı olduğu halde böyle imanlı yürekli bir Türk'ün komutan olarak getirilmesi son derece önemli bir keyfiyettir.

---

(34) el-Hamevî, I, s. 166, İbn Hallikân, **Vefeyât**, Kahire, 1984, I, s. 28.

Muhammed b. Sûl, bu odu ile **Mervan b. Muhammedi** *Zâb Suyu* yakınlarında öyle bir yerde sıkıştırmış, ona ve askerlerine şu bizim güney doğu Anadolu'da, öylesine ağır, öylesine ölümcül bir darbe vurmuşturki, son Emevî halifesi ve **"Eşek Mervan"** olarak tarihe geçen bu kişi, kurtuluş çâresini her şeyini; yani asker silâh, mal, servet hulasa yanında ne varsa harb meydanında bırakıp kaçmakta bulmuştur. Askerlerinin çoğu, **Muhammed b. Sul**'un uyguladığı bir harb taktiği ile Zâb Suyunda boğulup kalmışlardır (749) (35).

Muhammed b. Sûl, Abbâsilerin iktidara gelmelerinde önemli bir yeri olan **Ebû Müslim el-Horasânî** den ziyâde, **Abû'l-Abbâs es-Seffâh,** ilk Abbâsi halifesi ile birlikte çalışmış ve onun sağ kolu olmuştur. Daha sonra **Sûl,** son Emevî halifesi **Mervan b. Muhammede** karşı kazandığı bu üstün başarı ve zaferlerinden dolayı, aynı yıl *Musul* (Irak) genel vâlisi olmuştur (36). **Musul, Irak, Harranın** bu geçiş dönemlerinde hilâfet ülkesinin enkarışık en problemli bölgelerinden biri olduğu nazarı itibara alınırsa, **Muhammed b. Sul**'un ne için bu bölgeye genel vâli olarak atandığı daha kolay bir şekilde anlaşılmaktadır.

Mâmafih, *Ermeniye* ve *Azerbeycanda,* **Müsâfir b. el-Kassâb** öncülüğünde baş gösteren ayaklanma, baş kaldırma ve bir biri arkasından sürüp giden huzursuzluklar, etrafa bir sam yeli gibi esmeye başlayınca bu defa **Ebû'l-Abbas es-Seffah,** İbni A'semin tabiri ile **"Muhammed b. Sul adındaki bu yakın dostunu çağırmış"** (37) ve onu büyük bir ordu ile *Azerbeycan* ve *Ermeniye* üzerine sevketmiştir.

---

(35) et-Taberî, VII, s. 433.
(36) et-Taberî, VII, s. 457.
(37) İbn A'sem, s. 379.

Muhammed b. Sul, bu ayaklanma, kargaşa ve karışıklıkların baş sorumlusu **Müsâfir b. el-Kassâb**'ın üzerine hışımla yürümüş onların hepisini kılınçtan geçirmiş kalan kılınç atıkları ise *Sicistan* dağlarına kaçarak kurtulabilmişlerdir. Azerbeycân ve Ermeniyede âsâyiş ve emniyetin sağlanması, Abbasi hilâfetinin bu bölgedeki otorite ve hâkimiyetinin yeniden temin edilmesi yolunda gösterdiği bütün gayret ve başarılarından dolayı **Muhammed b. Sul,** Azerbeycân genel vâlisi olmuş (751) ve onun Azerbeycân valiliği iki sene sürmüştür (38). Daha sonra Muhammed b. Sul, bu görevinden alınmış ve onun yerine, oraya Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın kardeşi vali olarak atanmıştır.

Bunun, **Muhammed b. Sûl**'un hayatı içinde kötü günlerin bir başlangıcı olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Zira bu büyük devlet adamı, Abbasî ihtilâlinin **Ebû Müslim el-Horasanî** ayarındaki Türk generali kendisini ve üstün başarılarını çekemeyen üstelik, Abbasî hilâfetinin en etkin simâlarından biri olan Abdullah b. Ali tarafından daha sonra bir hile ile öldürülmüştür (39). Ne ilginçtirki, Abbâsîler kendilerini iktidâra getiren doğu askerî erkânı ve onların yüksek rutbedeki komutanlarını şu veya bu sebeble bir bir öldürmüşlerdir. Nitekim **Ebû Cafer el-Mansur,** es-Seffahtan sonra ikinci Abbâsi halifesi de, ihtilâlin efsânevî kahramanı **Ebû Müslim el-Horasaniyi** alçak bir hile ile öldürtmüştür (40).

Abbasiler Döneminde Sulîler;

Muhammed b. Sûl, ilk ateşli devirlerinde Peygamber sülâlesine karşı duyduğu büyük sevgi, minnet ve şükran duygusundan dolayı oğluna, **Hz. Peygamberin** amcası **Abbas**'a nisbeten **"el-Abbas"** adını koymuştur. Onun ise **Abdullah** ve **İbrâhim** adında bilinen iki erkek çocuğu daha dünyaya gelmiştir. İşte bu gerek **Abdullah,** gerekse **İbrâhim b. el-**

(38) et-Taberî, VII, s. 467.
(39) el-Hamevî, I, s. 166, el-Ağanî, X, s. 43.
(40) el-Yakûbî, II, s. 365, et-Taberî, VII, s. 479-494.

Abbas, Abbâsiler devrinde hür ilim ve irfan ikliminin ufkunda birer yıldız gibi parlamışlar o devrin ilim, şiir edebiyat, güzel yazı yazma, güzel söz söylemedeki müstesnâ şahsiyet ve üstün varlıkları ile Türkün İslâmî ilimlerdeki kabiliyeti, üstün deha ve zekâ gücünün en çarpıcı bir örneği olmuşlardır.

İbrahim b. el-Abbas es-Sûli (792-857) iyi bir eğitim görmüş Arap dili ve edebiyatının büyük ustaları arasındadır. Duygulu bir şâirdir. Bir çok kıymetli eserleri yanı sıra, onun dilden dile dolaşan, bestelenip okunan çok güzel beyitleri de vardır. Hattâ devrin Alevî şâiri **Dı'bal El-Huzaî;** ***Eğer İbrâhim b. El-Abbas şiirle geçimini temin etmiş olsaydı, başkalarına bir şey bırakmaz*** (ve hepsi aç kalırlar)***dı*** demiştir (41).

İbrahim b. Abbâs **el-Memun** devrinden başlayarak **el-Mutasım ve el-Vâsık** devirlerinde (yaklaşık otuz üç sene) Abbasî devletinin içte ve dışta genel politikasını tesbit etmesi bakımından çok önemli bir makam, olan ***"Dîvânü'r-Resâil"***in başkanlığına getirilmiş ve devlete çok önemli hizmetlerde bulunmuştur (42). O, **el-Mütevekkil** devrinde de (846/861) aynı şekilde önemli görevlerde bulunmaya devâm etmiştir (43).

Kardeşi **Abdullah b. es-Sûl**'e gelince; o da, devrin ileri gelen devlet adamları arasında idi. Dil ve edebiyatta çok büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Gerçekte **Abdullah;** İbrahim'den aha yaşlı ve hitâbette daha muktedir olmasına rağmen **İbrahim,** güzel söz söyleme, şiir ve edebiyatta onu geçmiştir (44). Fakat her ikisi de Arap dil ve edebiyatında yâni sosyal ilimlerde devrin büyük otorite ve üstadları arasında idi.

Abdullah'ın soyundan gelen **Ebu Bekr Yahya b. Muhammed Es-Sûli** de ilim, irfan meclislerindeki tatlı sohbetleri ile tanınmıştır. Hatta o, Abbasî halifelerinden, el-

(41) Kitapçı, Z., et-Türk, s. 281, el-Hamevî, I, s. 262.
(42) Kitapçı, Z., s. 281, el-Ağanî, X, s. 44.
(43) İbni Hallikan, **Vefeyat,** I, s. 27, el-Ağanı, Mısır baskısı, X, s. 44.
(44) el-Hamevî, I, s. 166.

Müktefabillah (907)'ın, sohbetlerinden en ziyâde hoşlandığı çok yakın sohbet adamlarından biri idi (45).

Oysa **Sûl Tekin** âilesinden gelen diğer bir kol daha vardır. O da Abbâsilerin yukarda izah edilen aktif elemanı yani **"düat"** mertebesinde olan biri (46) ve en büyük oğlu **İbni Sûl**'un zürriyetinden gelen âlim, edib, şâir ve devlet adamlarıdır ki bunların başında **Amr b. Mesade** gelmektedir. Hâlid b. Abdullah el-Kusrî'nin azadlı kölesi olan **Mesade,** iyi bir tahsil görmüş daha sonra o da diğer amcaları gibi, devrin kendinden sık sık bahsedilen ünlü simalarından biri olmuştur. **Mesadenin, el-Mansurdan** itibaren, **el-Memun'a** kadar olan Abbasî halifelerinin yanında ayrı, saygın bir yeri olmuştur. **el-Memun** ise onu, çok şerefli görevlere getirmiştir (47).

el-Hamevî onun hakkında ***"fazileti yaygın ve şerefi ile dünyayı tutmuş ulu bir kimse idi"***, (48) demekle, onun şahsiyet ve üstün meziyetleri hakkında yazılabilecek pek çok şeyleri özetlemiş bulunmaktadır.

Yukarıda yer yer işâret edildiği gibi, **Abbasîler**'in, ilk devirlerinde, saray ve çevresinde önceleri saygı gören ve sonraları gözden düşen İran asıllı **Bermekîler**'e karşı, **Sul Tekin**'in hânedânının devâmı olan **Sulîler** vardır. Evet, **Bermekîler,** hilâfet câmiasında ilim, irfan ve edepte İran zekâsını temsil ettikleri gibi, **Sûlîlerde** Abbasî çevrelerinde Türk dehasını temsil etmişlerdir. Bermekîlerden eli kalem tutan pek fazla bir kimse olmamasına rağmen Sûlîler'in her biri ilim, irfân, özellikle Arap dili ve edebiyâtı sahasında bir çok kıymetli eserler yazmışlardır. Böylece bu Türk Hanedân ailesi, Türkler'in sâdece askerlikte değil, edebiyat ve sosyal ilimlede de üstün zekâ ve kâbiliyetlerini göstermişler; Bermekîler'in aksine **Sûlîler, her zaman Abbâsi Hilâfetine bağlı ve sâdık kalmışlardır.**

---

(45) el-Hamevî, XIX, 110.
(46) el-Hamevî, XIX, s. 166.
(47) el-Hamevî, XVI, s. 129.
(48) el-Hamevî, XVI, s. 129.

V.

SOĞD VE SEMERKANT TÜRK BEYLİĞİ VE AKŞİT ĞUZEK'İN MÜSLÜMAN OLMASI

"Semerkant vergi âmili Hâni ve diğer (yardakçıları) *haraç toplamada çok aşırı gittiler. Türk büyüklerini horladılar, onlara hakâretler yağdırdılar, onlara ağır cezâlar verdiler. Elbiseleri yırtılıp yakıldı, kemerleri boyun ve boğazlarına takılarak sürüklendi. Böylece müslüman olmuş pek çok bicâre ve fakir kimselerden bile ağır vergi alındı. Soğd ve Buhara halkı buna dayanamadı, ayaklandı ve Türkeşlerden askeri yardım istedi."*

et-Taberi

Semerkant'ın Bir Türk Şehri Olması;

İslâmi Fetih yıllarında merkezi Semerkant ve geniş manada onun havâlisi yani *Soğd ülkesinin* hükümdarı olan **Akşit Ğuzek** (Oğuz - Bek) (*); Emevilerin ünü cihanı tutmuş âdil,

---

(*) **Ğuzek:** İslâmi fetih yıllarında Semerkant hükümdarı buluan bu zatın adı temel kaynaklarda **Ğurek** veya daha yaygın bir şekilde **Ğuzek** olarak kaydedilmektedir. Bu ise hepimizin bildiği **Oğuz** kelimesinin bir başka şekilde telaffuz edilmesidir. Zira Araplar; Oğuz Türklerine **Ğuz** adını vermişlerdir. Bu takdirde **Ğuzek**'in aslen **Oğuz Türklerinden** olması gerekmektedir. **Ğuzek** kelimesinin arkasındaki "K" harfi ise "Bek" kelimesinin bozulmuş (muharref) şekli olmalıdır. Bu bakımdan biz, temel kaynaklarda Ğuzek olarak zikredilen bu Türk hükümdarının adının, çok büyük bir ihtimalle **"Oğuz Bek"** olduğu kanaatindeyiz.

halifesi **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in Türk yurtlarında İslâmiyetin yayılması yolundaki bitmez gayretleri sonucu diğer Türk beyleri gibi İslâm Dinini seçmiş ve böylece ilk müslüman Türk hükümdarları zincirinin altın halkalarından biri olmuştur. O, aynı zamanda müslüman olmadan önce, Semerkant'ta büyük bir cami yaptıran ilk ünlü Türk beyidir.

Oğuz Bek'in asıl hükümet merkezi olan *Semerkanta* gelince; Aşağı Türkistan'ın iki büyük önemli şehirlerinden biri idi. Uzun târihi seyri içinde, **Buhâra** ile sosyal ve siyâsi yönlerden hemen hemen aynı kaderi paylaşmıştır. Bununla beraber, **Buhâra** daha ziyâde ***"dini bir merkez"*** olmasına rağmen, **Semerkant** karşımıza ***"siyâsî ticârî bir merkez"*** olarak çıkmaktadır.

Fakat bizim için asıl önemli olanı, buraların İslâmi fetihlerden çok daha önceki asırlarda büyük ölçüde **Türk nüfus** ve hâkimiyetinin tesiri altında kalması ve bir ***Türk Yurdu*** haline gelmişlerdir. Zirâ söz konusu fetih hareketleri başlamadan, çok daha önce **Asya**'nın iç kısımlarından kopup gelen yeni Türk dalgaları bölgedeki, diğer Türk asıllı **Eftalitler** hâkimiyetine son vermiş ve siyâsi duruma hâkim olmuşlardır. Bundan sonra *Semerkant*'a hemen her devirde mahalli Türk hânedanlarının bir mümessili hâkim bulunuyordu (1). Bunların hükümdarlık ünvanı **"Ihşîd"** olup genellikle ***Batı Göktürkleri*** soyuna bağlı ve onlar namına hareket ediyorlardı (2). Belki de bu özelliği içindir ki kaynaklarda hemen her vesile ile; ***Soğdiana'nın hükümet merkezi olan bu şehrin genellikle Türkler'e ait olduğu dile getirilmiştir*** (3).

---

(1) Welhausen, a.g.e., s. 163.
(2) Esin, E., a.g.e., s. 236.
(3) Schaeder, H.H. Semerkant Md. İA. X., s. 469, Krş. Brestschneider, M.D., **Mediaval Reserches From Eastern Sources,** London, 1967, II, s. 58, **(Soğdiana belonged to the Turks).**

Oğuz Bek'in İlk Yılları;

Bu devirlerde ihtidâ etmiş bir kısım mahalli Türk beyleri gibi, Akşit **Oğuz Bek**'in de ilk gençlik yılları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Ne varki onun aslen bir ***Türkeş prensi*** olduğu zikredilmektedir (4). Temel kaynaklarda onun adı çok genç bir komutan olarak ilk defa ***Sasanî*** hânedânının son bedbaht hükümdârı **Yezdücerd III.** ile ilgili olaylar sırasında geçmektedir. Nihâvent bozgunundan sonra Araplar karşısında hiç bir zaman tutunamayan **Yezdücerd,** büyük **Türk Hakanı** ile birlikte bu **Oğuz Bek**'ten de yardım talebinde bulunmuş ve kaybetmiş olduğu taht ve bahtını kurtarmalarını istemiştir (642) (5). Arap kaynaklarında genellikle **Türk Hakanı** olarak zikredilen bu kudretli kişinin adının **To-lu Han** ve İslâmi fetih yıllarında Batı Gök Türklerinin Hakanı olduğu zikredilmektedir (6). **To-lu Han**'ın büyük bir ordu ile Hz. Ömer'in "Doğu Komutanı" Ahnef b. Kays'ın karşısına çıktığı o kara günlerde **Oğuz Bek**'in onun erkân-ı harbi arasında genç bir komutan olduğu anlaşılmaktadır.

Oğuz Bek, İslâmi fetihler sırasında Semerkant Türk Hanlığı'nın her zaman önemli simâlarından biri olmuştur. Oysa bu sıralarda Semerkant'a **Tarhun** veya **Tarhan;** Türk devlet ünvanına sahip bir zât beylik ediyordu. Ancak o, her zaman Tarhun'un yanında olmuş ve olayların hemen hepsine de iştirâk etmiştir. **Kuteybe** daha önce yapılan anlaşmaların aksine Semerkant'ı istilâ ve **Tarhun**'u çok ağır bir şekilde vergi ödemeye mecbur ettikten sonra, Oğuz Bek'in

---

(4) es-Semerkandî, M.b. Abdü'l-Celil, **Müntahabü'l-Kand fi Târih-i Semerkand,** Paris nüshası, no, 6284, vr. 386, Krş. Togan, Z.V., **Türkistan,** I, s. 54.

(5) et-Taberî, IV, s. 168.

(6) Chavannes, E. Doc., s. 4. Ayrıca bkz, Asım, N., Ârif, M., **Osmanlı Tarihi,** İstanbul, 1335, I, s. 43.

artık ön saflara geçtiğini görüyoruz. Zirâ, **Kuteybe**'ye vergi ödemeyi bir nevî zillet olarak kabûl eden halk ayaklanmış, bu yaşlı Türk beyi yani Tarhun'u hapsederek yerine **Gurek**'i getirmişlerdir (91/709) (7).

Oğuz Bek'in Kuteybe İle Olan Dini İlişkileri;

Oğuz Bek bu şekilde iktidara geldikten sonra **Kuteybe** fazla bir vakit kaybetmeden **Semerkant**'a gelmiş ve şehri bütünüyle ele geçirmek istemiştir. Mâmâfih koyu bir ***Budist*** olan Oğuz Bek'in, henüz müslüman olmadan önce dahi, Kuteybe ile siyâsi yönü olduğu kadar dini yönüde önemli olan çok renkli mücadeleleri olmuştur. Şöyleki;

Kuteybe daha önce Tarhunla yaptığı sulh anlaşmasını hiçe sayarak Semerkant üzerine yürümüş ve şehri büyük bir hışımla kuşatmıştır. Bu durumda koyu bir çaresizlik içinde kalan Oğuz Bek, Şehrin hem Araplar tarafından yağma edilmesi, yakılıp yıkılması, hem de muharip Türk unsurunun kılınçtan geçirilmesini önlemek için, mağrur Arap komutanı ile barış yollarını aramış ve neticede onunla çok ağır bir sulh anlaşması yapmıştır. Gerek bu anlaşma, gerekse bundan sonra cereyan eden olaylar, konumuz açısından da çok önemli bir malzeme oluşturmaktadır. Zira yarı dini olan bu anlaşmaya göre;

"Semerkant'ta her şeyden önce büyük bir câmi inşâ edilecekti. Bu câminin bir de minberi olacak ve Müslüman fatih namaz kıldıktan sonra halka hitâben bir konuşma yapacaktı. Yine anlaşma şartları gereğince, Kuteybe ve arkadaşlarına,

---

(7) et-Taberî, IV, s. 463, Bu istihkârıbir türlü izzeti nefsine yediremeyen Tarhun **"mülk elden çıktıktan sonra geride ancak öldürülmek kalır, bunu benim yapmam daha iyidir!"** diyerek kendi keskin kılıncını kendi bağrına saplamış ve kendisini öldürmüştür. Z.K.

Ğuzek tarafından bir yemek ziyâfeti verilecek; ondan sonra da Araplar şehri terkedecekti. Ayrıca Semerkant ve civârının dinî hayâtında çok önemli bir yeri olan ateşevleri ve Budist mâbetlerinde bulunan putların (heykel) üzerindeki bütün ziynet eşyâsı ve mücevherler Kuteybe'ye verilecek, artık bundan sonra Kuteybe ve askerleri şehri terkedeceklerdi" (8).

Oğuz Bek, bu Kuteybe belâsından bir an önce kurtulmak istiyordu. Bunun için onlarca usta ve yüzlerce işçi görevlendirilmiş iç kalede ve şehrin merkezi, en güzel yerinde, çok geniş ve güzel bir câmi yapılmış ve içine de anlaşma gereği bir mihrabla ahşab bir minber konulmuştur. Ne varki **Oğuz Bek** bir Budist olarak yaptığı bu kendi camiinde, daha sonra bir müslüman olarak namaz kılacak ve Allah katında cami yapmanın sevabını alacaktı. Artık şimdi, henüz müslüman olmamış **Oğuz Bek** tarafından yaptırılmış olan bu güzel cami'in açılış merâsimi yapılabilirdi.

Kuteybe ve askerleri şehre ***Keş*** ve ***Nesef*** kapısından girecek ve bu büyük merâsimden sonra ***Çin*** kapısından çıkıp gideceklerdi (9). Merasim günü geldiğinde **Oğuz Bek** ve adamları gelmişler ve müslüman Fâtihi selâmlayarak kâfilenin önündeki yerlerini almışlardır Oğuz Bek ve arkasındaki Müslüman fâtih ve gâzilerden oluşan dört bin kişilik kâfile tekbir sadâları ile yürüyerek, Budist heykellerinin bulunduğu büyük mâbedin önüne yâni şehrin merkezine gelmişlerdir. Ğuzek burada kılıcını bırakarak durmuştur. Artık bundan sonra yapılacak işler Müslüman fâtihin inisiyatifine bırakılmış oluyordu.

Anlaşma gereğince, **Kuteybe** ve beraberindeki askerler,

---

(8) et-Taberî, VI, s. 475.
(9) İbn A'sem, III, s. 126.

önce yeni yapılan câmiye giderek namazlarını kılmışlar, daha sonra da **Akşit Ğuzek**'in vereceği büyük ziyâfete gitmişlerdir. Böylece anlaşma şartlarının hükümleri birer birer yerine getirilmiş oluyordu. Ondan sonra bu Türk Beyi, eşrafdan bir grupla gelerek, ***Müslüman Fâtihten*** şehri terketmesini istemiştir. Bu isteğe karşı Kuteybe, Kur'ân-ı Kerîm'den ***"O, önce Ad kavmini helâk etti ve Semud kavminden de bir iz bırakmadı"*** (10) mealindeki âyeti okumuş ve ***Semerkant***'ı kesin bir şekilde terketmiyeceğini açıklamıştır. Öyle ya, *Âd* ve *Semud* kavminden maksat Kuteybe'ye göre, *Buhâra* ve *Semerkant* idi. Fakat **Kuteybe** daha da ileri gitmiş ve bu cümleden olmak üzere fazla bir vakit kaybetmeden *Zerdüşt* ve *Budist* mâbedlerine el koymuştur.

Önce bunların üzerinde kıymet ifâde eden ne varsa alındı. Bundan sonra heykeller, bulunduğu yerlerden alınarak hepsi bir meydana yığıldı. Taberî bunların çokluğundan kinâye olsa gerek, ***"sanki büyük bir köşk gibi yığılıp kaldığını"*** söylemektedir. Daha sonra Kuteybe, şehir mâbedlerinden toplanan bu heykellerin yakılmasını emretmiştir. Bu arada Akşit Ğuzek tekrar Kuteybe'ye gelmiş ve ellerini oğuşturarak:

"Ey Emir!" demiştir; ***"size her türlü itaat ve saygıyı göstermek bizim için gereklidir, yeter ki bu heykellere dokunmayınız"*** (11).

Kuteybe'nin bu cüretkâr hareketi belki bir infiale hattâ bir kıyâma sebep olabilirdi. O bütün bu ihtimalleri hiçe sayarak, önce bir ateş getirmelerini emretmiş ve daha sonra halkın hayret ve dehşet dolu akışları arasında **"tekbirler"** getirerek

---

(10) **Kur'an-ı Kerim, *En-Necm Sûresi*,** 50-51.
(11) İbnü'l-Esir, IV, s. 573; et-Taberî, VI, s. 475.

küçük tepeler gibi yığılan bu heykelleri ateşe vermiştir (12). Böylece Buhara da olduğu gibi Semerkantda da **Zerdüştlük** ve **Budizm**'e en ağır darbe de vurulmuş oluyordu.

Kuteybenin Şehri Ele Geçirmesi;

Bu izâhlarımızdan da anlaşılacağı üzere, **Kuteybe** şehre geçici bir süre için girdiği halde sözünde durmamış; şehri gerçek mânâda istilâ ederek çok ağır bir idâre kurmuştur. Kuteybe'nin Semerkant'ı bu şekilde haksız olarak işgâl etmesinin yankıları büyük olmuş ve **Şam** sokaklarına kadar ulaşmış; halkın diline düşmüştür. Taberî'nin bildirdiğine göre, bu haberi halifeye ulaştırmak üzere Şam'a gönderilen şamatalı elçiye sokaktaki sıradan bir adam büyük bir kehânet örneği olarak şöyle demiştir:

«فقال والّذي بعث محمّداً بالحقّ ما افتتحتموها إلا غدراً وإنكم يا أهل خراسان للّذين تسلبون بني أميّة وتنقضون دمشق حجراً حجراً.»

"Hz. Peygamber'i doğruluk için gönderen Allah'a yemin ederim ki, siz Semerkant'ı hıyânetle ele geçirdiniz. Horasanlılar, siz Emevîlerin elinden saltanatı alacaklar ve Şam'da taş üstüne taş da bırakmayacaklardır" (13).

Artık bundan sonra **Akşit Oğuz Bek**'in daha fazla burada kalması düşünülemezdi. O, Buhara hükümdarı **Tuğ Şad** gibi, Arap idâresinin mümtaz bir adamı, bi nevi kuklası durumuna düşmekte istemiyordu. Bu bakımdan kendisi, hanedân ailesinin yakınları, bütün hısım ve akrabası hâli

---

(12) İbnü'l-Esir, VI, s. 573; et-Taberî, VI, s. 475.

(13) et-Taberî, VI, s. 479, Sokaktaki adam ***Abbasi ihtilâlini*** haber veriyodu. Nitekim öylede olmuş, kılınçla gelen Emeviler çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ihtilâl askerleri, yani kılınçla yok olup gitmişlerdir.

vakti yerinde olan bir kısım tüccar ve eşraftan bir çok kimse ile birlikte Semerkantı terketmişler ve **İştihan** istikâmetinde, dört-beş fersah (35 km) mesâfede **Frenkes** adında yeni bir şehir kurmuşlar ve buraya yerleşmişlerdir. Bütün bunlar, **Oğuz Bek** bu vatanperver Türk Beyinin siyâsi olaylardan tamamen el çektiği ve âdetâ Budist rahiplerini andıran münzevi bir hayat yaşadığı anlamına da gelmemelidir. O vakti zamanı geldiğinde avının üstüne atlamak için pusuda bekliyen bir kaplan gibi fırsat kollayacaktı. Onun bu hâli Emevilerden **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in ilk hilâfet yıllarına kadar devam etmiştir (716).

Ömer Bin Abdülaziz'in Türk Prenslerini İslama Çağrısı;

Gerçekte **Süleyman b. Abdülmelik**'in vefâtı üzerine, hiç bir muhalefete uğramadan hilâfet makamına, **Ömer b. Abdülaziz** gelmiştir (716-719). **Ömer b. Abdü'l-Aziz'in** halife olmasından sonra, Aşağı Türkistan'ın İslâmlaştırılmasında yeni bir dönem daha başlamıştır. Onun şüphesiz en büyük tasarılarından biri; ***İslâm Dininin, imparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan, dil, din ve ırk bakımından birbirinden farklı kavimler arasında özellikle Türk yurtlarına yayılması ve sosyal bünyesi sağlam, kuvvetli bir toplum (ümmet) un teşekkülü idi.*** Bunun için köklü bir kısım icraatlara girişmiştir.

O, bu cümleden olmak üzere, yerli halkı İslâm Dinine kazandırmak için her türlü teşvik ve tedbirin alınmasını istemiş, müslüman olanlardan aynı kıbleye dönüp namaz kılanlardan haksız yere vergi alınmasını yasaklamış ve Arap askeri valilerinin kötü bir âdet ve gelenek hâline getirdikleri, çoğu kere yağma ve çapulculuktan öte hiç bir gâyesi olmayan **İç Asya** seferlerini de durdurmuştur. Hatta o, yerli halktan müslüman oldukları halde hâlâ vergi toplalmakta ısrar eden

Horasan askeri vâlisine nerede ise onu azarlarcasına bir mektup göndermiş ve ***Cenab-ı Hakkın Hz. Muhammed (s.a.v.)'i bütün insanlığa, İslâm Dinine davet etmek üzere gönderdiğini vergi memuru olarak göndermediğini bildirmiştir*** (14).

İslâmın âdil halifesi, **Hz. Ömer**'in torunu, Hulefâ-i Râşidin'in nerede ise beşincisi olarak bilinen **Ömer b. Abdü'l-Aziz** bunlarlada yetinmemiştir. O, Türk yurtlarında yerli halk ve mahalli hükümdar ve Türk büyükleri arasında İslâm Dininin yayılması için her türlü çâreye başvurmuş ve bu arada Aşağı Türkistan mahalli hükümdarlarının her birine ayrı ayrı İslâm kardeşliğini dile getiren **mektuplar** göndererek onların hepsinin Allah'ın hidâyetine yönelmelerini istemiştir. Çünkü dünyada, Halife Ömer kadar bir kimsenin müslüman olmasından sevinen mutluluk duyan bir başka kimse yoktu. Nitekim, Onun bu köklü teşebbüsleri hakkında **el-Belâzurî**, ***Fütühu'l-Büldân*** adındaki gerçektende kıymetli eserinde aynen şöyle demektedir;

"Ömer b. Abdü'l-Aziz halife olunca Mâverâü'n-Nehir, (bizim tabirimizle Aşağı Türkistan) hükümdarlarına mektuplar gönderdi. Onları İslâm Dinine davet etti. Onlardan bir çoğu da müslüman oldu" (15).

Oğuz Bek'in Müslüman Olması;

el-Belâzurî'nin bu rivâyetleri şüphesiz bir gerçek olarak kabul edildiği takdirde söz konusu mektubun, oun muasırı olan Aşağı Türkistan'ın mahalli hükümdarlarından meselâ ***Semerkant, Uşrusana, Toharistan, Zâbülistan, Hottel, Fergâne*** gibi daha bir çok mahalli ***Türk hanlarına*** yazılmış olması ve

(14) Kitapçı, Z., a.g.e., s. 215.
(15) El-Belazuri, Futuh (Türkçe), s. 621.

bunlardan bir çoğunun İslâmiyeti kabul etmiş olmaları gerekmektedir. Öyle tahmin ediyoruz ki; Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz'in Hz. Peygamberi hatırlatan İslâma çağrı mektubuna uyarak başta *Semerkant* hükümdarı **Akşit Oğuz Bek,** *Zâbülistan, Secistan* hükümdarı **Rutbil** veya **İlteber,** olmak üzere daha bir çok Türk beyi müslüman olmuşlardır.

Bu bakımdan el-Belâzurî'nin ***"Aşağı Türkistan'ın bir çok mahalli hükümdarları bu İslâma çağrı mektubuna uyarak "müslüman oldu"*** derken kasdettiği hükümdarların, söz konusu yörelerin hükümdarları olduklarından hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmaması gerekmektedir. Mâmâfih önümüzdeki sayfalarda bu müslüman Türk hükümdarları hakkında çok daha geniş bilgiler verilecektir. Nitekim Alman asıllı yazar J. Wellhausende; ***Soğd hükümdarı yanı Ğuzek, bizim tabirimizle Akşit Oğuz Bek ve tebeasının, Halife Ömer zamanında, onlara tanınan bir kısım kolaylıklar sebebiyle müslüman olduklarını söylemekte*** (16) ve bizi bir kere daha teyid etmektedir.

Evet, Halife Ömer zamanında onun çağrı mektubuna uyarak Akşit Oğuz bek müslüman olmuştur. Onun müslüman olmasında kendisine yazılan **"İslâma Çağrı"** mektubundan ziyâde öyle tahmin ediyoruz ki; İslâmın âdil, zâhid, âbid halifesi ve bütün hayatı boyunca Hz. Peygamberi kendisine en kudsî örnek alan, Onun gibi yaşamaya çalışan, Ona uyan **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in şahsına ve onun nerede ise dünyayı kucaklayan imânına karşı duyduğu hayranlık ve adâletine karşı duyduğu güven birinci derecede müessir olmuştur. Nitekim o, Halife Ömer'in Semerkant âmili **Süleyman b. Ebü's-Sırrî'ye** gönderdiği mektubunu görünce da-

(16) Welhausen, J., a.g.e., s. 163.

yanamamış ve inanan bir müslümanın hissettiği gönül rahatlığı ile *"artık Cenab-ı Hak bize adâletini, insaf ve merhametini gönderdi"* (17) diyerek bütün gücüyle onu alkışlamıştır. Zira bu cümleleri ancak inanan bir müslüman söyliyebilirdi.

Ailenin Müslüman Olan Diğer Fertleri;

Akşit Oğuz Bek, müslüman olduktan sonra İslâm Dini bu hânedan âilesi arasında süratle yayılmış ve bir çok kimsede müslüman olmuşlardır. Onun bu bâbda zikredebileceğimiz erkek evlâdlarından birisi meselâ; **Muhtar b. Ğuzektir** (18). *Muhtar kelimesi;* bilindiği gibi, hidâyet hak ve doğrudan yana olmuş, yani hakkı seçmiş, seçilmiş anlamına gelen İslâmi bir isimdir. Bu manada Hz. Peygamberin bir diğer adıdır. Bu bakımdan bu ismi **Akşit Oğuz Bek**'in oğluna bizzat kendisinin vermiş olması gerekmektedir. **Muhtar** aynı zamanda idâri kademelerde üstün görevlere getirilmiş ve bir çok hayırlı hizmetleri olmuştur ki, önümüzdeki sayfalarda bu konuya bir kere daha temas edilecek ve çok geniş bilgiler verilecektir.

Akşit Oğuz Bek'in bu çerçevede zikredebileceğimiz bir diğer oğlunun adı ise **Yezid**'dir (19). Yezid, kendinden sonra eskilerin tabiri ile hayru'l-halef olarak onun yerine geçmiş ve Semerkant Beyi olmuştur. Mâmâfih bütün bu izahlarımızdan da anlaşılacağı gibi, **Akşit Oğuz Bek** âilesi ve yakın çevresinden daha pek çok kimsenin İslâm Dinini kabul etmiş olmaları gerekmektedir. Ancak bu kişiler Araplarla - Türkler arasında cereyan eden büyük siyâsi olayların dışında kaldıkları için tarihçilerimiz onların isimlerini zikretmeye ayrı bir önem göstermemişlerdir.

---

(17) et-Taberî, VI, s. 567.
(18) et-Taberî, VII, s. 64.
(19) en-Narşahî, s. 50.

Türk Hükümdarlarının Yeni Toplumdaki Durumu;

Mâmafih burada madalyonun üzerinde durulması gereken bir de öbür yönü vardır. O da müslüman olan bu Türk hanları veya diğer mahalli Türk beylerine müslüman Arap askerî vâli ve diğerlerinin nasıl ve hangi gözle baktıklarıdır. Burada hemen hiç çekinmeden şunu söyleyebiliriz ki, müslüman Arap idârecileri ne yazık ki, müslüman olan bu Türk hükümdarlarını hiç bir zaman ciddiye almamışlar, onları yeni din ve İslâm kardeşliği ile kucaklayarak, bağırlarına basmadıkları gibi onlara çoğu halde iyi gözle dahi bakmamışlardır. Bunda Emevî'lerin şövenizme varan ırkçı davranışlarının çok önemli bir yeri vardır.

Hatta çoğu hallerde müslüman olan Türkler ve Türk beyleri, Arap vâlilerini gerçekten de rahatsız etmiştir. Kimi onların müslüman toplumda nüfûz ve kudretlerinin artacağı, dolayısıyla kendileri için tehlikeli bir kimse haline gelebileceklerinden korkmuş, kimi de bu hükümdar ve onların tebealarının müslüman olmaları ile hazine vergilerinin süratle azalacağından çekindikleri için çoğu zaman onların karşısında olmuşlar ve Türklerin müslümanlığını önlemek için bir çok engeller ortaya sürmüşlerdir.

İşte **Akşit Oğuz Bek**'te böyle ilk devirlerde müslüman olmuş yarı talihsiz, bir dereceye kadar bedbaht Türk hükümdarlarından biri idi. O, **Halife Ömer**'e onun adâlet ve insafına karşı duyduğu hayranlıkla müslüman olmuştur. Ancak siyâsi idare onu, tac ve tahtını hakszı yere elinden almış, müslüman olmasına rağmen hâlâ sıradan ikinci sınıf bir tebea olarak görmüş ve öyle de muamele etmiştir. Bu ise **Oğuz Bek**'e yapılmış çok büyük bir haksızlıktı. O, kahraman yaratılışlı, büyük devlet adamı, snelerce Soğdianayı idâre

etmiş bir Türk Beyi olması hasebiyle bu şekilde hor ve hakir görülmeyi hiç bir zaman izzet-i nefsine yedirememiş, gerçek bir müslümanın yapması gerekeni yapmış ve despotik Arap valileri ve onların haksız icraatları ile hayatının sonuna kadar çok çetin mücâdeleler vermiştir.

H.A.R. Gibb Ne Diyor?;

Gerçek durum bu olduğu halde, bir kısım batılı yazarlar ve bu arada **H.A.R. Gibb**, konuyu yine çarpıtmakta ve **Oğuz Bek**'in ***gûya* Halife Ömer**'in ***dini hislerini tahrik ederek payıtahtını, mülk ve saltanatını kurtarmayı düşündüğünü bunun içinde "müslümanmış!" gibi görünerek halifeye yaklaşmak ve ona tesir etmek istediğini söylemekte*** (20) ve zırvadan öte hiç bir kıymet ifâde etmiyen boş lâflar etmektedir. O, aklınca bir çok kereler yaptığı gibi, **Akşit Oğuz Bek**'i de iki yüzlülük veya münâfıklıkla suçlamak istiyor. Oysa bunu ne **Oğuz Bek**'in şahsiyeti, nede bu devirlerde müslüman olmuş diğer **Türk Hanlarının** İslâmi inanış ve karakterleri ile bağdaştırmamız mümkün değildir.

Bilindiği gibi Halife Ömer devri kısada olsa adâlet ve hakkın yeniden ihyâsı devridir. Bu büyük **İslâm Halifesi,** Türkistan'da senelerdir cereyan eden haksızlıkları çok iyi bildiği için, önce bunları önlemiş sonra da kendisinden öncekilere göre bir nevî reform olarak tavsif edebileceğimiz bir çok hayırlı icraata girişmiştir. Bu arada yukarıda da işâret edildiği gibi, Türk büyüklerine de birer mektup yazarak onların Müslüman olmalarını istemiştir. **Halife Ömer**'in adâletinin nerede ise cihânı dolduracak bir hâle gelmesi, haksızlıkları gidermesi, gönüllerde İslâmiyet'in lehine yeni heyecanlar uyandırmıştır. Artık Müslüman olmak için tereddüt etmeye lüzum kalmamıştı.

---

(20) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 47-48.

Bu bakımdan **Ömer**'in yukarıda mevzu bahis edilen mektubu diğer hükümdarlar kadar Türk büyükleri arasında da ilgi uyandırmış ve dolayısıyla onlardan bir çoğu ihtidâ etmişlerdir. Bunlar arasında şüphesiz eski Soğd hükümdarı **Akşit Oğuz Bek**'te vardı ve o bu devirde müslüman olan Türk hükümdarların başında gelmekte idi. Ancak, **Gibb** de örneğini gördüğümüz gibi, böyle aslı esası olmıyan, ciddiyetten uzak, gerçek realitelerle bağdaşması mümkün olmayan yorumlarla **Akşit Oğuz Bek**'in müslümanlığını hafife almak, haddı zâtında Aşağı Türkistan'daki İslâmiyet'in yayılmasını ve şimdiye kadar bu yolda alınan mesâfeleri hafife almak olur.

Bizim; diğer bir kısım araştırmalarımızda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi, İslâmiyet **Buhâra** (21) ve **Semerkant**'ta (22) özellikle **Kuteybe b. Müslim**'in gayretleri ile, hiç kimsenin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmişti. Bu şehir ve kasabalarda bu zamana kadar bir çok *câmi ve mescidler* yapılmış Müslüman *vâlisi, kadısı* ve yeni mühtedilerin de oluşturduğu *Islâm cemaati* ile çoktan İslâmi bir çevre oluşmuştu. Böyle bir şehir ve çevrede **Akşit Oğuz Bek,** kendisini Müslüman toplumun dışında hissedemezdi.

Bu bakımdan Oğuz Bek aklını, mantığını kullanmış ve tercihini ona göre yaparak Müslüman olmuştu. Fakat bizim yeni Müslüman olanlarda görmeye alışık olduğumuz dinî heyecan ve bu devirde Müslüman olan diğer bir kısım Türk hükümdarlarında olduğu gibi Ğuzek'te de yoktur. Bunun başlıca sebebi despotik Arap idârecilerinin Müslüman olan

(21) Kitapçı, Z., **Buharada İslâmiyetin Yayılışı,** Millî Kültür (Aylık Dergi), no: 1, 2, Şubat, 1977, s. 50-59.

(22) Kitapçı, Z., **İslâmiyetin Semerkant ve Havâlisinde Yayılışı,** T.D. Araştırmaları, no, 25 Ağustos, 1983, s. 109.

Türkler'e ve Türk hükümdarlarına hemen hemen hiç bir ilgi göstermemeleri ve kendilerini onlara yakın (bir din kardeşi) hissetmemeleri bundan da öte onları hâlâ *"fâsık"*, *"kâfir"* ve *mürted"* olarak itham etmeleridir (23).

Akşit Oğuz Bek'in Yeni Hamleleri;

Mâmâfih, **Akşit Ğuzek,** Müslüman olduktan sonra bu yeni çevreye daha iyi bir uyum sağladığı gibi, Müslüman idârecilere de kendini çok daha yakın hissetmiştir. Gerçekte o, Kuteybe'nin aralarındaki sulh anlaşmasını hiçe sayarak şehri istilâ etmesini hiç bir zaman hazmedememiş ve bu uğurda ömrünün sonuna kadar da mücadele etmiştir. Onun en büyük arzusu **Semerkant** için yapılan bu haksızlığın giderilmesi ve mülkün sahibine tekrar iâde edilmesi idi. Taberî'nin bu konudaki ayrıntılı rivâyetlerine göre, büyük İslâm halifesinin adâlet ve insafla muamelesi Aşağı Türkistan'da yayılınca, **Akşit Oğuz Bek** te dâhil eşraftan bir heyet şehrin Arap Vâlisi **Süleyman b. Ebi's-Sırrî**'ye giderek isteklerini ortaya koymuşlar ve şöyle demişlerdir:

"Biz Kuteybe'nin zulüm ve hıyânetine uğradık. Ülkemizi haksız olarak elimizden aldı. Şimdi Allah bize adâlet ve insafını gösterdi. Artık bizim müminlerin emiri olan halifeye bir heyet göndermemize müsaade et, bu mezalimi ona şikâyet edelim. Eğer biz haksız isek ve üzerimize düşen bir şey varsa, onu da vermeye hazırız. Zâten böyle bir heyet göndermeyi çoktandır istiyorduk" (24).

Neticede fazla vakit kaybetmeden hilâfet merkezine bir heyet gönderilmiştir. Ne ilginçtir ki; İslâm'ın **Âdil Halifesi,**

---

(23) Konunun varyantları için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri,** T.D. Araştırmaları, o, 33, Aralık, 1984, s. 130-140.
(24) et-Taberî, VI, s. 567.

heyeti ve olup bitenleri büyük bir ilgi ile dinlemiş ve derhal bir mahkeme kurularak hak ve adâletin ortaya çıkmasını emretmiştir. Ne varki bu hususta gerekli araştırmalar yapılıp şâhitler dinlendikten sonra mahkeme, Türk Hükümdarını haklı bulmuş ve Semerkantlılar'ın lehine olarak karar vermiştir. Bu hüküm gereğince, Araplar şehri boşaltacak ve iki taraf arasında yeni bir sûlh anlaşması yapılacaktı. Ne yazık ki bu merhaleden sonra Semerkant ileri gelenleri **Akşit Oğuz Bek**'i desteklememişlerdir. Onlar haklı olarak, nerede biteceği pek de belli olmayan yeni bir mâcerâya atılmaktansa; daha mâkûl bir yol tercih ederek Oğuz Bek'e şöyle demişlerdir:

«فقال أهل الرأي: فقد خالطنا هؤلاء القوم وأقمنا معهم وأمنونا وأمنّا معهم.»

"Artık biz bu Araplar'la bunca yıl berâber oturduk, birbirimizle karıştık ve anlaştık, onlar bizden biz de onlardan emin olduk! (artık böyle bir şeye lüzum yoktur)" demişler ve durumu olduğu gibi kabûl etmişlerdir (25).

Bu diğer taraftan yerli halkın huzur ve istikrârı ne kadar özlediğini göstermektedir. Artık bundan sonra **Akşit Oğuz Bek**'in daha geri planda kaldığı, siyâsi ve sosyal olaylarda aktif bir rol oynamadığı, hattâ Araplar'la tam bir uyum içinde yaşadığı görülmektedir. Onun bu tutumu **Eşres b. Abdullah Es-Sülemi**'nin Horasan'a vâli olarak gelmesine kadar devâm etmiştir (727) (26). O bu süre zarfında Müslüman vâlilerin yâni idârenin yanında yer almış ve bölgenin Araplar'ca tarh edilen sâbit vergilerin toplanılmasında onlara destek olmuştur. Ancak bütün bunlar onun, **Kuteybe b. Müslim** ta-

(25) et-Taberî, VI, s. 568.
(26) et-Taberî, VII, s. 52.

rafından inadına horlandığını, mülk ve saltanatının hile ve desise ile elinden alındığını unuttuğu, dolayısıyla mücadeleyi bıraktığı anlamına gelmemelidir. O, dâima bunun ezikliğini duymuş ve *"Beyliğine"* kavuşma hırsı onun gönlünde bir kor parçası gibi yanmış ve avını gözetleyen bir arslan edâsıyla her zaman yeni bir beklenti içine girmiştir.

Oğuz Bek'in Arap Valileri İle Mücadele Yılları;

Ne var ki onun beklediği bu fırsat, basiretsiz, beceriksiz Arap valileri tarafından kendisine hem de bir altın tepsi içinde sunulmuştur. Olaylar bununla da kalmamıştır. Çünkü, hüsn-ü niyetle yola çıkılan ve neticesi pek iyi hesab edilmeden başlatılan bir kısım hareketler siyâsi Arap idâresinin başına bir belâ ve musîbet sağanağı halinde inmiş ve Araplar nerede ise bütün Aşağı Türkistanı geçici bir süre için de olsa terketme durumunda kalmışlardır.

Olayların bu şekilde dejenere edilmesinde son derece müessir olan sebeblerden *birincisi;* yeniden tarih sahnesine çıkan **Türkeşler** ve onların şahsında şekillenen Türk militarizminin Araplara meydan okuyacak bir hâle gelmesi, *ikincisi* ise; **Eşres b. Abdullah es-Sülemî**'nin devlet desteğinden uzak, Emevilerin resmi devlet politikasının dışında, hemde Aşağı Türkistanda, kendi insiyatifinde, önünü sonunu pek fazla düşünmeden tam bir hüsn-ü niyetle başlattığı ve sonunda koca bir *"fiyasko"* hayır, bir *"trajedi"* ile biten *"İslâmlaştırma Kampanyası"* idi. İşte **Akşit Oğuz Bek,** yaşlı kurt, ortaya çıkan bu beklenmedik gelişmeler karşısında oyunu, kurallarına göre oynamış, ve usta bir satranç oyuncusu gibi, yaptığı beklenmedik karşı hamlelerle bezgin Arap bürokratlarını âdeta şaşkına çevirmiştir.

Evet, **Kuteybe**'den sonra, Aşağı Türkistana bir çok ba-

şarısız Arap vâlileri gelmiştir. Bunların şüphesiz en başarısızlarından biri de **Eşres b. Abdullah es-Sülemidir** (727). Ne var ki **Eşres**, Horasan'a geldikten kısa bir süre sonra, Türk yurtlarında vâlilik yapmanın pek o kadar kolay olmadığı, belki bir ateşten gömlek olduğunu görmüştür. Artık bu gömleği onun kolayca çıkarıp atması da mümkün değildi. Her neyse; biz asıl konumuza dönelim;

Yeni vâli, Türk yurtlarında senelerdir sürüp gelen huzursuzlukların giderilmesi, Türk militarizminin yeni temsilcileri olan **Türkeşlerin** bir tehlike olmaktan çıkarılması, sarsılan devlet otoritesinin yeniden ihyası gibi daha bir çok ciddi sebebler karşısında neler yapılabileceğini düşünmüş o da selefi Kuteybe gibi, kurtuluşu yeniden Türk yurtlarında başlatacağı yeni bir ***"İslâmlaştırma kampanyası"***nda bulmuştur. Eşres doğru düşünüyordu.

Ancak onun gözden kaçırmış olduğu bir husus vardı. O da, bu meselede **Şam**'ın yâni Emevi Halifelerinin, kendisini ne derece ve nereye kadar destekleyecekleri idi. **Eşref** gibi, son derece dirâyetli aklı başında bir devlet adamı, bir valinin bunu düşünmeden yola çıkması şüphesiz hiç bir zaman affedilmiyecek bir hatadır. Çünkü İslâm Dininin yeni iklimlerde yayılması Emevî devletinde hiç bir zaman resmi bir devlet politikası olmamıştır. Onların bir tek gayeleri vardı. O da vergi musluklarının hem de gürül, gürül akması idi.

Eşres'in Yeni İslâmlaştırma Kampanyası;

Mâmâfih **Eşres, Kuteybe b. Müslim** gibi, Türk yurtlarında ciddi bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmıştır. **Kuteybe** İslâmlaştırma kampanyasının asıl ocağı olarak o çağların dini merkezi, büyük ölçüde Türk şehri **Buharayı** seçtiği gibi, **Eşres**'te yine o çağların büyük bir ticâret merkezi, Türk şehri hatta Oğuz Bek'in payıtahtı olan **Semerkantı** seçmiştir (27).

(27) et-Taberî, VII, s. 54.

Haddi zatında onun İslâmlaştırma kampanyasının ocağı olarak, **Semerkantı** seçmesinin belki de asıl sebebi, **Oğuz Bek** olmalı idi. Zira **Oğuz Bek** ve çevresi hâlâ ayakta idi.

Müslüman olanların, Arap idâresine her hâl-ü kârda daha bağlı kalacakları düşünülürse Eşresin, Semerkant **Akşiti Oğuz Bek**'in durumunu zayıflatmak ve ülkesini kurtarmak için her zaman fırsat kollayan bu **Türk Beyini** daha rahat kontrol altında tutmak için burasının tercih edilmiş olması, akla daha uygun gelmektedir. Nitekim, Semerkantdaki İslâmlaştırma kampanyasına karşı ilk reaksiyonun **Oğuz Bek**'ten gelmesi bizim bu kanaatlerimizi doğrulamaktadır. Çünkü o, bu ameliyeyi bir İslâmlaştırma değil, bir nevi **"Araplaştırma"** olarak görüyordu. Zaten, Arap valilerinin bütün gayesi halkı uslu bir "***tebea***" haline getirmekti.

Eşres, bizim *"Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler"* adındaki kitabımızda bütün ayrıntıları ile ortaya konulduğu gibi; Semerkant'a büyük İslâm mücahidi **Ebû Saydâ**'nın başkanlığında ve Türkler arasında İslâmiyeti yaymak için bir heyet göndermiş ve onların hasbi, samimi gayretleri sonucu binler ve onbirlerce kişi müslüman olmuştur (28). Zira misyonerlerin başarısı, **W. Barthold**'un da dediği gibi Ebû Sayda'nın başarısı bütün tahminlerinh üstünde idi (29). Buna sebebte müslüman olan mühtedilerden kesin olarak vergi alınmayacak ve onlara toplumda şeref ve itibarları daha yüksek bir kişi gözü ile bakılacaktı.

Yerli halkın bu şekilde ve hem de koşarcasına İslâm Dinine girmeleri her nèdense bazı çevreleri tahminlerin üstünde rahatsız etmiştir. Zira vergi hırsızlıklarının azalacağını

---

(28) Kitapçı, Z., a.g.e., s. 263 vd.
(29) Barthold, W., Türkistan, s. 245.

gören Arap memurları ve toprak aristokrasisinin zengin temsilcileri olan "Dihkanlar" ve vergi mültezimleri, bütün güçleri ile yerli halkın müslüman olmasının karşısına çıkmışlar ve bunu önlemeye çalışmışlardır (30). O kadar ki, İslâm Dininin Buhara'da süratle yayılmasından büyük bir telâşa kapılan Buhara "Dihkanları" et-Taberî'nin bildirdiğine göre hemen Eşres'e koşmuşlar ve;

"Halkın hepsi de Arap oldu. Siz daha kimden harac alacaksınız?" demişlerdir (31).

Ne ilginçtir ki, Akşit Oğuz Bek'te, Arap idârecilerle olan şahsi bir politika ve hesaplaşma için *"İnsanların hepisi Arap oldu, artık vergi yok!"* şeklindeki maksatlı yaygara çıkaranlara çok geçmeden o da katılmış ve Eşres'e geniş bir mektup yazarak Semerkant ve havalisinde verginin düştüğünü âdeta durma noktasına geldiğini bildirmiştir. Gerçekte, Oğuz Bek'in gösterdiği bu sert tepki, vergi gelirlerinin süratle azalmasından ziyâde, yerli halkın İslâmlaştırma ve dolayısıyla siyâsi Arap idâresinin kayıtsız şartsız bir tebeası hâline gelmesi ve bunun kendi açısından doğuracağı büyük tehlikeye karşı idi. Halkın, Araplara ödediği verginin artması veya eksilmesi Oğuz Bek'i pek fazla ilgilendiren bir mesele değildi. Fakat o Arapları zayıf bir noktadan yakalamıştı. O da vergi musluklarının kesilmemesi hem de, gürül gürül akması idi. Oğuz Bek'in ilk anda Eşresi bile şaşırtan bu manevrası ile ilgili olarak H.A.R. Gibb, şu yorumlarda bulunmaktadır:

Genellikle Ğuzek'in düşmanlığının, vergi gelirlerinde görülen bir azalma ve eksilmeden dolayı olduğu zannedilmişti.

---

(30) Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Tarihi**, nşr, F. Köprülü, (İzahlar), s. 107.
(31) et-Taberî, VII, s. 55.

Her ne kadar bunun böyle olduğundan kimsenin şüphesi yoksa da ileri sürülen ve Eşres tarafından da hemence kabul ediliveren bu sebeb Ğuzek'in kurduğu haklı bir tedbir olmaktan uzaktı. Ğuzek'in asıl gayesi Arap valileri ile iyi geçinek değil, istiklâlini geri almaktı. Ahâli Araplaşacak olursa bütün muvaffakiyet ümidi kaybolacaktı. Gerçekte bu gâyet tehlikeli bir oyundu. Ğuzek bu oyunu ustalıkla kazanmasını bilmiştir" (32).

Zirâ **Eşres,** Semerkant âmiline ve o civardaki vergi tahsildarlarına hem de ***"bir komutan edası ile derhal bir mektup yazmış"*** (33) ve şu emri vermiştir;

"-Daha önce kimlerden haraç alıyorsunuz, yine onlardan aynı haracı alınız!" (34).

İşte Oğuz Bek'in asıl beklediği de bu idi. Vergi vermemekte ısrar eden müslüman mühtediler ki bunların çoğu Türk idi, bu uygulamayı şiddetli bir şekilde protesto etmişler ve işi bir başkaldırma, bir fiili mücâdeleye kadar ileri götürmüşlerdir. **Eşres,** ikinci bir basiretsizlik örneği daha vermiştir. Zira Arab askeri vâlisi, baş kaldıran bu samimi müslümanların problemlerini mâkul bir tarzda çözme yoluna gideceği yerde, onların üzerine yeni bir ordu göndermiş ve onları âdeta bir çil yavrusu gibi dağıtmıştır. Bu konularda çok geniş açıklamalarda bulunan **et-Taberî,** vergi toplama adı altında irtikâb edilen bu zulüm ve rezâletleri çok acı bir şekilde şöyle ifâde etmektedir;

«فألحّ هانيء والعمال في جباية الخراج واستخفوا بعظماء العجم (أي الترك) وخرقت ثيابهم وألقيت مناطقهم في أعناقهم وأخذوا الجزية ممن أسلم من الضعفاء فكفرت الصغد وبخارى واستجاشوا الترك.»

(32) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 58.
(33) Shaban, M.A., a.g.e., s. 112.
(34) et-Taberî, VII, s. 55, İbnü'l-Esir, V., s. 148, el-Belâzuri, s. 625.

"Semerkant vergi âmili Hâni ve diğer (yardakçıları) haraç toplamada çok aşırı gittiler. Türk büyüklerini horladılar, onlara hakâretler yağdırdılar. Müslüman olan Dihkanların durumu da aynı idi. Onlara ağır cezalar verdiler. Elbiseleri yırtılıp yakıldı. Onlar, kemerleri boyun ve boğazlarına takılarak sürüklendi. Böylece müslüman olmuş pek çok biçare ve fakir kimselerden bile ağır vergi alındı. Soğd e Buhara halkı buna dayanamadı, ayaklandı ve Türk(eş)lerden askeri yardım istedi" (35).

Su-lu Han ve Akşit Oğuz Bek;

Evet, Arapların yeni mühtedilere zulme kadar varan bu aşırı uygulamaları, her yerde maşeri vicdânın isyân etmesine sebeb olmuştur. Herkes müslüman Araplardan nefret ediyordu. Olaylar süratle gelişmiş Türkistan'ın diğer şehir ve kasabalarına da sirâyet etmiştir. Türk yurtları bundan böyle tam bir ihtilâl ve ayaklanma havası içinde idi. Siyâsi Arap idâresi her yerde baş kaldıran bu büyük halk kitlelerini yatıştırmakta zorluk çekiyordu. Özellikle **Semerkant** ve **Buhara** bu kabil kitle ihtidâlarının kısa zamanda bir odak noktası haline gelmiş ve yerli halk **Orta Asya Türklüğü** ve **Türk Hakanından** askeri yardım talebinde bulunmuşlardır (36).

Bu bir bakıma, biraz önce, yukarda da ifâde edildiği gibi, Türk militarizminin yeni temsilcileri olan *Türkeşler* ve onların kudretli **Hakanı Su-lu Han**'ın duruma müdâhale etmesini istemek ve onu yeni bir mücadele sahasına, harb meydanına davet etmekti. Mâmâfih **Su-lu Han** bu fırsatı hemen değerlendirmiş, müslüman Türklerin bu çağrısına çok çabuk ve hem de dinamik bir şekilde cevab vermiştir.

---

(35) et-Taberî, VII, s. 55.
(36) et-Taberî, VII, s. 66, Barthold, W., s. 245, Gibb, H.A.R., s. 59.

Çünkü Araplar Aşağı Türkistanın verimli topraklar ve müreffeh şehirlerini *"Emirü'l-Müminin arpalığı"* olarak gördükleri için **Su-lu Han** onların bu arpalıkta diledikleri gibi eşinmelerine göz yumacak bir kimse değildi. O da bölgenin ekonomik refahında söz sahibi olmak ve payını almak istiyordu. Zira Türkeşlerin Aşağı Türkistanda kadim tarihi hakları vardı. **Su-lu Han** derhal büyük bir ordu hazırlamış ve süratle bu ordunun başında hareket ederek Ceyhun havzasına dalmıştır (37).

Buraya kadar olan izahlar, **Akşit Oğuz Bek**'in ihtiyar kurtun nasıl teenni ile hareket ettiğini ve gelişen olayların mümkün olduğu kadar nasıl da dışında kalmaya çalıştığını ve âdeta olayların olgunlaşmasını beklediğini ortaya koymaktadır. Müslüman ***Türk Beyi*** bütün bunlara rağmen siyâsi idârenin yanında olmuş ve baş kaldıran bu geniş halk kitlelerinin hiç bir zaman önüne düşmemiştir. Fakat **Türkeş Hakanının** büyük bir ordu ile âdeta bir kasırga gibi, Ceyhun havzasına dalması ve karşısına çıkan bütün Arap ordularını hemde en şaşırtıcı bir şekilde darma dağın ederek kâh *Buhara* ve kah *Semerkant* önlerinde görülmesi **Oğuz Bek**'in uyuyan emellerinin uyanması ve tekrar kabarmasına yol açmıştır.

O, yeni başlayan bu karışıklardan yararlanarak **Semerkant**'ı Araplar'ın ellerinden tekrar kurtarmayı düşünmüş ve daha önce birlikte olduğu Arap idâresini bırakarak isyân eden bu Türklerin safına katılmıştır (38). Bundan sonra, o da diğer bir kısım Türk büyükleri gibi Semerkant ve Buhâra'da başlayan ayaklanmaların dolayısıyla Aşağı Türkistan'a dalan

---

(37) et-Taberî, VII, s. 56, el-Belâzuri, s. 625, İbnü'l-Esir, V, s. 148, İbn Kesir, IX, s. 250.
(38) et-Taberî, VII, s. 59.

ve Arapları buralardan söküp atmak isteyen büyük Türk Hakanı **Su-lu Han**'ın yanında yer almış ve Araplar'a karşı mücadelesini ölünceye kadar sürdürmüştür. Onun, başta **Eşres** olmak üzere O, ve ondan sonra Türk Yurtlarına vali olarak gönderilen meselâ **Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri** (729) ile kudretli Türkeş Hakanı **Su-lu Han**'ın maiyyetinde yaptığı siyâsi mücadeleler bizim konumuzun dışındadır (39).

Oğuz Bek'in Şahsiyeti;

Buraya kadar olan açıklamalarımızda ilk devirlerde müslüman olan bu büyük Türk Beyi **Akşit Oğuz Bek**, ve onun İslâmi hayatı üzerinde durulmuş, Arap vâlileri ile olan siyâsi mücadeleleri hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Bir çok siyasî sosyal olaylar, çetin didişme, amansız boğuşmalarla dop dolu geçen ve bir asra merdiven dayamış bir insanın hayatına tek bir boyutla yaklaşmak ve onu mücerred bir görüntü içinde ele almamız mümkün değildir. Çünkü onun çok yönlü ve çoğu hallerde, zahirde çelişkili gibi görünen renkli bir hayatı vardır.

Fakat bunlara insaflı bir gözle ve derinliğine bakıldığında ***Akşit Oğuz Bek; her zaman faziletli iyi bir müslüman, kahraman bir vatan perver, çok büyük Hakânî yaratılışta bir devlet adamı, olayların içinde boğulup gitmek şöyle dursun dimdik ayakta ve hayatta kalmış, kendini bilmez Arap valilerine karşı şahsiyet ve izzet-i nefsinden en ufak bir taviz vermemiş ulu bir Türk beyidir.*** Belki **Akşit Ğuzek**'in bu ciddi karakter ve şahsiyet yapısı dolayısıyladır ki H.A.R. Gibb, Aşağı Türkistan Prenslerinden ancak çok azına nasip olan bir hayırhahlıkla onu

---

(39) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, II, s. 332-333.

takdir etmekte ve hakkında çok güzel, sitayişkar ifâdelerde bulunmakta ve bu yaşlı müslüman Türk hükümdarı için aynen şöyle demektedir;

"Otuz altı sene devam eden beylik döneminde maruz kaldığı ve gittikçe artan müşkilât içinde en karışık hükümet işlerini çok büyük bir mehâretle idâre etmesi onun hem bir hükümet adamı ve hemde çok büyük bir vatanperver olduğunu gösterdiği gibi, O, ayrıca memleketini bir çok felâketlere karşı da muhafaza etmiştir" (40).

Mâmâfih **Oğuz Bek**'te, her fânî gibi Araplarla yaptığı bu uzun ve çetin mücâdele yıllarından sonra vefât etmiş ve tanrısına kavuşmuştur. Onun faziletli, dindar, inadına dürüst bir hayat yaşadığı ve koyu bir mücâdele adamı olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Her ne kadar **Günaltay,** ilk müslüman Türk beylerinden biri olan Akşit **Oğuz Bek**'in ölüm tarihini 750'li yıllara kadar götürmekte ise de (41) onun 737 ve 738 yılında öldüğü yolundaki kayıtlar (42) bizim için daha geçerli görülmektedir. Bütün bunlar, Emevîler devrinin bu şahsiyetli müslüman ve fakat Arap idârecileri tarafından kıymeti hiç bir zaman takdir edilmiyen Türk Hükümdarı **Akşit Oğuz Bek**'in, çok uzun ve bereketli bir ömür yaşadığını göstermektedir. **Gibb,** onun ölümünden sonra bütün servet, mal ve mülkünün vârisleri arasında taksim edildiğini kaydetmektedir. Oğuz Bek'in Çin kaynaklarında adı **U-le kia** (43) olarak geçmektedir (44).

Oğuz Bek müslüman olduktan sonra başta âilesi olmak

---

(40) Gibb, H.A.R., s. 36.
(41) Günaltay, M.Ş., **Mufassal Türk Tarihi,** V, s. 243-244.
(42) Gibb, H.A.R., s. 67.
(43) Gibb, H.A.R., s. 67.
(44) Chavannes, E., **Documents,** s. 136, Krş. Gibb H.A.R., s. 36.

üzere hânedan âilesinden daha bir çok kimsenin de pek tabiî olarak İslâm Dinine girmiş olması gerekmektedir. Anca bunlardan bize, sâdece **Yezid b. Ğuzek** ve **Muhtar b. Ğuzek**'in isimleri gelmiştir. **Yezid**'in muhtemelen evvelce **Kâbuzan** prensliği yapmış ve adı Çin kaynaklarında **Tu Ho** (Tarhun, Tarhan) olarak zikredilen (45) kişinin ta kendisi olması gerekmektedir. Bu zat Narşahi'nin bildirdiğine göre babasının vefâtından sonra Soğd-Semerkant beyi olmuş ve saltanatı uzun müddet devam etmiştir (46).

Evet kaynaklarda onun **Muhtar** adında bir diğer oğlundan daha bahsedilmektedir. **Muhtar**'ın adından da anlaşılacağı gibi, Oğuz Bek'in müslüman olduktan sonra doğmuş erkek evlâdlarından biri olması gerekmektedir. Mâmâfih **Muhtar,** Çin kaynaklarına göre **Me-çu**'o, büyüyüp geliştikten sonra Semerkant merkezi hükümetinin önemli şehirlerinden biri olan **Mayemurg** beyi olmuştur (47).

Muhtar, olayların içinde büyümüş; babasının yanında bir çok harplere katılmış dirâyetli bir komutan ve bir devlet adamıdır. Taberî Hicrî 110/728 yılı olayları ve dolayısıyla **Türk Hakanının** çok şiddetli olan *Kemerce* kuşatmasından bahsederken bu **Muhtar**'dan söz etmekte ve onun söz konusu kuşatmada Araplar'la Türkler'in arasını bulmak ve kuşatmaya bir son verdirmek için diğer Soğd hükümdarları yani Türk beyleri ile birlikte büyük Türk Hakanı **Su-lu Han**'ın nezdinde teşebbüse geçtiğini, onun huzûruna çıktığını ve bunda başarılı da olduğunu kaydetmektedir (48). Böylece O,

(45) Chavannes, E., **Documents,** s. 136, 210.
(46) Narşahi, s. 50, Krş. Günaltay, M.Ş., a.g.e., s. 243-244.
(47) Gibb, H.A.R., s. 67.
(48) et-Taberî, VII, s. 64.

belki binlerce müslümanın hayâtına mal olacak bir fâciayı önlemiş oluyordu.

Buraya kadar olan açıklamalarımızda, ilk müslüman Türk Beylerinden, büyük vatanperver **Oğuz Bek**'in müslümanlığı, onun haksız olarak hemde bayağı bir ayak oyunu ile elinden alınan mülk ve saltanatına tekrar kavuşmak için büyük bir sabır ve inatla yaptığı mücâdeleler, dolayısıyla onun tarih sayfalarına intikal eden renkli hayatı dile getirilmiş ve hânedan ailesinin diğer müslüman fertleri hakkında köklü bilgiler verilmiştir.

Ne varki **Oğuz Bek, Kuteybe**'nin bir kısım hile, desise ve insan haysiyeti ile bağdaşması mümkün olmıyan ayak oyunları ile elinde aldığı mülk ve devletini Araplardan kurtarmak istemiş ve her zaman tac ve tahtına tekrar kavuşmak özlemi içinde olmuştur. Zaman zaman gelişen fırsatlar ona bu yolda büyük ümidler vermiş isede ne yazık ki talih kuşu onun başına hiç bir zaman konmamıştır. O bu dünyadan gönlünü yakıp tutuşturan bu arzu, yanı Semerkantı ele geçirme mülk ve devletine kavuşma arzusu ile göçüp gitmiş ve böylece ***Tanrısına*** kavuşmuştur.

VI.

PENCİKENT TÜRK BEYLİĞİ VE DİVAŞTİÇ veya ÇAKAN ÇOR BİLGENİN MÜSLÜMAN OLMASI

"Ey Emir! Allahın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun. Sizi Allaha övüyorum. Ondan başka ilâh yoktur. Cenab-ı Hak Emirin işlerini düzeltsin ve onu korusun. Malumdurki Cenab-ı Hak emirlik rutbesini (ehli ve ahâli) ***için kılmıştır. Merhamet ve yardım Allahtan sizin için dûa ediyorum. Allahın selâmı ve rahmeti sizin üzerinizde olsun!"***

Divasti

Halac Türklerinin Soyu;

İslâmi fetih yıllarında sâdece Türk Hükümdarları değil, bazı aristokrat Türk büyükleri ve mahalli Türk beyleri de müslüman olmuşlardır. Bunlardan biri etkin kişiliği, Arap liderle olan sosyal, siyâsi hatta ticâri münasebetleri ve çevresine telkin ettiği derin saygı ve çok geniş nüfuzu ile nerede ise bir hükümdar, bir melik kadar şahsiyetli olan **Divaştic**'tir. Onun asıl adının **Çakan Çor Bilge** olduğu zikredilmektedir. **Halaç** Türklerinden ve Pencikent Hükümdarı olan bu Prens, **Tarkan** rutbesinde ve Kağana ve bağlı idi (1). İslâmi kay-

---

(1) Esin, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyete Giriş**, s. 152, 234.

naklarda adı, "Dîvaşnic" veya "Div-eşti", "Divaştic" olarak zikredilen (2) bu aristokrat feodal'ın (Dihkan sınıfından) aslının *"Halaçlardan"* olduğu kaydedilmektedir (3). Arap fetihlerinin bölgeye sıçradığı devirlerde Semerkant dihkanı, feodallarından biri (4) ve **Penciket** beyi idi (5). Bu şehrin idâresinde yine etkin kişiliği olan bir Hâtun Türk kraliçesinden bahsedilmektedir ki, herhalde bu ayrı bir inceleme konusu olmalıdır (6).

Yarı efsânevi milli, kaynaklarımız yanısıra (7) İslâmi kaynakların hemen hepsi Halaçların büyük Türk boylarından biri olduğuna dâir âdetâ yarışırcasına bilgi vermişlerdir (8). Halaç aşiretlerini incelemek isteyenler kendilerini çok şanslı görmelidirler. Zira, özellikle İslâm Coğrafyacıları, kıymetli eserlerinde İç Asya ve Aşağı Türkistanda yaşayan bu **Halaç Türk aşiretlerinin** durumu, yaşadıkları yerler, onların örf, âdet ve ananeleri hakkında çok geniş bilgiler vermişlerdir. Bunlardan meselâ el-Hamevî şöyle demektedir;

«الخلج صنف من الأتراك وقعوا في قديم الزّمان إلى أرض كابل بين الهند ونواحي سجستان في ظهر الغور وهم أصحاب نعم على خلق الأتراك في زيّهم ولسانهم.»

(2) İbnü'l-Esir, V, s. 109, 110, 115.
(3) İbnü'l-Esir, V, 109, et-Taberî, VII, s. 10.
(4) et-Taberî, VII, s. 10.
(5) Esin, Emel, **Tabari's Report on the Warf fare with the Türgiş and the Testimony of Eight Centuri Central Asian Art,** Central Asiatic Journal, XVII/2-4, 1937, P. 135.
(6) Smirnova, O.I., **Katalog, Monets Gorodisce Pnedjıkent,** Moscow, 1963.
(7) Köprülü, M.F., İA, **Halaçlar** md. İA, V/I, s. 10, Rivâyete göre; Oğuzların efsânevi ceddi **Oğuz Han,** ordusu ile ilerlerken yolda duvarları altın, çatısı demir ve penceresi gümüşten yapılmış kapalı bir ev görmüş ve yanındakilerden birine bu evi göstererek **"Kal! Aç!"** demiştir. Böylece bu adamın soyundan gelenlere daha sonra **"Kalaç"** veya **Kalaçlar** denilmiştir.
(8) Togan, Z.V., **Eftalitlerin Menşe,i** İslâm Araştırmaları Dergisi, VI, s. 58, 65.

"Halaçlar Türklerin bir sınıfıdır, Eski çağlada Kâbül ile Hindistan arasındaki araziye ve Sicistan'a gelmişlerdir. Halaçlar genellikle Türk kıyâfeti giyer ve Türklerin lisanını konuşurlar, sürü sahibi zengin kimselerdir, (geleneklerini bozmamışlardır)" (9).

Yine İslâm coğrafyacılarından el-Mağribî'ye göre *"Halaçlar Türk olup kahraman kişilerdir" (10). el-Mervezi ise; Halaçların Türk olduğunu ancak sürü sahibi oldukları için belli bir yerde oturmadıklarını* bildirmektedir (11).

Gerçekte, büyük göçebe aşiretleri hâlinde yaşayan ***Halaçlar,*** müslüman Arapların bölgeye henüz ayak basmalarından çok aha önce, hem de akıllara durgunluk verecek kadar çok olan mal varlıkları ile İç-Asya'dan koparak diğer bir çok Türk aşiretleri gibi **Aşağı Türkistan**'a gelmişler ve Ceyhun havzasına yerleşmişlerdir.

Evet, Ceyhun'un yukarı mecrâsı, yani *Toharistandan Sinde* kadar uzanan bu çok geniş bölgelerde meselâ **Sicistan, Herat** yani bugünkü Afganistan'ın güneyi Hindistanın Kuzeyi *Keşmire* kadar yayılan geniş bölgelerde Keşmirde dâhil, kitle nüfusunun çoğunu bu ***Halaç Türkleri*** oluşturduğu gibi, yine o devirlerde *Belh, Bûst, Cuzdan*da da zengin koyun sürülerine sahip bir çok Halaç aşireti yaşamakta idi.

Hatta bu **Halaç** aşiretlerinden mühim bir kitle, yine müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarından seneler önce Ceyhun nehrinin batı ve güney yakasından İran'ın iç kı-

---

(9) el-Hamevî, a.g.e., IV, s. 426, Benzer aynı rivâyetler için krş. el-İstahari, **Mesâlik el-Memâlik,** nar. M. Jâle Goje, Leiden, 273, 358, 371.

(10) el-Magribi, Ebu'l-Hasan Ali b. Mûsâ b. Said, **Kitab el-Coğrafya,** nşr. İ., el-Arabi, Beyrut, 1970 , s. 163.

(11) el-Mervezi, **Tabalu'l-Hayevan,** London, 1924, s. 15.

sımlarına ulaşan koridorlarda geniş bir yerleşme alanı bulmuşlardır. İslâmi fetih yıllarında Sicistan hükümdarı **Rütbil** de bu Halaç Türklerinden olup Arap askeri vâlilerine çok zor günler yaşatmıştır (12).

Divaşti'nin Müslüman Olması;

Halaç aşiretlerinden olan bu göçebe Türklerin büyük bir kısmı belki de on bin kişiden fazla, Semerkant, geniş anlamı ile Soğd bölgesine gelip buralara yerleşmişlerdir. Bunların idarî merkezi **Pencikent** idi (13).

İşte üzerinde durduğumuz **Divastiç** veya **Çakan Çor Bilge**'de bu devirlerde *Semerkant* ve çevresine yerleşen **Halaç** Türklerine mensup soylu bir kimse idi. Kaynaklarda onun büyük nüfuz ve itibar sâhibi, aşırı derecede zengin ve hele hele bu Halaç Türkleri ve çevrenin ileri gelenleri arasında ayrı bir yeri ve etkin bir kişiliği olduğunu vurgulanmaktadır.

Bu Türk Prensi; *"Soğd Meliki"* veya *"Semerkant Dihkanı"* gibi parlak unvanlarla anılmıştır. Nitekim onun bu özel durumuna işâret eden **R.N. Frye**, şöyle demektedir; (Semerkant beyi) *Gurak* (Oğuz Bek)*'in durumu pek belli değildi. Öyle görülüyorki 720-1 yılları arasında bir prens, aynı zaman da Pencikent kasabasının dihkanı Semerkant hükümdarı olmuştur ki Soğd arşiv belgelerinde ondan "Soğdiana Kralı" ve "Semerkant hakimi" olarak zikredilmektedir. Onun adı Divaştiç idi"* (14).

Divaştiç'in; **Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in Türk yurtları ve mahalli Türk beyleri arasında İslâm dininin yayılması için başlattığı büyük İslâmlaştırma kampanyası sırasında emsali

---

(12) Köprülü, M.F., İA, Halaçlar md., V/I, s. 110 vd.
(13) Daha geniş bilgi için bkz. Esin, E., a.g.e., s. 152, **"Pencikent şehrinde Halaç Türklerinden Hakim bir sülale bulunuyordu"** Krş. İbn Rusta, s. 302.
(14) Frye, R.N., **The Golden Age of Persia**, London, 1977, p. 87.

bir çok Türk hükümdarı gibi müslüman olduğu ve Allahın hidayetine kavuştuğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi **Ömer b. Abdü'l-Aziz,** hilâfet makamına geldikten sonra Aşağı Türkistan işlerine ayrı bir önem verdiği gib, yerli halk ve mahalli Türk beylerinin müslüman olmalarınada ayrı bir özen göstermiştir. O bu cümleden olmak üzere toplumdaki farklı muameleleri kladırarak her konuda eşitlik sağlamış, yerli halk ve mahalli Türk beylerinin İslâm dinini daha kolay bir şekilde tercih etmelerini sağlıyacak çok ciddi tedbirler almıştı.

Hattâ o, daha da ileri gitmiş ve Hz. Peygamberi taklid ederek Doğu Türklüğü ve mahalli ***Türk beylerine*** hâlisâne bir niyetle İslâma çağrı mektupları yazmıştır. İlk devir tarihçilerimizden el-Belâzurî, onun bu hayırlı teşebbüsleri hakkında yukarda da ifâde edildiği gibi bize şu bilgileri vermektedir; ***"Ömer b. Abdü'l-Aziz halife olunca Aşağı Türkistan hükümdarlarına*** (mahalli Türk Beyleri) ***mektuplar yazdı, onları İslâm dinini kabule davet etti. Onlardan önemli bir kısmı müslüman oldu"*** (15).

Gerçekte Halife Ömer'in bu İslâma çağrı mektuplarının mahalli Türk beyleri üzerinde beklenilenden fazla tesiri olmuştu. Nitekim J. **Wellhausen** bu baş döndürücü gelişmeler işaret ederek aynen şöyle demektedir; ***"Bunun üzerine o vakte kadar putperest kalmış olan Soğdlar, Semerkant ve civar halkı hâkim dinin cemaatine sel gibi akıp geldiler"*** (16).

İşte **Divastiçte** bu hayırlı gelişmeler sonucu müslüman olmuş ve ilk müslüman olan Türk hanları arasındaki şerefli yerini almıştır. Mevcud kaynaklar ve yazılı belgelerden onun;

---

(15) el-Belâzurî, s. 603.
(16) Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sukutu, s. 139.

çok samimi dinine bağlı, dünyevi ve uhrevi mesûliyetlerden inadına çekinen, halim selim, edep, irfan sahibi, çevresine cömert davranan bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Böylece o; İslâm halifesinin yüksek teveccühüne mazhar olduğu gibi, Arap vâlileri ve mahallî Türk aristokratları arasında daha itibarlı, sevilen, sayılan bir kimse olmuştu. **Divaştiç** ilk zamanlarda müslüman Arap valileri ile çok iyi bir diyalog kurmuş, onlarla sosyal, siyasi hatta ticâri münâsebetlerini geliştirmiş, onların nazarında itibarlı ve fevkalâde saygı gören bir kimse olmuştur. Hatta o, toplum içindeki bu üstün durumu icâbı, devrin müslüman Arap valileri ile yazışmalar bile yapmıştır. **Divaştiç**'in, Arap valileri ile olan bu güzel ilişkilerinin ilginç bir belgesi, yani onun tarafından, Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz** derinde (717-720) Horasanın despotik Arap valilerinden biri olan ve **el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemi**'ye yazdığı Arapça mektup bugün hayırlı bir tesâdüf eseri *Muğ - Kale* kazıları sırasında bulunmuş ve ilim âleminin yararlanmasına sunulmuştur (17).

---

(17) İnan, A., **Orta Asyada Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar,** Belleten, VII, sy. 27, 1943, s. 615.

Muğ Kale: Semerkant'ın 120 km. doğusunda eski bir kasabadır. Bu gün tabiatiyle bir harabe halindedir. Burada 1933 yılında önemli bir kazı yapılmış ve Orta Asya tarihinin karanlıklar içinde kalmış sayfalarını aydınlatacak bir çok kıymetli vesikalar bulunmuştur.

Bu vesikaların büyük bir kısmı Arap fütûhatı sırasında mahalli bir dil olahn **Soğdak**'ça yazılmıştır. Bunlardan biri de **Divaşniç**'in söz konusu mektubudur. Bizce meselenin daha ilginç bir yönüde üzerinde durduğumuz bu vesika Taberi'nin rivayetlerini doğrular mahiyettedir. Bu ise büyük tarihçinin değerini bir kere daha artırmış oluyor. Mektup güzel bir tesadüf eseri olarak o civarda sürülerini otlatmakla meşgul bir çoban tarafından bulunmuştur.

Mektubun üzerinde yapılan ciddî çalışmalar ve deşifre edilmesinden sonra o'nun Muğ Kale'deki Divaşniç'in konağından çıkarılan arşivlerden biri olduğu anlaşılmıştır. Onaltı satırı ihtiva eden ve Arapça düzgün bir ifadesi olan bu vesika, Prof. **İ.J. Krackovisky** ve hanımı tarafından tetkik edilerek sathi bir bilgi ile neşredilmiştir. (Bkz. Kratchovsky, İ.K., **Among Arabic Manskripts,** Leiden, 1953, s. 142.

Diğer taraftan merhum **Prof. Dr. A.K. İnan**'da Muğ-kale'de bulunmuş olan bu vesikalar ve kazılar üzerine umumi olarak tanıtıcı bir makale yayınlamış ve Divaşniç'in söz konusu mektubu hakkında yeterli bilgiler vermiştir (Bu kazı vesikalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, Abdülkadir, **Orta Asya'da Muğ Kale Hafriyatında Bulunan Vesikalar,** Temmuz, 1943, Belleten, VII, sy. 27, sf. 615-619.

Divaşti'nin el-Cerraha Yazdığı Mektub;

Haddizâtında, Arapça olarak kaleme alınan bu mektup *Muğ-Kale* hafriyatı sırasında, bu civarlarda koyun otlatan bir çoban tarafından bulunmuştur. O zamanın âdetlerine göre bir deri üzerine yazılan ve 16 satırdan ibâret olan bu Arapça vesika *Prof. I.J. Karackovskiy* ile eşi tarafından tetkik edilmiş ve daha sonra müstakil bir kitap olarak yayınlanmıştır (18). Titiz bir çalışma mahsülü olan bu araştırmada, bu önemli vesika bin bir emekle çok yıpranmış olmasına rağmen okunabilmiş, yazılış tarihi, metin tercümesi, metinde geçen kişiler, hatta vesikanın yazıldığı materyal hakkında gerçektende önemli bilgiler verilmiştir.

Mektupta adı geçen ve her biri devrin önemli simâlarından biri olan meselâ **el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî;** Horasan askeri vâlisi, **Süleyman b. Ebü's-Sırrî;** Semerkant Âmili ve bir anlaşmazlık sonucu intihar eden eski **Semerkant Tarhunu** ve bunların şahsı etrâfında gelişen siyâsi olaylar bizim konumuz dışındadır. Bu mektup her ne kadar Arapça yazılmışsa da, daha sonra yapılan kazılarda ve hele hele **Divaşniç**'in konağından çıkarılan diğer bir çok vesikaların çoğu halde eski Soğd dilinde yazıldığı görülmektedir. Bu yazılı belgeler deşifre edildiğinde öyle tahmin ediyoruz ki bundan en çok sevinenler Orta-Asya Türk tarihçileri olacaktır. Zira Bu yazılı **Dîvastiç**'in şahsiyeti ve İslâmî hayatını aydınlatmakla kalmıyacak, devrin siyâsî ve sosyal olayları hakkında yeni yeni bilgiler verecektir. Bu bir bakıma Orta Asya ve Orta Asyanın Araplar tarafından fethi ile ilgili meselelerin yeniden ele alınmasını sağlıyacak ve Orta Asya Türk tarihçiliği yeni bir hamle kazanacaktır. Çünkü, **H.A.R. Gibb ve**

(18) Kratchkovsky, İ.J., **Among Arabic Manskripts,** Leiden, 1953, s. 142.

J. Welhausen, eserlerini bu vesikaları görme imkanı bulamadan yazmışlardır.

Fakat bize göre mektubun asıl önemli yanı, onun, Halaç asıllı bu Türk aristokratı Divaştiç'in güçlü ve iyi bir müslüman olması yolunda yeterli, şaşmaz bir belge teşkil etmesidir. Zira, mektupta yer alan samimi dini ifâdeler, güzel dini duygulardan O'nun **Allah**'ını bilen, **Peygamber**'ini tanıyayn kültürlü münevver bir Müslüman olduğu görülmektedir. Nitekim O'nun Cerrah'a yazdığı malum mektubunda böyle samimi duygularla dolu şu ifadeler yer almaktadır:

«بسم الله الرحمن الرحيم،

للأمير الجراح بن عبد الله من مولاه ديواستي السّلام عليك أيّها الأمير ورحمة الله، فإنّي أحمد إليك الله الّذي لا إله إلاّ هو. أما بعد أصلح الله الأمير وأمتع به... فإنّ الله جعل قدم أمير المؤمنين لأهل ... غياث ورحمة والسّلام عليك أيّها الأمير ورحمة الله.»

"Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla!"

"Emir el-Cerrah b. Abdullah'ın mevlâsı Divastiç'ten... Ya Emir, Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun. Sizi Allah'a övüyorum. Ondan başka ilâh yoktur... Cenab-ı Hak, emire salah versin ve korusun... Malumdur ki, Cenâb-ı Hak, emirlik rutbesini ehli (âile ve ahâli) için kılmıştır. Merhamet ve yardım Allah'tan... Sizin için dua ediyorum. Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinizde olsun. Ey Emir!" (19).

Bütün bu güzel açıklamalar Divastiç'in dini bütün, güçlü bir müslüman olduğu yolundaki bütün şüpheleri bertaraf et-

(19) İnan, A., a.g.mk., s. 617.

mektedir. Zaten o Tanrıya olan yüce imanını burada bir kere daha tekrar etmekte ve şöyle demektedir; *"-Sizi Allah'a övüyorum, Allahtan başka Tanrı yoktur!"*

Divaşti'nin Arab Valileri İle Mücadeleleri ve Ölümü;

Fakat bütün bu güzel açıklamalardan **Divşaniç**'in sâkin, huzurlu bir dini hayat yaşadığı ve aynı minvâl üzere ölümü yatağında bekleyerek vefât ettiği anlamına gelmemelidir. Bu değerli **Türk Prensinin**, yürekler acısı bedbaht bir sonu vardır. Zira, ilk müslüman Türk Hükümdarlarından **Nîzek Tarhan** gibi bir kısım nâhoş olaylar onu da ölümün kucağına itmş ve kendisine *"emân-dokunulmazlık"* verildiği halde **Said b. Amr el-Haraşi** tarafından boynu vurdurulmuştur. Bu neye böyle olmuştur? Onun cevabını bulmaya çalışalım. Bu aynı zamanda bize, o devirlerde gayr-i Arap ve fakat müslüman toplumun dini hayatı hakkında da çok önemli ipuçları verecektir.

Hemen şunu ifâde edelim ki, **Kuteybe b. Müslim**'in sonsuz bir gayretle Türk yurtlarında dikmeye çalıştığı İslâm fidanı kısa zamanda gelişmiş, büyümüş ve altında binlerce Türkün gölgeleneceği koca bir ağaç olmuştur. Bu ulu İslâm ağacının gölgesine sığınanlar arasında Türk prensi **Divaştiç** ve onunla beraber pek çok ***Halaç Türkü*** de bulunuyordu. Ne yazık ki **Kuteybe**'den sonra Horasan'a gelen Arap askerî vâlileri, onun Türk yurtlarında başlattığı büyük İslâmlaştırma kampanyasının önemini anlamak ve onu desteklemek şöyle dursun, bütün güçleri ile bu hareketin karşısında olmuşlar ve onlara göre bir nevi habis ruhlar gibi olan bu yeni müslüman cemaatten kurtulmak istemişlerdir.

Bu devirlerde despotik Arap vâlilerinin, ekseriyetini Türklerin oluşturduğu bu müslüman cemaate, çoğu kere

vergi adı altında uyguladıkları baskı ve zulümler kelimenin tam anlamı ile diz boyu bir rezâlet idi. Müslüman Türkler koyu bir çâresizlik içinde bu ağır vergi zulmünden kurtulmak ve dini vecibelerini yerine getirebilmek için müslüman Arap idâresiyle kıyasıya bir mücâdeleye girişmişler ve bunda muvaffak olamayınca da, kendi yurtlarını, yuvalarını terkederek **İç-Asya**'ya yani öz Türk yurtlarına sığınmak mecbûriyetinde kalmışlardır.

İşte üzerinde durduğumuz ve sonunda hayatı tam bir trajedi hâline gelen müslüman Türk beyi **Divaştiç** de bunlardan biridir. Evet, Arapların başarısız askerî vâlilerinden biri olan **Said b. Amr el-Haraşi**'nin yeni bir ordu ile kendi üzerlerine yürüyeceğini anlayan Soğd'lu müslümanlar, kurtuluş çârelerini bu ülkeyi terketmede bulmuşlar ve kalabalık bir cemaatle yaklaşık on bin kişi, **Hocende**'ye gelerek gayr-i müslim Fergâne Türk veliahdı **Balaza**'ya sığınmışlardır. Fergana'ya sığınanlar arasında müslüman **Halaç Türkleri**, onların bir manada boy beyi olan **Divaştiç** olduğu gibi **Kay Türklerinden** bir grupta onlara eşlik ediyordu (20).

Ne varki büyük iddialarla Horasana gelen **el-Haraşi** (722) hemen hazırladığı bir ordu ile bu Soğdlu müslüman mühâcirlerin peşine düşmüş ve çok geçmeden **Hocende** kapılarına dayanmıştır. **Divaştiç** ve onunla berâber Ferganeye gelen binlerce müslüman burada da rahat bırakılmamışlardı. Üstelik **Fergane** Türk beyi, Araplardan korktuğu için onları açıkça himâye etmekten çekinmişti. Neticede **el-Haraşi**'nin askerlerine karşı taş ve sopalarla çarpışmak mecbûriyetinde kalan bu müslüman cemaatten yok yere bir çok kişi ölmüştür. Bu tatsız olaylar hakkında çok geniş açıklamalarda bulunan

(20) et-Taberî, VII, s. 10, İbnü'l-Esir, V, s. 110.

İbnü'l-Esir, **Sâbit Kutnadan** naklettiği bir beyitle bu vahim durumu şu şekilde dile getirmiştir.

«وديواشني وما لاقي خلنج بحصن خجندة إذ دمّروا فباروا»

"Ne Divaşni ve ne de onlarla birlikte olan Halaçların, Kayların Hocende kalesine sığınmaları, (bir işe yaramadı.) Onlar orada bir de ne görsünler, boş yere yıkılıp yok oldular" (21).

Divaşti'nin Boynunun Vurdurulması;

Bu ağır baskılara dayanamayan ve **Fergana Melikinin,** Arap vâlisinin baskısı ile himâye etmekten çekindiği bu Türkler, başta **Divaşti** olmak üzere tekrar Semerkant'a **Penciket'e** dönmüşlerdir. Bu defa el-Haraşî onların üzerine **Süleyman b. Ebü's-Sırrî**'yı göndermiş ve bunların mutlaka tepelenmesini istemiştir. Maksadı, Arapların ağır vergi zulmü ve baskılarından kurtulmak için daha önce Türk Hâkanından yardım talebinde bulunan bu Türklerden intikam almaktı.

Semerkant'a çok yakın **Kûm** kasabasında cereyân eden bu harblerde Türk prensi **Divaşti,** el-Haraşî'den her türlü isteklerini kabul etmek şartıyla sulh talebinde bulunmuş ve ***"emân-dokunulmazlık"*** istemiştir. Oysa bu bir hile idi. el-Haraşi'nin verdiği bu emân'a - güvenceye inanarak mevzilerini boşaltan ve kalelerini terkeden Türkler başta **Divaşti** olmak üzere umduklarını bulamamışlardır. Zira **el-Haraşi**'nin huzuruna gelen **Divaşti** ve daha bir çok Türk aristokratının her biri için bir bahane uydurulmuş ve hepsinin boyunları vurdurulmuştur.

Divaşti'ye gelince, el-Haraşi, bu Müslüman Türk Beyini önce idâm ettirmiş, sonra cesedinin bir yere asılarak teşhir

(21) İbnü'l-Esir, V, s. 110.

edilmesini istemiştir. Aradan bir süre geçtikten sonra, **Divaştin**'in başı koparılarak Irak genel valisine ve sağ eli kesilerek Toharistan'a **Süleyman b. Ebü's-Sırrı**'ye gönderilmiştir (722) (22). Böylece tarih sayfalarına müslüman Arapların yeni bir zülmü daha ilâve edilmiş oluyordu.

(22) et-Taberî, VII, s. 11, İbnü'l-Esir, V, s. 110, Krş. Esin, E., a.g.mk., s. 146, **"The body of the Haladj Turkish prince Dîvastîç was crucified.**

VII.
BÜYÜK TÜRKEŞ HAKANI SU-LU HAN
VE
İSLÂMİYET

"Bu elçiye söyleyiniz! Efendisine gitsin ve şöyle desin! Bu silâhlı askerler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne bir terzi ve nede bir dokumacı vardır. (Onların hepsi askerdirler). Eğer bunlar müslüman olupta İslâmın şartlarını yerine getirmeye kalkışırlarsa geçimlerini nereden ve nasıl temin edeceklerdir."

Su-lu Han

Doğudan Gelen Yeni Tehlike Türkeş Hakanı;

Su-lu Han; ***İslâma yönelen, ona ışırı bir saygı duyan, kendi yurdunda müslümanları koruyan, ancak Allahın hidâyetine ve nuruna giden yolda bir türlü önü açılmayan, kendini mensup olduğu milletin ululuğuna adayan, bu uğurda yılmadan usanmadan çalışan ve en sonunda zavallı bir elin indirdiği kılınç darbesi ile hayatını kaybeden talihsiz, yiğit yürekli, yiğit yaratılışlı, inadına mert ve sözünün*** **eri bir TürkHakanıdır.**

Evet ilk devirlerde müslüman olan Türk hükümdarlarından bahsederken İslâmi kaynaklarda «خاقان ملك الأعظم ملك الترك» ***"Hakan", "en büyük hükümdar, Türk Hakanı"*** (1) şeklinde yüksek şahsiyeti dile getirilen Türkeş

(1) İbn Kesir, **el-Bidâye,** IX, s. 222.

Hâkanı **Su-lu Han** ve onun ilginç bir konu olmaktan öte gidemiyen İslâm Dini ve müslüman olma macerasından bahsetmemiz herhalde yerinde ve de yararlı olacaktır. Zira Araplar ona kendilerine büyük sıkıntılar verdiği bir manada kan kusturduğu için; «خاقان أبي مزاحم، وإنما كنى أبي مزاحم لأنه يزاحم العرب.»

"Hakan; Ebî Müzâhim (Zahmet verenlerin babası) *demişlerdir. Ona böyle "Zahmet verenlerin* (kan kusturan) *babası, lakabını vermelerine sebebte onun Araplara* (uzun seneler) büyük zahmetler vermesi yani *kan kusturması idi"* (2). Şöyle ki;

Kaynaklarda müslüman Arap valileri ile olan çetin mücâdeleleri, onların beklenmedik anlarda ve yerlerde dinamik Türk muharip gücü ile karşılarına dikilmesi ve büyük darbeler indirmesi, dolayısıyla *"Ebû Müzâhim; Araplara taş çıkartan kişi"* (3) ünvanı ile de anılan bu kudretli **Türkeş Hakanı, *İslâm Dinine*** tahminlerin ötesinde şaşılacak derecede bir ilgi duymuş ve nerede ise ona, yani Allahın hidâyetine ulaşmamasına bir karış kalana kadar yaklaşmıştır.

O, İslâm Dini hakkında, ardı arkası kesilmeyen harbler ve çetin mücâdeleleri sırasında bir çok kereler karşı karşıya geldiği ***Müslüman Fâtihlerden*** her vesile ile bilgiler edinmiş İslâm Dininin yüceliği, onun insan fıtratına uygun akli ve mantıki prensiplerini gönlünün içinden kopup gelen samimi duygularla takdir etmiş kendisini, bundan önceki sayfalarda İslâm olma hikâyesini ilginç bir şekilde gördüğümüz Curcân hükümdarı **Sul-Tekin** gibi İslâm Dinine girmeye hazırlamıştır.

Su-lu Han, bundan da öte, **Hz. Peygamber**'in İslâma çağrı

---

(2) et-Taberî, VII, s. 113.
(3) Hakan Ebû Müzâhim, et-Taberî, VI, s. 476-602, 610, VII, 33-34, 44, 54-60, 80-88.

elçisini ve dâvetini kabul eden Bizans İmparatoru **Herakle** (610-641) gibi, O da, **Hişâm b. Abdü'l-Melik**'in (724-743) kendisine, İslâma davet etmek için gönderdiği özel delegasyonu kabul etmiş, onlara çok sıcak, samimi bir ilgi göstermiş, onların İslâm Dini hakkında verdikleri bilgileri çok büyük bir özenle dinlemiş ve nerede ise bu ulu hidâyet kapısını çalacak bir hâle gelmiştir.

Ne yazık ki Onun, **Yeni Dinin** temsilcileri, müslüman Arap vâlileri ile devamlı bir harb halinde bulunması, İslâm Dinini çok daha realist bir şekilde değerlendirmesi ve çok hayırlı bir neticeye ulaşmasına hiç bir zaman fırsat vermediği gibi, kendisine İslâm Dinini tebliğ eden elçinin yüce İslâm Dinini, bir şartlar yumağı ve kuru bir ***"sevap-günah"*** manzumesi şeklinde tebliğ etmesi bu kudretli Türk hükümdarının cesâretini kırmış ve onun İslâm hidâyet kapısından içeri girmesini de önlemiştir. Böylece İslâm Dini çok ender bir fırsatı kaçırmış ve Türk milleti ve İç-Asya Türklüğü büyük kitleler hâlinde müslüman olmak için iki asır sonra gelecek olan efsânevi Türk Hükümdarı **Abdü'l-Kerim Saltuk Buğra Hanı** beklemek durumunda kalmıştır.

Su-lu Han Tarih Sahnesinde;

Gerçekte **Su-lu Han,** büyük Türk boylarından biri olan **Kara Türkeşler**'dendir. **Doğu Gök-Türk** devletinin içine düşmüş olduğu bir kısım iç kargaşalıklardan yararlanarak *"Kağan"*lığını ilân etmiş ve daha önce *Gök-Türklere* bağlı olan bir çok Türk boyları da bu yeni Türkeş kağanının hizmetine girmişlerdir. Yeni Türkeş Hanlığı'nın baş kenti *Balasagun* idi (4). Onun doğuda Çinliler ve Gök-Türkler'le bir takım münasebetleri söz konusu ise de, asıl askerî ve siyâsî fa-

(4) Kafesoğlu, I, a.g.e., s. 122.

aliyetlerinin ağırlık noktasını Araplar'ın oluşturduğu görülmektedir. Zirâ **Su-lu Han,** uzun süren hanlık döneminde Araplar'ın Türk yurtlarında ilerlemesini durdurmak, Aşağı Türkistan halkının bir *"Arab tebaası"* hâline gelmesini engellemek ve onları Türkler'in eski çağlardan beri tarihî hak sâhibi bulunduğu ***Mâveraü'n-Nehr;*** **Aşağı Türkistan'dan** sürüp çıkarmak için bütün var gücü ile mücadele etmiştir.

Şunu hemen belirtelim ki, **Su-lu Han**'ın, despotik Arap idârecilerle olan bu çetin mücadeleleri hiç bir zaman İslâm Dininin özüne ve onun Aşağı Türkistan'da Türk varlığı arasında yerleşip yayılmasına karşı olmamıştır. Onun asıl gâyesi umûmi huzursuzluk, kargaşalık ve iç isyanları da beraberinde getiren Arap sultası ve idâresini yıkmaktı. **Kara Türkeş kağanı, Su-lu Han** kötü bir talihsizlik sonucu Sarı Türkeşler'den **Bağa Tarkan** (5) İslâmi kaynaklarda **Kur Sul** veya milli kaynaklarımızdaki adıyla **Kül-Çur** tarafında öldürülünceye kadar bunun mücâdelesini vermiş, Araplar'a çok zor günler yaşatmış ve zaman zaman onları Aşağı Türkistan'ı terke bile zorlamıştır.

Gerçekte **Su-lu Han**'ın Aşağı Türkistan işlerine bil fiil müdâhale etmesi, **Eşres b. Abdullah es-Süleminin** Aşağı Türkistan, özellikle Semerkant ve havâlisinde (Sağdiana) başlattığı büyük ve geniş kapsamlı İslâmlaştırma kampanyasının kelimenin tam anlamı ile tam bir *"fiyasko"* şeklinde bitmesi üzerine başlamıştır. Anahatları yukarda da beyan edildiği gibi, büyük kitleler halinde ve çiçeği burnunda müslüman yeni mühtedi Türklerden, Araplar hâlâ gayri müslimler gibi çok ağır vergi ödemelerini istiyor ve bunun içinde onlara çok ağır baskılar yapıyorlardı. İşte, bu gözü dönmüş Arap idârecileri

---

(5) Chavennes, Ed. **Documents,** s. 46.

tarafından büyük bir haksızlık ve zulme varan insafsız bir uygulama ile karşı karşıya bırakılan zavallı müslüman Türkler en sonunda bu vergi zorbalarına karşı isyan etmişler ve dirâyetli Türkeş Hakanı **Su-lu Handan** askeri yardım talebinde bulunmuşlardır (6).

Zaten Arapları uzun zamandır Türk Yurtlarından sürüp çıkarmayı tasarlayan **Türkeş Hakanı,** müslüman Türklerin bu canhıraş feryâdlarına bir cevap olmak üzere çok güçlü ve dinamik bir ordu hazırlamış ve bu ordunun başında da derhal Ceyhun havzasına dalarak Araplara çok tehlikeli ve korkulu anlar yaşatmıştır. Türklerin **Su-lu Hanla** başlayan ve Arapları Aşağı Türkistandan sürüp çıkarmayı amaçlayan bu çabaları ondan sonra gelen **Kur-Sul** ile zirvelere ulaşmıştır. Öyle ki Türk yurtlarına yeni bir kan ve ateş kasırgası hâlinde başlayan bu kanlı mücadeleler, değerli Arap komutanı **Nasr b. Seyyar el-Kinânî**'nin *Horasan*'a askeri vâli olarak gelmesine kadar da devam etmiştir (738) (7).

Su-lu Han'ın İslâmiyetle İlk Temasları;

Bu harplerin sosyal ve siyasî bakımlardan değerlendirilmesinin yeri burası değildir. Ancak **Su-lu Han,** Araplarla çok uzun yıllar bütün şiddet ve vahşetiyle devam eden bu mücâdele döneminde onların askeri taktik ve dehaları hakkında gözlem ve müşahadeler edinmekle kalmamış, onları Türkler karşısında organize bir güç haline getiren İslâml Dini hakkında da derin bir ilgi duymuştur. O, bundan da öte, **İslâm Dininin,** toplumun yapısal değerlerine katkısının neler olabileceğini düşünmüş ve çok ciddi bir ara-

(6) et-Taberî, VII, s. 55.
(7) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, s. 146-147.

yış içine girmiştir. **Su-lu Han,** bu hayırlı yola doğru ilk adımını atarken karşısına rakip Arap ordusunun komutanı **Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri** çıkmış ve ondan İslâm Dinini hem de hiç çekinmeden bir kül olarak öğrenmek istemiştir. Su-lu Han, bu değerli Arap omutanı ile uygun bir yerde buluşmuş, ona **İslâm Dini** hakkında dilediği gibi bir çok sorular sormuş ve çok güzelde cevaplar almıştır.

Su-lu Han'ın Arap komutanı **Cüneyd**'le buluşması ve İslâm Dini hakkında ve bir öğle güneşinin yakıcı boğucu sıcağı altında saatlerce konuşması, bu konuşmada dile getirilen soru ve cevaplar hakkında bir şeyler öğrenmek isteyenler çok şanslı olmalıdır. Zirâ, büyük Arap edibi ve değerli Türk dostu **el-Câhız** ince bir mehâretle yazmış olduğu ***"Fezailü'l-Etrak-Türklerin Üstün Yücelikleri"*** adındaki kıymetli eserinde diğer bir çok müelliflerin aksine, bu konuşmaların nerede ise tamamına yakın bir kısmını, hem de bütün ayrıntıları ile nakletmiş, böylece Türk İslâm tarihine de en büyük hizmeti yapmıştır.

Evet, **Türk Hakanını,** buna zorlayan sebeplerin başında öyle tahmin ediyoruz ki, İslâml Dininin, Aşağı Türkistan'da uzun zamandan beri bir fenomen olarak bulunması, dul budak salması; bir kısım onun harpler sebebiyle Araplar'la sık sık karşılaşması, onlardan bir çok esir alması ve bütün bunlardan daha önemlisi; kendisinden yardım isteyen Aşağı Türkistan halkının büyük bir kısmının Müslüman olmaları gibi daha bir takım ciddî sebepler bulunmaktadır.

Biz tarihi **Hakan - Cüneyd** buluşmasının, aydınlatılması gereken yönlerine daha sonra temas etmek üzere, kıymetli bir döküman niteliğinde olan ve tarihçiler tarafından her nedense fazla bir değerlendirilmeye tabi tutulmayan Câhız'ın

söz konusu rivâyetlerini biraz ayrıntılı olarak burada zikretmeyi uygun görmekteyiz. Şöyle ki;

el-Câhız'ın İbrahim b. Es Sindî, (8) onun **Abdülmelik b. Salih** (9) ve onun da babasından naklettiğine göre; bu harpler sırasında bir defa **Cüneyd,** Türk hükümdarı **Hakanla** karşılaştı. Hakanın durumu ve kuvveti **Cüneyd'i** korkutup dehşete düşürdü. Hakan, Cüneyd'in pek zor durumda kaldığını görünce korkmamasını söyledi. Eğer o, Cüneyd'e bir kötülük yapmak istemiş olsaydı daha Cüneyd'in derlenip toparlanmasına fırsat bırakmadan ordusunu toz duman edebilirdi.

Hakan, İslâm Dinini çok iyi bilen ve akıllı bir kimse olan **Cüneyd'e,** İslâml Dinini ve bazı önemli meselelere ait hükümlerinin ne olduğunu sorup öğrenmek istediğini bildirmiştir. Cüneyd'in kuşkusunu gidermek için ona açıkça korkmamasını da söyleyen **Türk Hakanı** kendisi gibi asil bir kimsenin hile düşünmesi ve kalleşlik etmesinin şanına yakışmayacağını bildirmiş ve: ***"Biz işlerimizde hîle düşünmeyen bir milletiz. Hîleyi sâdece harplerde mübah sayarız. Eğer düşmanlarımız mertçe davranmış olsalardı, hîleyi harpte bile mübah görmezdik"*** demiştir (10).

---

(8) **İbrahim b. Es-Sindi,** el-Cahız'ın muhtelif eserlerinde kendisinden sık sık rivâyetlerde bulunduğu ve çok güvendiği kimselerden biridir. Onun hakkındaki kanaatlerini şu şekilde izhar etmektedir: **"İbrahim Abbasi devletine hizmet eden kimseleri en iyi tanıyan, devletin dostlarını koruyan, onların menkıbelerini öğreten bir kimsedir. Sözleri ve onun sözlerinin mânâsı ulu idi. Onun dilinin bu devlete on bin kılıç ve mızraktan daha faydalı olduğunu söylesem mübâlâğa etmiş olmam"** (bkz. el-Cahız, **Türklerin Faziletleri,** çev. Ramazan Şeşen, s. 86).

(9) Abdülmelikb. Salih, Abbasiler'in ileri gelen devlet adamlarındandır. Halife el-Hâdî, Harûn er-Reşid ve el-Emin'e hizet etmiş ve Raka'da ölmüştür (811) bkz. el-Cahız, a.g.e., s. 86.

(10) el-Câhız, **Menâkıbu't-Türk,** (Resâilü'l-Câhız, nşr. Abdüsselâm, M. Harun, Kahire, 1986, s. 78.

Su-lu Han'ın Cüneydle Dinî Münakaşaları;

el-Câhız'ın devam eden rivâyetlerinden de anlaşılacağına göre; büyük **Türk Hakanı**, maksadını bu şekilde, gerçekten ve samimi bir dille ortaya koyduktan sonra iki komutan çok daha rahat konuşabilecekleri bir yere çekilmişler ve baş başa kalmışlardır. Bundan sonra **Türk Hakanı**, İslâm Dini ve onun bazı önemli sosyal meseleler hakkındaki hükümlerini; daha doğrusu ne gibi tedbirler ortaya koyduğunu öğrenmek için **Cüneyd**'e bir kısım ciddi sorular tevcih etmiş ve bunlara cevap vermesini istemiştir.

el-Câhız'ın naklettiğine göre, **Türk Hakanı** ile **Cüneyd** arasında geçen konuşmalar aynen şöyledir: Türk Hakanı Cüneyde;

"- Zinâ eden bir kimse hakkında dininizin hükmü nedir?" diye sormuştur. Cüneyd;

"- Bize göre zinâ edenler iki kısımdır. Birincisi, kendisine başkalarının nâmusuna göz dikmeye ihtiyaç bırakmaması, komşularının nâmusundan menetmesi için bir kadın verdiğimiz kimse, ikincisi ise kendisine (çeşitli sebeplerle) böyle bir imkan veremediğimiz (yani evli olmayan) kimsedir. Evli olmayana yüz sopa atarız. Ayrıca bu cezayı tatbik ederken onun kötü şöhretini artırmak, herkesin kendi namusunu ondan sakınmasını temin etmek ve onun yaptığının aynısını yapmak isteyenlerin önüne geçmek maksadı ile büyük kalabalığın önünde onu tehir ederiz. Böyle kötü bir harekete tevessül etmesine zâten ihtiyacı olmayan evli kimseyi ise öldürünceye kadar taşlarız." Türk Hakanı bunu iyi ve güzel, büyük tedbir olarak bulmuş ve bundan sonra;

"- Ya namuslu bir insana zina isnat eden kimse hakkındaki hükmünüz nedir?" diye sormuştur. Cüneyd;

"- Biz böyle bir kimseye seksen sopa atarız. Şehâdetini asla kabûl ve hiç bir sözünü tasdik etmeyiz." demiştir. Hakan bunu da iyi ve güzel, büyük bir tedbir olarak görmüş, sonra;

"- Hırsız hakkındaki hükmünüz nedir?" diye sormuştur. Cüneyd;

"- Bize göre hırsız iki kısımdır. Birincisi başkalarının muhafazalı yere koydukları malı çalan kimsedir ki; onun elini keseriz. Diğeri ise yol kesen, başkalarının malını soyan, kimsedir. Böyle bir kimseyi öldürür, insanların gelip geçtiği yolların üzerinde görülebilecek bir yerde çarmıha gereriz." demiştir. Hakan bunu da; İyi ve güzel, büyük bir tedbir olarak görmüş ve sonra,

"- İnsan öldüren, burun kulak gibi insanların uzuvlarını kesen kimseler hakkındaki hükmünüz nedir?" demiştir. Cüneyd;

"- Bu hususlardaki hükmümüz "cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş; yaralanmalara ise kısas (cezanın aynı mislini tatbik)tir. Bir adamı eğer on kişi öldürmüş ise kısas olarak bunların hepsini öldürürüz. Güçlü kuvvetli bir adamı, cılız ve zayıf bir adama karşılık öldürürüz (diğer insan uzuvları hakkındaki dinimizin hükümleri de aynıdır)." Hakan, Cüneydin bu makul cevabını da; *"-İyi, güzel ve büyük bir tedbir"* olarak nitelendirmiş, sonra da;

"- Yalancı, koğucu, sık sık yelleyen kimse hakkında ne dersiniz?" diye sormuştur. Cüneyd;

"- Biz böyle kimselere sürgün, ahâliden uzaklaştırma, hor bakma gibi cezâlar veririz. Şâhitliğini kabûl etmez ve onların verdikleri hiç bir hükmü de geçerli saymayız." Hakan bunu çok hafif bulmuş olmalı ki Cüneyde;

"- Sadece bu mu?" demiştir. Cüneyd;

"- Dinimize göre verilecek cevâbımız budur." Hakan;

"- Bana göre kovuculuk yapan, insanların arasını açan ve birbirine düşüren kimsedir. Böyle bir insanı, hiç bir kimseyi göremeyeceği bir yere hapsederim (ta ki kimsenin arasını açmaya gücü yetmesin). Yalancıya gelince, sizin hırsızın elini kestiğiniz gibi ben de onun yalan söyleyen âzâsını keserim. İnsanları hafif meşrdepliğe alıştıran kimseyi ise idârem altındaki yerlerden sürgün ederim. Onu memleketimden çıkarmak sûretiyle tebeamın fikirlerini ve zihniyetini düzeltirim".

Cüneyd, Türk Hakanının bu itirazlarına karşı mâkûl ve Türk Hakanını hayrette bırakan yerinde cevaplar vermiştir. el-Câhız'ın rivâyetlerine göre *Cüneyd* demiştir ki:

"Siz hükümlerinizi aklın câzip görüp görmemesine, fikir ölçüleriniz bakımından güzel olup olmamasına göre ayarlıyorsunuz. Biz ise Peygamber'e tâbi olan, insanları aklımıza göre idâreye kendimizi salâhiyetli bulmayan bir kavimiz. Çünkü Allah bize faydalı olan şeylerin iç yüzünü, hadislerin sırrını ve mâhiyetlerini, semerelerini ve sonuçlarını bilir. İnsanlar ise bunları lâyıkıyla bilmezler. Onlar her şeyin dışına göre hüküm verirler. Zirâ nice tedbirsiz kimseler kurtuluşa erdiği halde, nice ihtiyatlı ve tedbirli felâkete uğramaktan kendilerini alamamışlardır".

Cüneyd'in bu açıklamalarından ziyâdesiyle yararlanan ve hatta biraz da hislenen Türk Hakanı; *"Sen şimdiye kadar bundan daha değerli söz söylemedin, hele bu son sözlerinle kalbime çok derin bir kaygı attın ve bana uzun fikirler vermiş oldun"* diyerek samimi bir itirafta bulunmuştur (11).

---

(11) el-Câhız, **Türklerin Faziletleri**, çev. R. Şeşen, s. 89.

Uzun süre devâm eden bu karşılıklı konuşmalardan sonraki el-Câhız'ın kaydettiğine göre tam üç saat; gerek ***Hakan,*** gerekse ***Cüneyd*** son derece memnun ve iyi bir şekilde ayrılmışlardır. Cüneyd bu karşılıklı konşumalar, dolayısıyla Türk Hakanına karşı duyduğu hayranlığı şu cümlelerle ifâde etmiştir: ***"Ben ömrümde bu Türk Hakanından daha vefâlı, daha insaflı daha zeki, daha anlayışlı birini görmedim. Onunla gündüzleyin üç saat karşılıklı olarak konuştuk. Dilinden başka hiç bir yeri kımıldamadı. Benim ise (dilimde dâhil) kımıldatmadığım bir şey kalmadı"*** diyerek takdirlerini izhar etmiştir (12).

Dini Münakaşaların Genel Değerlendirilmesi;

Abbâsiler devrinde yetişmiş büyük Arap edibi, samimi bir Türk dostu ve Türk hayrânı olduğundan şüphe etmediğimiz el-Câhız'ın (776-871) rivâyetleri burada sona ermektedir. Türklerin üstün meziyetleri hakkında yazdığı değerli eserinde kaydettiği ve millî târih açımızdan da son derece kıymetli olan bu rivâyetlerini ne klasik kronolojilerde, ne de edebi ve sosyal eserlerde bulmamıza imkan vardır.

Diğer taraftan **Türk Hakanının,** İslâml Dini hakkında takındığı fevkalade müsait tavrı göstermesi bakımından da ayrı bi önem arzetmektedir. Bu uzun konuşmalardan açıkça anlaşıldığına göre, **Türk Hakanı** dini; genel olarak toplumun ahlâken yükselmesi ve cemiyetin daha sağlam bir bünyeye kavuşması için yapıcı bir unsur olarak kabul etmektedir.

Buna en büyük delil ise; Hakanın, daha ziyâde toplumun ahlâkı yönünü ilgilendiren belirli konularda; hemen her top-

---

(12) el-Câhız, **Menâkıbu't-Türk,** (Resâilü'l-Câhız), nşr. Abdüsselâm, M. Harûn, Kahire, 1964, I, s. 81; el-Câhız, **Türkler'in Faziletleri,** çev. R. Şeşen, s. 89; Kitapçı, Z., **et-Türk fi-Müellefat el-Câhız,** s. 85-88.

lumun bir nevi problemi niteliğinde olan hususlarda, **İslâm** Dininin ön gördüğü hükümleri ve hâl çârelerini daha yetkili bir kimseden duymak istemesidir. Türk Hakanının Cüneyd ile olan bu karşılıklı konuşmalarında İtikat, ibâdet ve diğer dinî meselelere hemen hemen hiç yer verilmemiş olması ayrıca dikkati çekmektedir.

Cüneyd'le Türk Hakanı arasında geçen bu uzun konuşmaların dikkati çeken bir diğer yönü daha vardır. O da el-Câhız'ın büyük bir titizlikle naklettiği bu rivâyetlerden Türk Hakanı ve dolayısıyla Türkeşlerin hangi dine bağlı olduklarını anlamanın mümkün olmamasıdır. Mâmafih; Türk Hakanının konuşmaları umûmi anlamda değerlendirildiğinde; bu Türkler arasında da dinin ahlâki fonksiyonunu, ilâhi emirler kadar bir manada mukaddes telâkki edilen *yasalar, töreler, örf ve âdetlerin* görmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Bu izah tarzı bizim geleneksel eski değerlerimize uygun gelmektedir. Şöyle ki, Milli destanlarımızdan anlaşıldığına göre, aslı ve esasların ilk defa efsanevi bir kahraman olan OĞUZ-HAN tarafından ortaya konulan bu töre ve yasalar, hemen her devirde Türk boyları tarafından büyük bir saygı ile karşılanmış, sanki ilâhi bir emir gibi hürmet ve kabûl görmüştür.

Aynı durum *Kara ve Sarı Türkeş* kabileleri için de söz konusudur. Nitekim Hakanın konuşmalarında da Türk toplumundaki bu töre ve yasa tutkusunun ne derece kuvvetli olduğu belirtilmektedir. Yasalara en ufak bir laübalilik gösterenler, müsâmahasız bir şekilde cezâlandırılmakta idi. el-Câhız'ın rivâyetlerinde de bu husus defâlarca vurgulanmaktadır Diğer taraftan; Türk Hakanının Cüneyd'le

olan bu uzun konuşmalarının muhtemelen 729 veya 730 yıllarında ve Semerkant'a çok uzak olmayan bir yerde cereyan eden malûm *"Geçit muharebeleri"* sırasında yapılmış olması gerekmektedir (13).

Hişam'ın Yeni Arayışı Türk Hakanını İslâma Çağrı;

Gerçekte; **Hakanla Cüneyd** arasında geçen bu konuşmaların çok seviyeli ve olgun bir ortam içinde cereyân ettiği görülmektedir. **Cüneyd'in** İslâm Dininin çeşitli konulardaki hükümleri üzerine yaptığı açıklamalar, **Türk Hakanının** pek fazla hoşuna gittiği, hatta zaman zaman heyecanlandığı olmuştur. Nitekim bir defâsında **Hakanın** Cüneyd'e bir mesele hakkındaki fevkalâde mâkûl açıklamalarından dolayıp; ***"Sen bundan daha değerli bir söz söylemedin. Bu sözünle kalbimle derin bir kaygı verdin"*** (14) demesi Hakan'ın Cüneyd'in izahları karşısındaki tavrını ve İslâm Dini hakkındaki hüsn-ü zannını açıkça göstermektedir.

Cüneyd'in de özellikle bir Müslüman olarak bundan ziyâdesiyle memnun olacağı pek tabiîdir. O da bu konuşmalardan sonra Türk Hakanına karşı duyduğu hayranlığı açıkça ifâde etmiş ve ***"Ben bu Türk'ten daha vefâlı, daha anlayışlı, daha zeki birini görmedim"*** diyerek samimi itiraflarda bulunmuştur.

Cüneyd gibi değerli bir Arap komutanı ile Türk Hakanı arasında geçen ve İslâm dininin odağını teşkil ettiği bu konuşmaların **Şam** ve hilâfet çevrelerinde büyük yankılar ya-

---

(13) Cüneyd ve Arap askerleri için bir felâket olan bu geçit muharebeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, s. 142-143.

(14) el-Câhız, s. 89.

pacağı gayet tabiidir. Nitekim; Türkistanda cereyan eden vahim olayları ve Türk Hakanı **Su-lu Hanla Cüneyd** arasında geçen bu konşumaları hele hele Türk Hakanının İslâm Dini hakkındaki fevkalâde takdirkâr beyanlarına yakından vâkıf olan büyük İslâm Halifesi **Hişam b. Abdü'l-Melik** büyük ümidlere kapılmış ve yeni bir arayış içine girmiştir.

Evet, **Halife Hişam,** Türkistan'da olup - bitenleri ve **Türk Hakanının** İslâm Dini hakkındaki olumlu tavrını bir de kendi açısından ve kapalı kapılar arkasında değerlendirmiş ve en sonunda ona, İslâm Dinini tebliğ etmek maksadıyla bir tebliğ heyeti göndermeye karar vermiştir. Vakıa, **Hişamı,** Türk Hakanına böyle bir heyet göndermede haklı kılacak bir çok ciddi sebebler bulunmakta idi. Bunların başında ise; ***uzun seneler devam eden ve Aşağı Türkistanın ekonomik imkânları gelir vergileri ve bilcümle vâridatını kurutan harblerin durdurulması, Kara Türkeşlerin kara çehreli kahraman yaratılışlı Türk Hakanı Su-lu Han ve onun şahsında Türkeşlerin Araplar için bir tehlike olmaktan çıkarılması, Arapların Aşağı Türkistan'da adetâ çökmek üzere olan siyâsi hâkimiyetlerinin yeniden ayağa kaldırılması, bütün bunlardan daha da önemlisi uzun zamandır cereyan eden bu kanlı boğuşmalarla adetâ bitip tükenmek üzere olan Arap ordusunun yeniden sıhhatine kavuşmasıdır.***

Evet, **Hişâm** çok akıllı davranmış ve kendi çağdaşı **Türk Hakanına,** onu İslâm Dinine davet etmek için bir tebliğ heyeti göndermiştir (730?). Temel kaynaklarımızdan **el-Hamevî,** o çağların çok kıymetli bir coğrafya ansiklopedisi niteliğinde olan meşhur *Mu'cemü'l-Büldân* adındaki kıymetli eserinde, bu tebliğ heyeti ve onların **Türk Hakanı** ile görüşmesi hakkında, diğer coğrafya ve tarih kitaplarında bulmamız mümkün olmayan kıymetli bilgiler vermektedir. Değerli Türk Tarihçisi **Z.V. Togan,** el-Hamevî'nin bu olayla ilgili rivâyetlerinin asıl

kaynağının **İbnü'l-Fakih**'in Meşhed kütüphanesinde bulunan bir yazması olduğunu kaydetmektedir (15). Bu konularda yegâne kaynağımız olan *el-Hamevî*'nin rivâyetlerinden anlaşıldığına göre;

Hişam'ın elçisi geldiğinde, onları gayet tabiî bir şekilde ve elinde atının eyeri olduğu halde karşılayan **Türk Hakanı,** *Arap heyetine hüsnü kabûl göstermiş ve onların, eti bol ve ekmeği az olan bir evde (çadır) misâfir edilmelerini emretmiştir. Daha sonra onları huzûruna kabûl eden* **Türk Hakanı,** *tercüman vasıtasıyla maksatlarının ne olduğunu sormuştur.*

Elçilerin, kendisinin sapık bir yolda (delâlette) olduğu için bizzat Halife tarafından gönderildiklerini ve İslâm Dinine, davet etmek üzere görevlendirildiklerini, dolayısıyla İslâm Dinini kabûl etmesini istemişler ve bu takdirde halifenin çok memnun olacağını söylemişlerdir. Bunun üzerine **Türk Hakanı; "İslâm nedir?" diye sormuştur.**

Heyetin sözcüsü olduğunu zannettiğimiz ve kaynaklarda her nedense adı zikredilmeyen bu zat, **Türk Hakanına** *dilinin döndüğü kadarı ile Islâm Dininin yasaklarını, şartlarını, emir ve ibâdetlerini izah etmiştir.*

Bundan sonra heyetle günlerce hiç meşgûl olmayan ve onları kendi hallerine bırakan **Türk Hakanı,** *bir gün onları da yanına alarak, yüksek rütbeli komutanları ile birlikte hâkim bir tepeye çıkmıştır* (*).

---

(15) Togan, Z.V., **Giriş**, s. 248.

(*) Arap sefiri bu muazzam resmi geçidin hazırlanmasını şu şekilde tasvir etmektedir:

"Bizi günlerce kendi başımıza bıraktılar. Sonra bir gün, Hakan, on kişilik komutan heyeti ile birlikte atlarına bindiler. Bunların her birinin elinde özel bayrakları vardı. Hakan bizi de yanlarına almalarını emretti. Birlikte yürüdük. Nihâyet o bir tepeye vardı. Bu tepenin etrafı çok sık ormanlıktı. Orada şafak atıncaya kadar bekledik. Nihayet güneş doğdu. O zaman Hakan, beraberindeki komutanlardan birine bayrağını çekmesini ve işâret vermesini emretti. O işâretini verince, bir de ne göreyim; baştan başa silahlı on bin süvâri ortaya çıkıverdi.

O süvârilerin hepsi Câh! Câh! (Hurra, Hurra) diyorlardı. Bu arada bu birliğin komutanı tepeye kadar gelerek Hakanı selâmladı. Türk Hakanı diğer komutanlara da bu şekilde yapmalarını emretti. Onlar mâlûm işaretlerini verince, her biri için baştan başa silâhlı on bin süvâri geliyor ve tepenin eteklerinde yerlerini alıyorlardı. Nihâyet bu bayrakların açılması tamamlanınca, tepenin eteklerine yüz bin silâhlı süvâri yürümüş ve büyük merasim için yerlerini almış oldu"

Tahminen yüz bin kişilik bir ordu ile kısa zamanda hazırlanan muazzam ve muntazam bir askerî merâsimden sonra Türk Hakanı tercümanına dönerek aynen şöyle demiştir:

«قل لهذا الرّسول يعرّف صاحبه أنّ ليس في هؤلاء حجّام ولا إسكاف ولا خياط، فإذا أسلموا والتزموا شروط الإسلام من أين يأكلون.»

"Bu elçiye söyle! Efendisine gitsin ve desin ki, bu silâhlı sûvarilerin içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ne de bir terzi ve ne bir dokumacı vardır. Onların hepsi askerdirler. Eğer bunlar Müslüman olup da İslâmın şartlarını yerine getirmeye çalışırlarsa, bunlar geçimlerini nereden ve nasıl temin edeceklerdir" (16).

Türk Hakan'ı, İslâm Dinini Niçin Kabul Etmedi?

Mâmâfih, Türk Hakanının İslâm Dinini kabul etmede kendini mâzur göstermek için ileri sürdüğü sebepler; düzenlediği büyük askerî merâsimin, mâkûl ölçüler çerçevesinde konunun, kısmen de olsa yorumlanması gereken yönlerini teşkil etmektedir.

Kanaatimize göre, **Türk Hakanı,** Halife **Hişam** tarafından İslâm Dinini kabûle dâvet edildiği zaman, o bu Yeni Dini, Türk Milletinin içtimai tesirleri yönünden değerlendirmiş ve bunda da geleneklere sâdık kalmıştır. **Hakan,** her şeyden önce **Yeni Dinin** Türk toplumu ve onun askerlik rûhuna müsbet ve menfi yönlerden ne dereceye kadar tesir edebileceğini düşünmüştür. Türk târihinde bunun başka acı misalleri de var-

(16) el-Hamevî, II, s. 24, el-Kazvini, Âsâru'l-Bilâd, s. 511, Ayrıca Krş, Togan, Z.V.,Y **"İbnü'l-Fakih'in Türkler'e Ait Haberleri"**, Belleten, XXI, nr. 45, s. 11-16; Barthold, W., Türk md., DMİ., V., s. 44; Turan, O, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi,** I, s. 142, Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi,** İstanbul, 1927, s. 62.

dır. Zirâ **Budizm ve Hıristiyanlığa** giren Türkler'in eski milli aktivitelerini yiğitlik ve kahramanlıklarını kaybettikleri görülmüştür (17).

Meselâ Gök-Türkler devrinde eski **Hint-Baharat Yolu**'nun da büyük tesiri ile, **Budist Misyonerleri** Orta Asya'nın iç kısımlarına kadar ilerleyerek, Türk Boyları arasında yoğun bir dinî propagandaya girişmişlerdir. Budist misyonerlerinin büyük ölçüde tesiri altında kalan muhteşem Gök-Türk Hakanı **Bilge Kağan,** Budizmin, Türkler'in resmi dini olmasını istemiştir. Fakat yanında gün görmüş, bilgili dirâyetli büyük devlet adamı ve aynı zamanda kayın pederi olan **Tonyukuk Han** vardı. O zamana kadar üç büyük Gök-Türk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar ve yaşlı vezir, ona büyük bir açık yüreklilikle aynen şöyle demiştir;

"Bu olmaz. Çünkü Türklerin sayıları az, Çinlilerin ise çok fazladır. Buna rağmen biz Çinlilere karşı hep muzaffer olduk. Biz göçebe savaşçı bir milletiz. Kendimizi güçlü hissettiğimiz zaman devamlı akınlar yapıyor, zayıf olduğumuz zamanda, dağların vâdilerin derinliklerine dalıyor kurtuluyoruz. Buda ve Tao dinlerine gelince bu dinler daha çok sulh içinde yaşayan ve sessiz ve uysal kişiler içindir, savaş yapmak ve güç kazanmak isteyenlere göre değildir" (18). Görülüyor ki Bilge Tonyukuk Han bu makul, mantıklı izahları ile **Bilge Kağan**'ı, saplanıp kaldığı çok tehlikeli fikir ve davranışlarından vaz geçirmeye muvaffak olmuştur.

---

(17) Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1971, s. 99; Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya,** İstanbul, 1970, II, s. 18; Türk Tarihinde bunun başka ilgi çekici misalleri vardır. Fakat, Türk Büyükleri, Türk milletinin askerlik ruhûnun korunması için târih boyunca büyük bir titizlik göstermiş ve onların bu meziyetlerini yok edecek veya dumura uğratacak bir takım mistik inançların Türk Toplumu arasında yayılmasına aslâ müsaade etmemişlerdir.

(18) Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1970, II, s. 18-19.

Mâmafih, **Türk Hakanı, Hişam**'ın elçisini dinledikten sonra, bir kaç gün bütün yönleri ile bu ciddî meseleyi ele almış ve bir karara varmak istemiştir. Bu süre zarfında belki yakın komuta arkadaşları ile ciddi istişârelerde de bulunmuş olmalıdır. Fakat en sonunda Türklerin milli karakterini yansıtan büyük bir askeri merâsim yaptırması, bu bakımdan önemli bir anlam taşımaktadır. Değerli Türk tarihçisi **Osman Turan,** bu kabil teşebbüslerin başarısızlığına sathî olarak dokunmakta ve ***"İslâm Dini ve medeniyetinin bu uzak diyarlarda yayılması için henüz câzibesinin duyurulamadığını"*** önemli bir sebep olarak ileri sürmektedir (19).

Türk Hakanının Yeni Dini kabûlde gösterdiği bu tereddütler, bize öyle geliyor ki, biraz da elçinin İslâm Dinini kuru bir *sevab ve günah* veyâ *emir ve yasaklar* manzûmesi olarak izah etmesinden ileri gelmiştir. Zirâ elçi **İslâml Dinini** bir günah ve sevab çerçevesi içinde anlatmaya çalışmış; bu yüce dininin, bir toplumun fert ve cemiyet olarak yeniden ihyâ ve inşâsında gösterdiği dinamizm ve ruh yapısını bir türlü dile getirememiştir.

Bütün bu izahlarımızdan anlaşıldığı gibi, belki bir yaklaşım ve taktik hatası yüzünden Türk Târihi ve **İslâm Dini** için bir dönüm noktası olabilecek bu büyük fırsat ne yazık ki değerlendirilememiş ve bu güzel başlangıç hayırlı bir sonuca ulaştırılamamıştır. Bu incelemenin önsözünde de ifâde edildiği gibi; eğer şartlar müsait ve Müslüman Araplar onun Müslüman olması için daha samimi davranabilmiş olsalardı, **Su-lu Han,** belki de o anda geleneksel **Gök-Tanrı** dinini bırakarak Müslüman olacaktı.

---

(19) Turan, O., a.g.e., I, s. 142.

Bu takdirde, *A.S. Buğra Han'ın Müslüman Türk halkının mâşerî vicdânında kurmuş olduğu mânevi taht üzerine çok daha önce Su-lu Han oturmuş olacak ve bu ilâhi İslâmi kasırga Türk Yurtlarında ve göçebe Türk boylar ıarasında çok daha önce esmeye başlayacaktı. Artık kendilerini İslâm Dininin ulvî câzibesine kaptıran Türk halkının gönlünde A.S. Buğra Han değil, Su-lu Han efsâneleşmiş ve ulu bir Hakan olacaktı.*

Su-lu Han'ın Beklenmedik Ölümü;

Su-lu Han; her ne kadar kendini, böyle kötü bir kısım talihsizlikler yüzünden İslâm dinini kabul etmeye hazır bulmamış ise de o; kendi ülkesindeki müslümanlara sahip çıktığı, dini haklarını gözettiği gibi, İslâmiyetin Türkler arasında yayılması içinde çok toleranslı davranmış ve hiç bir zaman dini tebliğ ve irşâd faaliyetlerinin karşısında olmamıştır. Hatta onun İslâm dinine karşı gösterdiği bu fevkalade dini tolerans sebebiyledir ki Emevî devlet adamlarının ırkçı, şövenist tutumları, Ehl-i Beyt ve Evlad-ı Rasûle karşı saygısız davranmalarından şikâyet eden, hatta bu şikâyetlerini isyana kadar götüren bir çok gerçek müslümanlar **Su-lu Han**'a sığınmış ve onun toleransından yararlanarak İslâm dinini Türkler arasında militan bir şekilde yaymaya çalışmışlardır. Bundan maksadımız iyi bir müslüman, samimi bir mümin, ateşli, militan bir lider âsi bir komutan ve *"Mürcie"* hareketinin önderi olan **Hâris b. Süreyc**'in Emevîlerin zulmüne baş kaldırması, onları *Allahın Kitabı* ve *Hz. Peygamber'in Sünnetine* uymaya çağırması ve en sonunda Su-lu Han'a sığınmasıdır.

Evet, bu dini baş kaldırma ve isyan hareketlerinde ne yazık ki başarılı olamıyan **Hâris**, daha sonra kaçarak adamları ile birlikte *Yukarı Toharistan*'a gelmiş ve bu sıralarda **Hottelde**

bulunan ve Arap valisi **Esed**'e karşı askeri bir harekât düzenleyen Türkeş Hakanı **Su-lu Han**'a katılmış, hatta onun sağ cenah komutanı olarak **Esed**'e büyük darbeler vurmuştur (737) (20). Daha sonra Türk Hakanı **Su-lu Han**'la birlikte Türk yurtlarına, **Semerkant**'a gelen **Hâris,** Türkler arasında militan ve organize bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmış ve onbinlerce Türk müslüman olmuştur. Bunlar onun; ***"Allahın Kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymada"***, Emevîlere karşı başlattığı yeni dinî kıyam hareketinin cihâd erleri idi. **Su-lu Han, Hâris**'in bu yoldaki İslâmlaştırma hareketini her zaman desteklemiş ve bu sâyede binlerce Türk bir cihâd ruhu içinde müslüman olmuşlardır. Bunlar bir manada yaklaşıp gelmekte olan ***Abbâsî ihtilâlinin*** ilk öncüleri olacaklardı.

Ne varki iyi bir insan, inadına merhametli, yiğit, cesur, sevk ve idâre kabiliyeti fevkalâde yüksek bir komutan ve sözüne güvenilir sonuna kadar mert bir Türk Hakanı olan **Su-lu Han**'ın beklenmedik hazin bir sonu vardır. O da, bu değerli Türk Hakanının ***Semerkant*** çevresinde kurduğu bir karargahta ve Araplara son darbeyi vurmak için başlattığı bu yoğun askeri hazırlık sırasında, haksız bir iç hesaplaşma yüzünden kendi maiyyet komutanı olan **Kur-Sul** tarafından öldürülmüş olmasıdır (737/738) (21).

Her ne kadar bu dirâyetli Türk Hakanı Su-lu Han kendi maiyyet komutanlarından **Kur-Sul** tarafından öldürülmüş isede, daha sonra onun soyu ve sülâlesinden gelenler; yani; edip şair devlet adamı ve üstün değerli komutanlar İslâm dünyası ve hilâfet camiasının önde gelen simaları olmuşlar ve *"Hakan sülâlesi"* olarak Türk İslâm tarihine yeni yeni parlak sayfalar yazmışlardır.

---

(20) et-Taberî, VII, s. 122, İbnü'l-Esir, V, s. 204.
(21) Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, s. 147.

Abbâsî Hilâfetindeki Hâkânlar; Hâkân Hâdimü'r-Reşid;

Bunlardan birisi ve belkide bizim için en önemlisi, ünü cihanı doluran Abbâsi Halifesi **Hârun er-Reşid**'in (786-809) davetine uyarak **Bağdad**'a gelmiş **Türkeş Hakanıdır.** Kaynaklarda daha ziyade **"Hakan; *Hâdimü'r-Reşid"*** ünvanı ile zikredilen bu **Türkeş Hakanı,** (22) Türklerden oluşan sayıları bir hayli kalabalık olan özel saray muhafızları (23) için davet edildiği anlaşılmaktadır. **Harun er-Reşid** bir aralık onu, bir kısım hırsız ve eşkıya tarafından yakılıp yıkılan ***Siser*** şehrini (Azerbeycân) tamir ve buralardaki emniyet ve asâyişin temin edilmesi için göndermiştir (24).

Daha sonra bu büyük Türk Hakanı Bizans hududundaki en uç bölgeye yani **Tarsus**'a garnizon komutanı olarak tayin edilmiş ve **Malatya**'ya kadar uzanan ve ***"Suğur"*** tabir edilen sınır boylarının koruması ona bırakılmıştır (25).

Hârun er-Reşid devrinin bu değerli Türk Hakanı Abbâsi devletine olan yüksek hizmetlerine sınır boylarında **el-Mu'tasımda** dâhil, oğlu **el-Vâsık** (842-847) devrinin sonuna kadar devam etmiş ve Bizans İmparatoruna karşı Abbasi hilafetinin demir bilekli temsilcisi olmuştur. Hatta o, bir defasında, Bizansla olan esir değişiminde, onların elinde olan çok sayıdaki müslüman esirleri kurtarmak için çarşı ve pazardan yaşlı ve ihtiyar ne kadar Rum kölesi varsa, ve sekiz yüz kadın ve çocuğu satınalmış ve böylece Bizansın elindeki yaklaşık dört bin müslümanı kurtarmıştır (26).

---

(22) Esin, E., **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi,** s. 116.
(23) İbn Abdû Rabbih, el-Endelûsi, **el-Ikdü'l-Ferid,** VII, s. 261-262.
(24) el-Belâzurî, s. 575.
(25) et-Taberî, VIII, s. 234, 290, 350, IX, s. 132, 141, 143, İbnü'l-Esir, VI, s. 108, 432, el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ,** IV, s. 28, İbnü'l-Fakîh, **el-Büldan,** s. 113.
(26) et-Taberî, IX, s. 141, 144, İbnü'l-Esir, VII, s. 24, el-İbri, **Tarih-u Muhtasaru'd-Düvel,** s. 131, et-Taberî bu değşitirme işleminin Selûkıyye de (Tarsus yakınlarında bir yer) yapıldığını kaydetmektedir.

Daha sonra Abbâsî devletine hizmet bayrağını Türkler adına onu oğlu **Yahya b. Hakan**'ın eline geçmiştir. Yahya b. Hakan'ın Hârun er-Reşid'in yanında babası gibi ayrı bir yeri ve kıymeti vardı (27). O bir müddet sonra ***Divânü'l Harac***'ın başkanlığına (Maliye Bakanı) tayin edilmiştir (847) (28). **Yahya b. Hakan**'ın çevresinde bir çok şair, edip devriz zarif kimseleri toplanmıştı. Onun evi, devrin meselâ **Ebû'l-Atâhiyye** gibi daha bir çok edip, şair ve kişilerin ziyâretgahı idi (29).

Fakat burada asıl üzerinde durulması gereken bu Yahya'nın oğlu **Ubeydullah b. Yahya b. Hakan**'dır. O da bu devirlerde sık sık örneğini gördüğümüz gibi, iyi bir dini, askeri ve edebi eğitim görmüş ve en sonunda Abbasi halifesi **el-Mütevekkil**'in en parlak, en dürüst, üstün kişiliği ile çevresindekileri etkileyen sayılı vezirlerinden biri olmuştur (30). **Ebû'l-Ayna** onun hakkında; *"Ne yüce bir kuldur. Kendisini yalnız Allah'a ibâdet ve sâdece halifeye hizmete adamıştır"* demiştir (31). O, rüşvet nedir bilmediği gibi alnı ak vicdanı pak bir kimse idi (32). Onun oğlu **Muhammed** ise Abbasi halifelerinden ***el-Mutemid***'in baş veziri olmuştur (33).

Hakan Gurtuc ve el-Mutasım;

Fakat bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz ve yine Su-lu Han sülâlesinden kopub gelen ve Abbasiler devrinde hilâfet saraylarının en önemli simalarından biri olan

---

(27) Zeydan, C., **Tarihu't-Temeddün el-İslâmi,** II, s. 385.
(28) İbnü'l-Esir, VI, s. 39.
(29) el-Ağanî, IV, s. 86.
(30) İbnü'l-Esir, VII, s. 56, 88, el-Mesûdi, IV, s. 236, Zeydân, C, II, s. 409.
(31) el-Mesûdî, IV, s. 236.
(32) Zeydân, C, II, s. 409.
(33) İbn Abdü Rabbih, el-Endelûsi, IV, s. 166.

Hakan Urtuc (34) veya Gurtuç Hakan"dır (35). **Hakan Urtuç'un** şanı ve şöhreti hilâfet çevrelerine ulaşınca **el-Mutasım** (833-842) diğer bir kısım dayı zâdeleri gibi, onu da sarayına çağırmış ve kendisine gayr-ı resmi baş müsteşar yapmıştır. O; ***başlangıçta müslüman değildi, daha sonra müslüman olmuş ve*** **Ahmed** ***adını almıştır*** (36).

el-Mutasım bu Türk Hakanına çok büyük bir önem veriyordu. Samarranın en muhteşem saraylarından biri olan Cevsak sarayını ona hediye etmiş ve bu saray on atfen ***Cevsak'ul-Hâkânî*** adı ile anılmıştır. **el-Mutasım'ın** saray muhafaza birliklerinin komutanı idi. el-Mutasımla bu Türk Hakanı arasında karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan ve her türlü takdirin üstünde samimi bir ilişki vardı. O, vaktinin çoğunu bu Türk Hakanının konağında geçirir ve önemli devlet işlerinde ona danışırdı. Hele hele onun çok aşırı bir zeka ve anlayışa sahip olan oğlu **Fetih'e** takılmaktan çok zevk alırdı. **Hakan Urtuç'un el-Mütevekkil'in** halife seçilmesinden bir kaç ay sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır (233/847) (37).

Hakan Gartuc'un iki oğlu bulunuyordu. Bunlardan birisi **Feth b. Hakan** diğeri ise **Müzahim b. Hakan** idi. Bunlar daha sonra devrin en önde gelen askerî ve idârî simâları olmuşlar ve İslâm Tarihinin parlak sayfalarına Türk milleti adına yeni yeni sayfalar ilâve etmişlerdir. **Fetih b. Hakân, el-Mutasım'ın** öz evlâdı gibi, onun sarayında yetişmiş, iyi bir edebi, askeri, dini eğitim görmüş ve daha sonra hilâfet çevrelerinin en

---

(34) el-Hamevi, VI, s. 116, el-Ağani, VII, s. 215, İbn Hallikân, **Vefeyat el-A'yan,** II, s. 59.

(35) el-Kütûbi, M. b. Şâkir, **Fevâtü'l-Vefeyât,** Th. M.M. Abdulhamid, Mısır, 1951, II, s. 247, İbn Tağrıberdi, **en-Nücûm,** II, s. 325, ez-Zirekli, **el-A'lam,** V, s. 321.

(36) es-Safedi, **el-Vâfî bil-Vefeyât,** Kâhire MK. no. 125, vr. 446, el-Hamevî, VI, s. 116.

(37) es-Sûlî, **Kitâbü'l-Evrak,** Petresburg nüshası, vr. 57a.

etkin simâlarından biri olmuştur. Abbasi Halifesi **el-Mutevkil**'in (847-861) yanında bir vezir kadar etkisi vardı. Koca karasal bir imparatorluk olan Abbâsî devletini kendi devrinde Türkün idârî ve aklî dehasını temsil eden **Feth b. Hâkan** idâre ediyordu (38).

Hakan Gartuç'un bir diğer oğlu ise büyük dedesi **Su-lu Han**'ın ikinci kuşaktan torunu olan **Müzahim b. Hakan** idi. Ona büyük dedesi **Su-lu Han**'a atfen böyle bir isim verildiği anlaşılmaktadır. Oda hilâfet çevrelerinde iyi bir askeri, dini ve edebi eğitim almış ve daha sonra hilâfet ordusunun en önde gelen komutanlarından biri olmuştur. **Hakan b. Müzahim,** devrin Türk asılı Orgeneral seviyesindeki büyük komutanlarından biri olan **Vasîf**'in 861 yılında Bizans ülkelerine karşı giriştiği büyük askerî sefere, hilâfet ordusunun öncü birlikleri komutanı olarak katılmış ve çok büyük kahramanlıklar göstermiştir (39). O, bundan sonrada hilâfet ordusundaki bu yüksek ve şerefli hizmetine devam etmiş ve daha sonra **Mısır**'a eyâlet vâlisi olmuştur (867). Onun Mısır'da bir çok ıslahat hareketlerine giriştiği bildirilmektedir (40).

Su-lu Han soyundan kopub gelen ve onun ünvanını taşıyan bir diğer kişi ise bu zatın oğlu, **Ahmed b. Müzahim b. Hakandır.** O da devrin yüksek seviyeli askerî idârî kimseleri arasında idi. **el-Kindi,** onun, babasının ölümünden sonra Mısır vâliliğine getirildiğini bildirmektedir (868) (41).

Hakan Soyundan Gelen Diğer Ulu Kişiler;

Bunlar bizim bu konularda ancak bir özet olarak verebileceğimiz bilgilerdir. Abbasî hilâfetinde gerek bu büyük

---

(38) Kitapçı, Z., **et-Türk,** s. 288, el-Hamevî, VI, s. 116, el-Âmili, Bahâü'd-Din Huseyn, K. **el-Muhallat,** Th. M.H. el-Bâşa, Beyrut, 1985, s. 215.

(39) İbnü'l-Esir, V, s. 111.

(40) el-Kindi, **Kitâbü'l-Vülât,** nşr. R. Guest, Mısır (Tarihsiz), s. 208 vd, İbn Tağrıberdi, I, s. 772.

(41) el-Kındi, s. 211, Krş. Yakûbi, **Tarih,** II, s. 502.

Türkeş Hakanı **Su-lu Han** ve gerekse diğer Türk Hakanlarının soyundan gelmiş ve bu devrin genel kültür medeniyet ve ilmi gelişmelerine hizmet etmiş ve Hakan ünvanını taşıyan daha pek çok kimseler vardır. Bunlardan birisi ilk Abbasî halifesi **el-Mansur** ve **el-Mehdide** dahil, daha sonra gelen halifeler yanında büyük bir itibarı olan **Sabbah b. Hakan et-Temimidir.** Devrin şifâhi kültürüne vakıf, aynı zamanda en güvenilir râvileri arasındaki bu Hakan soyundan başta **et-Taberi** olmak üzere İslâm tarihçileri, ***dil ve edebiyât*** âlimleri ondan bir çok şeyler nakletmişlerdir (42).

Yine bunun gibi, **Ma'mer b. Hakan ve Müemmel b. Hâkan** kendi devirlerinin en güçlü hatiblerinden biri idi. **Ebû Zübeyr es-Sakafi** şöyl,e demiştir: ***"Ben yabancı olupta çölde yetişmiş hatipler kadar güçlü olan Müemmel b. Hakan gibi birisini asla görmedim"*** (43). **Sabbah b. Hakân** da böyle idi. **el-Câhıza göre; *"O, ilim irfan sahibi, bununla beraber son derece cümerd, doğruluktan ayrılmayan, dostlarına yardım eden ve komşularının her zaman yanında olan bir kimse idi"*** (44).

Mâmafih, bu devirlerde yine bunlar gibi, **Su-lu Han** ve diğer Türk Hakanlarının sülâlesinden gelen ve Abbasi devletine yüksek hizmetleri olan ve **"Hakan"** ünvanı ile anılan daha nice ulu kimseler vardırki bunlar başlı başına ciddi bir araştırma konusudur. Bu yeni araştırmalar sâyesinde; ***Abbasi hilâfet çevrelerinde Türk varlığı ve onların bu büyük kültür ve medeniyetin gelişmesindeki yeri bir kere daha ve bütün güzelliği ile ortaya çıkmış olacaktır.***

Evet, bilindiği gibi, **Hişâm b. Abdû'l-Melik**'in, hilâfet makamına geçtiği sıralarda, İslâm İmparatorluğunun Doğu ve Kuzey sınırları Türklerin büyük ölçüde tehdit ve akınlarına

---

(42) et-Taberî, VIII, s. 81, 96, 232, el-Kayravânî, **Zühreru'l-Âdâb,** IV, s. 981.
(43) el-Câhız, **el-Beyân vet-Tebyîn,** Kâhire, 1948, I, s. 356.
(44) el-Câhız, I, s. 356.

maruz kalmış bulunuyordu. Doğuda, İç-Asya'dan kaynayıp gelen yeni Türk dalgalarının öncüleri olan ***Türgeşlerin*** Ceyhun havzasına yaptıkları akınlar, Arap askeri vâlilerini şaşkına çevirdiği gibi, **Kafkas ve Azerbaycan** topraklarından İslâm ülkelerine yönelen **Hazar Türklerinin** peş-peşe sürüp gelen, akınlarınıda müslüman Arap valileri bir türlü önleyememişler ve İmparatorluğun bu geniş topraklarını nerede ise tahliye edecek bir hale gelmişlerdir.

Hişam Türk militarizminin yeni temsilcileri olan **Türkeşler ve Hazarların** İslâm ülkelerine akınlarını durdurmak ve onları bir tehlike olmaktan çıkarmak için kendine göre bazı hal çareleri aramış ve neticede bu Türk Hakanlarını İslâm Dinini kabul etmeye çağırmıştır.

Hişam bu cümleden olmak üzere, Türkeş Hakanı **Su-lu Han'ı** İslâm Dinine çağırmak için İç-Asya'ya bir elçilik heyeti gönderdiği gibi, **Hazar Türk Hakanınında** müslüman olması için ciddi teşebbüslerde bulunmuştur (45). O bu teşebbüslerinde **Su-lu Han** için olmasa bile **Hazar Türk Hakanı** için başarılı olmuş ve yüksek **Hazar Hakanı,** Allahın hidâyetine ulaşarak müslüman olmuştur. İşte bundan sonraki sayfalarda Türk-İslâm Tarihinin son derece ilginç konularından biri olan **Hazar Türk Hâkanının İslâmiyeti** üzerinde durulacak, onun nasıl ve hangi şartlar altında bu **Yeni Dini** kabul ile ilgili olarak belki de ilk defâ ayrıntılı bilgiler verilecektir.

---

(45) Dunlop, D.M., **The History of the Jewish Khazars,** Princeton, 1954, s. 170, Kr. Günaltay, M., Şemseddin, a.g.e., V, s. 228, Turan, O, a.g.e., I, s. 69.

VIII.

YÜKSEK HAZAR TÜRK HAKANI HANUKA HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"Lütfen efendiniz Hazar Hakanına söyleyiniz! İslâm dininde Allahın helâl kıldığını haram ve aslında haram olan bir şeyi de (kişilerin isteği üzerine) ***helâl kılma diye birşey yoktur. Din bir nasihattır. Nasihatin ise doğrulukla yapılması gerekir. Eğer o, İslâm dinini kabul ederse bu takdirde onun ölü hayvanh etini yemesi, kan içmesi, domuz eti yemesi kesinlikle haramdır. Allahın adı zikredilmeden kesilen her hangi bir hayvanın etini yemekte haramdır."***

Nuh b. Said el-Esedi

Hanuka Han; Yeni Hidayet Yolunun İlk Yolcusu;

Gerçekte Hanukan Han; Islâm dini tek seçenek olarak karşısına çıkmış, iyi bir fikir muhakemesi geçirerek müslüman olmuş, daha sonra Hazar yurtlarında diktiği Islâm hidayet ağacı altında Hazar Türk boylarının toplanmasını sağlamış büyük Türk Hakanı, Kafkaslarda Islâm dinine; devlet dini olmaya giden yolu açan ve buraların bir Hıristiyan yurdu olmasını önleyen büyük devlet adamıdır.

Hanuka Han; (*) Emevîler devrinde Kafkaslar ve Hazar yurtlarında girişilen fetih hareketleri sırasında, kaderin garib bir cilvesi olarak ***müslüman olmuş*** ve böylece ilk müslüman Türk hakanları zincirinin altın halkaları arasında yerini almış şerefli Türk hükümdarlarından biridir. Onun Allah'ın hidâyetine giden yolda çok ilginç ve bir manada çileli bir mâcerası vardır. O, bu devirlerde müslüman olmuş bir çok Türk hükümdar ve Hakanlarının aksine belki bir kan ve ateş denizinden geçerek Allahın nuruna kavuşmuş ve sonra hanedân âilesi yakınları ve bir çok Hazar Türk beyi ile iyi bir müslüman toplumu oluşturmuştur.

Gerçekte bu **Hanuka Han** Arap fetihlerinin Emevîler devrinde özellikle **Hişâm b. Abdü'l-Melik** zamanında (724-743) ***Azerbeycan*** ve ***Kafkasya*** istikâmetine yöneldiği o kara ve kâbuslu günlerde Kafkasların kartal yaratılışlı bekçileri olan Hazar Türk boylarının başında bulunuyordu. Kader kaleminin kendisi hakkında, İslâm dinini bir alın yazısı olarak çoktan yazdığı ve hele hele Hazar Türk boyları için inadına sıkışık ve kara günlerde o; hemde hiç farkında olmıyarak müslüman Arap valileri ile koyu bir vatan mücâdelesi içinde bulunuyordu.

Ne varki bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden bu harblerin, en sonunda bütün ağırlığı ve sorumluluğunun olanca dehşeti ile kendi omuzlarına bindiği ve bundan da öte kendisine Allahın hidâyetine giden yol ve kapının dışında bütün yolların kapandığını görmüş, İslâm dinini tek seçenek

---

(*) ***Emevî Halifelerinden* Hişam b. Abdü'l-Melik *zamanında müslüman Araplarla kıyasıya bir mücadeleye girişen bu Hazar Hakanının asıl adı İslâmi kaynaklarda geçmemektedir. Onu adının* HANUKA HAN *olduğu anlaşılmaktadır.*** Bkz. **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet, X, s. 5143.

olarak kabul etmiş ve en sonunda inadına cesur, samimi, dini bütün, gayretli bir müslüman olmuştur. Hazar Türk Hakanının müslüman olması ile, sâdece hânedan âilesi değil, Hazar Türkleri arasında İslâm dininin yayılması için yeni ve altın bir devir devirde başlamış oluyordu. Onun Allahın nuruna giden yoldaki bu kader mücâdelesinin çok daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için Arapların-Türk Hazar boyları ile olan siyâsî ilişkilerini tarih objektifinde belirli ölçüde de olsa, değerlendirmemiz gerekmektedir.

Müslüman Arapların Hazarlarla İlk Temasları;

Gerçekte ***Hazar Türkleri ile Araplar*** arasındaki ilk ciddi temaslar Arapların İslâm öncesi câhiliye devirlerine kadar gitmektedir. Hazar denizi, Volga boyları ve daha ziyade kafkasları mekân tutan bu akıncı Türkler (milâdi III. asırda) bir kasırga, bir fırtına gibi, **Azerbeycan ve İran** üstünden **Arabistan**'a dalmışlar Musula kadar gelerek buralardaki ***Arap kabilelerini*** yağmalamışlar ve câhiliye devri Araplarının zihninde korkunç izler bırakmışlardır (1).

Müslüman Araplara gelince; onların, Kafkasların bu kartal yaratılışlı Türk bekçileri ile ilk ciddi temasları **Hz. Ömer** devrinde, ashabdan **Abdürrahman b. Rabia**'nın büyük bir ordu ile buralara gelmesi ile başlamış (642) (2) ve çeşitli aralıklarla Emevî halifelerinden **Yezid b. Abdü'l-Melik** devrine kadar devam etmiştir. Müslüman Araplar uzun yıllar devam eden bu harblerde Hazar Türklerine karşı fazla bir başarı elde edememişlerdir.

---

(1) el-Isfahânî, Ebû'l-Ferec, K. **el-Ağani**, Beyrut, 1970, XIII, s. 80, 81, İbn Hişam, **es-Sîre**, I, s. 26, Bünyadov, Z., **Azerbeycan, VII - IX, Asırlar**, (Krilce) Bakü, 1989, s. 41, et-Taberî, II, s. 55-54, İbnü'l-Esir, I, s. 396, 397.

(2) et-Taberî, IV, s. 156, Kamusku, M., **Araplar ve Hazarlar**, TM., İstanbul, III, s. 136.

Yezid b. Abdü'l-Melik zamanında **Sübeyt b. el-Behranî,** yoğunluğunu Şam halkının oluşturduğu büyük bir ordu ile Ermeniye üzerinden Hazar yurtlarına girmiştir. ***Merecü'l-Hicâre*** (Taş Geçidi) denilen bir yerde, üstelik çoğunluğunu **Kıpçak** ve diğer **Türk boylarından** oluşan Hazar ordusu bu Arapların işini bitirmiş ve hepsini kılınçtan geçirmişlerdir (104/722) **Sümeyt,** her şeyini kaybetmiş ve perişan bir halde Şam'a dönmüş ve Halifenin ağır azarlamalarına karşı şöyle yakınmıştır;

«والله يا أمير المؤمنين، ما جنبت ولا نكست عن لقاء أعداء الله، وقد نقضت الخيل بالخيل، والرّجل بالرّجل، ولقد طاعنت حتى انقصف رمحي، وضاربت حتى انكسر سيفي غير أنّ الله عزّ وجلّ يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد.»

"Ey Müminlerin Emiri! Allaha and ederimki: Bu Allahın düşmanlarına karşı koymaktan çekinmedim. Bizim atlılarımız onların atlıları, bizim yayalarımız onların yayaları ile kıyasıya çarpıştı. Kılıncım kırlana ve mızrağım düşene kadar onlara hamle ettim. Neylersinizki Allah dilediğini yapar ve istediği gibi hüküm verir" (3).

Daha sonra **Yezîd,** bu ağır yenilginin intikamını almak üzere Haccac ekolünün yetiştirdiği büyük komutanladan **Cerrah b. Abdullah el-Hakemiyi,** iyi hazırlanmış ve iyi bir ordu ile Kafkas cephesine göndermiştir. Her ne kadar Cerrah, bu yeni ordusu ile Babü'l-Ebvaptan Hazar yurtlarına girmiş ve buralarda bir çok kaleleri ele geçirmiş ve yüksek Hazar Hakanının oğlu **Martik** (4) veya **Narstik Han** karşı başarılı

(3) İbn A'sem, III, s. 216, İbnü'l-Esir, V, s. 110-111.
(4) el-Asfarî, **Halife b. Hayyat,** Tarih-u Halife b. Hayyat, Thk, S. Zekkâr, Beyrut, 1993, s. 265.

harbler yapmışsa da o, Hazarlara kesin bir şekilde boyun eğdirememiştir (5). Onun Hazar yurtlarındaki bu başarısız durumu **Hişam b. Abdü'l-Melik**'in ilk hilâfet yıllarına kadar devamletmiştir.

Abdullah b. el-Cerrâh ve Martik Hakan:

Hişam, Halife olduktan bir müddet sonra (724-743) **el-Cerrah**'a bir mektup yazarak Ermeniye valisi olarak atadığı gibi (729) (6) ayrıca onun Kafkas ordularının komutanlığını onaylamış, o Hazar yurtlarına gaza ve cihâd seferlerine çıkmasını söylemiş ve kendini asker ve harb malzemesi yönünden destekliyeceğini bildirmiştir. Yeni halifeye yaranmak ve onun gözüne girmeyi fırsat bilen **el-Cerrah,** mevcud ordusuna (30.000 asker) iyi bir çeki-düzen verditen sonra, Hazar yurtlarına dalmış, ilk önce **Berzaa** kalesini vurmuş, oradan **Beylekân**'a yönelmiş bu arada **Versan, Bacervân, Mokan** da dahil **Erdebile** kadar bütün Hazar kasaba ve şehirlerini ele geçirmiş ve binlerce Hazar Türkünü kılınçtan geçirdiği gibi, çok büyük ganimetler elde etmiştir (7).

Abdullah b. el-Cerrah'ın büyük bir vahşetle Hazar ülkesie girmesi ve bir çok büyük kasaba ve şehirleri ele geçirmesi yüksek Hazar Hakanı **Hanuka Hanı,** dehşet içinde bırakmış ve oğlu **Narstik** veya **Martik Han**'ın komutasında bir ordu hazırlamış ve derhal bu Arap vâlisinin üzerine sevketmiştir. Yeni Hazar Ordusunun büyük çoğunluğunu Hazar asli unsurunun yanısıra ***Kıpçak Oğuz*** ve diğer ***Türk boylarının*** oluşturduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Diğer temel kaynakların aksine bu olaylar hakkında çok geniş

(5) İbn A'seme, III, s. 217-221, İbnü'l-Esir, V, s. 112.
(6) et-Taberî, VII, s. 68, Krş. el-Asfarî, s. 268.
(7) İbn A'sem, el-Kûfi, III, s. 225.

bilgiler veren İbn A'sem el-Kûfi bu ordunun sayısının çokluğundan kinaye 300.000 kişi olduğunu kaydetmekte ve Arapların yenilgilerine peşinen bir mazeret olmak üzere şöyle demektedir;

«وبعث خاقان ملك الخزر إلى جميع أصناف الكفر ممّن كان عليه دينه وملّته فاستمدّهم إلى حرب المسلمين، فأجابه إلى ذلك فضمّهم بأجمعهم إلى ابنه نارستيك بن خاقان.»

"Büyük Hazar Hakanı bütün kâfir grupları (Oğuzla. Kıpçaklar vs.) *kendi din ve milleti üzerine kim varsa topladı. Onları müslümanlarla harbetmek üzere yardıma çağırdı. Onlardan topladığı askerlerin başına oğlu Narstik Hanı komutan tayin etti. Sonra da el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemi ve askerleri ile harbetmek üzere Azerbeycan'a yürümelerini emretti"* (8).

Evet, **Martik Han**, genç Hazar Prensi, **el-Cerrah**'ın başına bir *Nuh Tufanı* gibi inmiştir. Onun ordusu *Erdebil* geçidinde Arap askerlerini öyle bir sıkıştırmış ve Hazar atlıları Arap askerlerine öyle bir çullanmışlardı ki; **el-Cerrah** çok geçmeden her şeyin bittiğini görmüş ve şaşırıp kalmıştır. O son bir ümidsizlik içinde; müslüman Arapları son bir gayretle bu Hazarların karşısında direnmeye çağırmış ve şöyle seslenmiştir;

«يا معشر المسلمين، هلمّوا إلى الجنة لا إلى النّار، هلمّوا إلى الهدى لا إلى الخبال، هلمّوا إلى الرحمن لا إلى الشيطان، هلمّوا إلى الجنان لا إلى النيران.»

---

(8) İbn 'Asem, III, s. 225, Krş. Togan, Z.V., İA, V/I, s. 399, İslâm Ansiklopedisine yazdığı geniş Hazarlar maddesinde İbn A'sem'in bu güzel rivâyetlerinin üstün körü üzerinde duran değerli âlim Z.V. Togan'ın bu Türk Prensi **Narstik Han**dan hiç bahsetmemiş olması dikkat çekmektedir Z.K.

"Ey Müslümanlar! Cennete koşunuz, ateşe değil! Hidâyete koşunuz, bozgunculuğa değil! Rahmana koşunuz, şeytana değil! Ne olur Allahın size vaad ettiği cennet *bahçelerine* (şehid olmaya) *koşunuz, kendinizi cehennem ateşine atmaya değil"* (9).

Ne varki ihtiyar komutanın bu çırpınış ve feryadları hiç bir fayda vermemiştir. İbn A'sem 30.000 kişilik İslâm ordusundan sâdece 700 kişinin kaçıp kurtulabildiğini kaydetmektedir. Arap ordusu şakırdayan Türk kılınçları arasında eriyip gitmiş ve kılınç artıkları da esir alınmıştı. **el-Cerrahta** emsâli pek çok büyük komutan gibi bu hengâmede çoktan şehid olmuş ve Tanrısına kavşumuştu (730) (10).

Martik Han bununla da yetinmemiş, **el-Cerrah**'ın cesedinin ölüler arasından bulunup getirilmesini emretmiş, onun kafasını kendi yalın kılıncıyle bedeninden ayırmış, bütün servetine el koymuş, başta hanımı olmak üzere bütün çocukları, câriyeleri köle ve hizmetçilerinin hepisini esir almıştır (11). Daha sonra **Martik** Han, Erdebil'e yürümüş, ora halkını tümüyle kılınçtan geçirdiği gibi, bir çok müslümanı esir almış ve şehri yağmalamıştır.

Bu müthiş harblerden her nasılsa kaçıp kurtulan askerlerden biri elinde el-Cerrahın yüzüğü ve bin bir meşakkatle Şama ulaştığı ve büyük mücâhidin ölümünü bütün teferruatiyle Halifeye anlattığında **Halife Hişam** kendini tutamamış hıçkırıklarla ağlamış, sakalı bir sel gibi gözlerinden süzülüp gelen yaşlarla ıslanıp kalmıştı. Hakikat-ı halde, ağlıyan sâdece Hişâm değil koca bir Şam halkı idi.

---

(9) İbn A'sem, III, s. 227.

(10) et-Taberî, VII, s. 70, el-Cerrah; Ömer b. Abdü'l-Aziz'in halifeliği döneminde Türk yurtlarına vali olmuş ve müslüman olmak isteyen Türklerin karşısında öyle diretmiştiki en sonunda koca halife onu azletmek zorunda kalmıştı. Z.K.

(11) İbn A'sem, III, s. 228.

Daha sonra **Hişam** günlerce uyuyamamış **el-Cerrah**'ın yarıda bıraktığı işi tamamlayacak ve Hazarlardan onun intikamını alacak ve Hazar Hakanının elinde esir olarak bulunan binlerce müslümanı kurtaracak dirâyetli bir komutan aramış ve sonunda, Horasan valiliği sırasında Türklerle bir çok harblerde bulunmuş tecrübe sahibi **Said b. Amr el-Haraşî**'yi yeni Hazar cephesine komutan olarak tayin etmiştir (730) (12).

Said b. Amr silâh ve harb malzemesi büyük çoğunlukla **Hişam** tarafından donatılan 30.000 kişilik güçlü bir ordu ile yola çıkarılmıştı. Ordunun kurulması ve bu orduya katılacak askerler ve Saidle birlikte çarpışacak komutanlar bizzat Hişam tarafından tesbit edilmiş ve ayrıca ona; ***Saray depolarından; 50 zırh, 50 kılınç, 50 mızrak, 50 miğfer, 50 yay, 50 ok kuburu ve 10 safkan Arap atı vermişti*** (13).

el-Haraşî, Hazar Türk Prensi **Narstik Hanla** bir çok başarılı harpler yapması ve Hazarların elinde bulunan külliyetli miktardaki müslüman esirleri, bu arada **el-Cerrah**'ın yakınları da dâhil, bir çok kişiyi kurtarmış olmasına rağmen bu işi kesip atamadığı için kısa bir süre sonra azledilmiş ve onun yerine Halife Azerbeycan ve Kafkas ordusunun başına kendi öz kardeşi **Mesleme b. Abdü'l-Meliki** (730) (14) ve daha sonra Mesleme ordusunda çarpışmış tecrübeli komutanlardan biri olan **Mervan b. Muhammedi** Kafkas ordusunun baş komutanlığına atamış, ve onu ayrıca aynı zamanda Azerbeycan ve Ermeniye vâliliğine getirmiştir (732) (15).

---

(12) et-Taberî, VII, s. 70, Krş. İbn A'sem, s. 270.
(13) İbn A'sem, III, s. 131.
(14) İbn A'sem, III, s. 244, Krş., el-Yakubi, **Tarih,** II, s. 317, İbnü'l-Esir, V, s. 160, et-Taberî, VII, s. 71.
(15) et-Taberî, VII, s. 90, İbn A'sem, III, s. 252, İbnü'l-Esir, V, s. 177.

Halife Hişamın Yeni Arayışları;

Hazar cephesinde cereyan eden olaylar hakkında yaptığımız bu açıklamalar, diğer taraftan **Hişamın,** İmparatorluğun Kuzey Kafkas cephesi yani Hazar Türkleri ile mücadele edecek bir ***"ehil kimse, komutan"*** bulmada ne kadar şanssız ve de talihsiz bir Halife olduğunu göstermektedir. Ne hazindir ki **Hişam;** bundan önceki sayfalarda da izâh edildiği gibi, İmparatorluğun doğu yani Aşağı Türkistan (İslâmli kaynaklarda Mâverâü'n-Nehr) cephesinde, Türklerle olan mücâdelesinde de aynı şanssızlığa uğramıştır. Çünkü kudretli Türkeş Hakanı **Su-lu Han**'ın karşısına gönderdiği Arap valileri çoğu halde başarısız olmuş ve sonunda Araplar nerede ise bütün Aşağı Türkistanı boşaltmakla karşı karşıya kalmışlardır (16). Bilindiği gibi bu beklenmedik gelişmelerden bunalan ve olaylar içinde âdeta boğulacak bir hâle gelen **Hişâm,** yeni bir insiyatifle kudretli Türkeş Hakanı **Su-lu Hanı,** İslâm Dinine dâvet etmeyi düşünmüş ve ona bunun için bir ***"tebliğ heyeti"*** dahi göndermiştir (17).

Evet, ne hazindir ki, Hişam aynı talihsizliklere, Hazar cephesinde de uğramıştır. Çünkü, kendinden çok daha önce hilâfet koltuğuna oturan halifeler döneminde **Türk Hazar** cephesinde başlayan olaylar, Hişâmın hilâfet makamına geçmesinden sonra da bütün canlılığı ile devâm etmiş ve **Müslüman Araplar,** Hazar topraklarında tıpkı Aşağı Türkistanda olduğu gibi, siyâsi Arap Hâkimiyetini yerleştirmeye bir türlü muvaffak olamamışlardır. Öyle ya, el-Yâkûbinin; ***son derece cimri, kalbi taş kadar sert, merhametten uzak, dili bir karış uzun ve fakat Emevi Halifelerinin en kararlılarından biri, azim,***

---

(16) Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,** s. 278.
(17) el-Hamevî, II, s. 24, el-Kazvini, **Asâru'l-Bilâd,** s. 511.

irâde sahibi bir kimse olarak tavsif ettiği (18) Hişâm'ın, nerede ise Beytü'l-Mâl'in bütün servetlerini harcıyarak techiz ettiği ordular, Hazar Türklerinin karşısında bir türlü başarılı olamıyorlardı.

Büyük ümid ve paralar harcayarak, bir biri arkasından Hazar cephesine gönderdiği askeri vâli ve komutanlar, başarı elde etmek bir yana binlerce müslümanın Arap askerlerinin şehid veya Hazarlar tarafından esir edilmesini dahi önleyememişlerdir. Bu çaresizlik içinde kıvranıp duran **Hişâm** Aşağı Türkistan ve **Su-lu** Han da olduğu gibi, Hazar **Türk Hakanını** da yeni dine kazandırma yollarını aramış ve Hazar cephesinde harbeden Arap komutanlarından Onun müslüman olması için gayet sarfetmelerini istemiştir.

Mervan B. Muhammed Hazar Yurtlarında;

Tarih **Hişâm**'ın bu teşebbüsünün boşa gitmediğini yazmaktadır. Türk Hazar cephesinde olaylar, Hişam'ın temennileri doğrultusunda gelişmiş ve Arap valilerinin bir türlü baş edemediği **Hazar Türk Hakanı** kaderin garip bir cilvesi olarak hem de, **Hişam**'ın beklediğinden daha güzel ve daha süratli bir şekilde Allah'ın hidâyetine kavuşmuş ve kendisine **"Hak Din"** olarak İslâmı seçmiştir. Hazar **Türk Hakanının** İslâmiyeti kabulü ve nasıl müslüman olduğu yolunda sâdece **İbn A'sem el-Kûfi** de zikredilen ve bizim meselâ; *et-Taberi, Ibnü'l-Esir, el-Yâkûbî, ve el-Mesûdî,* gibi temel İslâmi kaynakların hiç birisinde bulmamıza imkân olmayan çok geniş bilgiler bulunmaktadır.

Hazar **Türk Hakanını** müslüman olmaya sevkeden siyâsî olaylar hakkında geniş açıklamalarda bulunan İbn A'sem el-

(18) el-Yakûbi, Tarih, II, s. 328.

Kûfî'den öğrendiğimize göre; **Mervân b. Muhammed** bu defa iyi bir hazırlık yaptıktan sonra ekseriyetinin Şamlı profesyonel askerlerin oluşturduğu 120.000 kişilik bir ordu kurmuş (19) ve bu ordusunun başında hareket ederek Azerbaycan yoluyla **Bâbü'l-Ebvâba** (Derbent) gelmiştir. Oradan Hazar yurtlarına dalan **Mervan,** yol güzergâhındaki bütün kaleleri yakıp, yıkarak ilerlemiş ve buralardan aldığı bir çok esirlerle birlikte ***Semendire***'ye gelmiştir. Burada tâze bir güçle kendisine katılan **Üzeyd b. Zafir es-Sülemi** ile ordusunun sayısı 150.000 kişiye ulaşan **Mervân,** bu defa Hazar Hakanlığının başşehri **el-Beyzâ**'ya (Ak-Kale) İtil şehrine yönelmiştir (20).

Muhammed b. Mervan'ın sanki bir tank gibi bütün Hazar barikatlarını aşarak süratle ***Ak-kale***'ye ulaşması **Hanuka Hanı** büyük ölçüde rahatsız etmiş ve o Ak-Kaleyi terk ederek dağlık (ormanlık) bir bölgeye çekilmek durumunda kalmıştır. Diğer taraftan Yüksek Hazar Hakanı 40.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve bu orduyu; Araplarla yapılan harblerde fazla bir tecrübesi olmadığı anlaşılan **Hazar Tarhan** komutasında Arapların üstüne sevketmiştir. Hazar Tarhan herşeyden önce Arapların İtil nehrini geçmelerini önlemekle görevlendirilmişti. Çünkü Araplar İtil nehrini geçtikleri takdide onların değil Hazar yurtları, bütün Kafkaslarda önlerini kesmek zor olacaktı.

Dikkat edilirse, Araplarla mücâdelede çok üstün bir performans gösteren ve tecrübeli bir komutan olan oğlu **Martik Han**'ın bu harblerde adı geçmemektedir. Bu da onun bu harblerde aktif bir mevkide olmadığını göstermektedirki; **Hanuka Han** bunun diyetini fazlasıyla ödiyecek, hatta taç ve tahtı dahi tehlikeye düşecektir.

---

(19) İbnü'l-Esir, V, s. 178.
(20) İbn A'sem, III, s. 252.

Ne varki çok ustaca hazırlanan bir plan ve bir gece yarısı deri tulumlarla 40.000 kişilik bir öncü gücü İtil nehrinin doğu kısmına geçirmeyi başaran **Mervân** hiç bir şeyden habersiz hatta bir kısmı ava çıkmış olan **Hazar Tarhan** ve askerlerinin üzerine hışımla çullanmışlar, onların derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden Hazar askerlerinin büyük çoğunluğnu saf dışı etmişlerdir. Onların bir çoğu öldürüldüğü gibi bir o kadarı da esir edilmiş, geri kalanlar ise ormanlıklara dalarak canlarını zor kurtarabilmişlerdi. Bu yakalananlar arasında **Hazar Tarkan** ve onun yakın arkadaşlarıda bulunuyordu (21).

Hazar Hakanına İslâm'a Giden Yolun Açılması;

Bu Hazar Türk Hakanlığı için tehlikeden öte bir hezimetti. Hazarların başkenti **Ak-Kale,** Arapların eline geçmek üzere olduğu gibi, yüksek Hazar Hakanı **Hanuka Han**'ın değil taç ve tahtı hatta kendi hayatı bile tehlikede idi. Mamafih Hazar Türk Hakanı bu beklenmedik gelişmelerden çok büyük bir üzüntü duymuş ve bir elçi göndererek esir Hazar Türklerinin serbest bırakılması ve bunun için Mervan'ın kendisinden ne istediğini sormuştur.

Mervân b. Muhammed'in günlerdir beklediği fırsatı, şimdi kader bir altın tepsi içinde kendisine sunuyordu. O da, **Hişam**'ın, uzun zamandan beri tavsiye ettiği Hazar Türk Hakanının İslâmî Dinine kazandırılması ve onun müslüman olmasının sağlanması idi. Mervan, diğer aç gözlü Arap komutanlarının aksine hiç bir zafiyet ve kaprise kapılmamış, tam bir dürüstlük örneği göstererek bu güzel fırsatı değerlendirmiş ve elçiden hiç bir şey istememiş ancak ve ancak

---

(21) İbn A'sem, III, s. 254.

Hazar ***Türk Hakanının müslüman*** olmasını istediğini bildirmiştir.

İlk devir târihçilerimizden **el-Belâzurî** bu konu ile ilgili az ve fakat öz rivâyetlerinde **Hazar Hakanı**'nın müslümanlığını şu şekilde anlatmaktadır;

*"Hazarların ileri gelenleri, **Mervanla** birlikte ülkesini ezip geçen askerlerinin çokluğunu öğrenince onlardan korktu. **Mervan** ona yaklaşınca bir elçi gönderdi ve onu Islâmiyeti kâbule veya savaşa çağırdı. Bunun üzerine **Hazar Hükümdarı***

"İslâmiyeti kabul ettim. Bana onu anlatacak birini gönder!" dedi. **Mervanda** *ona birisini gönderdi. O da müslüman olduğunu açıkça gösterdi. **Mervan** daha sonra onunla kendi ülkesinde hükümdar kalması şartıyla bir anlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terketti* (22).

Ancak bir çok olaylarda olduğu gibi, **İbn A'sem, Hazar Hakanının** İslâmiyeti nasıl ve hangi şartlar altında kabul ettiği hususunda bize tahminlerin ötesinde güzel ve faydalı bilgiler vermektedir. İsterseniz biz bundan sonraki bu güzel ve hayırlı gelişmeleri bu konularda yegâne kaynağımız olan ve bize beklediğimizden daha fazla bilgi veren **İbn A'semden** dinleyelim;

"Bu yenilgi haberi Hazar Hükümdarı Hakana ulaştığında onun içi sızladı ve çok üzüldü. Daha sonra Mervan b. Muhammed'e bir elçi göndererek;

- Ey (Arap) ***Komutanı! Sen Hazarlar ve Sılavların*** (bir çoğunu) ***esir aldın, bir o kadarını da öldürdün, artık gâyenede ulaştın. Bundan sonra bizden*** (fidye) ***olarak istediğin nedir? diye sormuştur. Bunun üzerine Mervan elçiye***

---

(22) el-Belâzurî, **Fütûh**, s. 292.

Onun; ***sâdece müslüman olmasını*** istediğini ***aksi halde onu öldüreceğini, tac ve tahtını elinden alacağını ve yerine bir başkasını getireceğini bildirmiştir.***

Elçi; Hakan'a gitmek, durumu ona bildirmek ve daha sonra (iyi bir) *haberle ona dönmek için üç gün izin istedi ve* Mervan'*da buna uydu. Daha sonra elçi Hakan'a geldi, bunları olduğu gibi ona haber verdi. Bunun üzerine* Hakan, Mervan'a *şu haberi gönderdi;*

-Ey (Arap) ***Komutanı! Ben İslâm dinini sevdim, onu kabul etmek ve gereklerini yerine getirmek istiyorum. Bunun için bana iyi bir kimse gönder tâki bana İslâmı açıklasın ve onu bana öğretsin. Mervan ona iki din adamı gönderdi. Bunlardan birisi*** **Nuh b. Sâib el-Esedi,** ***diğeri ise,*** **Abdurrahman b. Fûlan el-Havalânî idi.** ***Bunların ikisi geldi, Hakanın huzuruna çıktı ve ona İslâm dinini*** (uzun uzun) *açıkladı. Hakan onlara tercümanı vasıtasıyla şöyle dedi;*

-Sizden bana şarab içmemi ve ölürülmüş hayvan etini yememe dininiz namına müsade etmenizi istiyorum. Bunun üzerine el-Havalâni, el-Esediye *döndü ona; Hakanın tam anlamı ile müslüman oluncaya kadar buna müsade etmesini, o ve kavmi gerçek manada müslüman olduktan sonra bunların din bakıman haram olduğunu haber vermenin uygun olacağını söyledi" el-Esedi ona şöyle dedi: "**Ben ne Allahın haram kıldığını helâl ve ne de helâl kıldığını haram kılma yetkisine sahip değilim. Din bir nasihattir. Nasihatın ise ancak doğrulukla yapılması gerekir.** Daha sonra el-esedi tercüman döndü ve şöyle dedi:*

-Sen dostun (Hazar Hakanın)'a ***söyle. İslâm dinininde bir helâlı haram ve bir haramı da helâl kılma diye birşey yoktur.*** (Din ne ise odur). ***Müslüman olduğun takdirde sana, öl-***

---

(23) İbn A'sem, III, s. 254-255, Krş. İbn Hayyat, **Tarih-u Halife,** II, s. 517.

dürülmüş hayvan eti, kanı, domuz eti haram olduğu gibi, Allahın adı anılmadan kesilen her şeye ve onun eti de sana haramdır. *Elçi bunları, olduğu gibi Hazar Hakanına anlatınca, Hakan bundan memnun olmuş ve onların gerçekten de samimi müslümanlar olduğunu söylemiştir.*

Bu açıklamalardan sonra Hazar Hakanı müslüan oldu. Onunla birlikte âilesi, yakın çevresi ve ülkesinden daha pek çok kimselerde İslâm dinini kabul etti. Mervan (buna sevindi) ***onu kendi ülkesine hükümdar kıldı. Onu İslâm kardeşliği ile kucakladı. Onun hediyelerini kabul etti ve daha sonra onunla vedalaşarak Bâbû'l-Ebvab şehrine gitmek üzere buradan ayrıldı"*** (23) (735) (*).

Gerçekte **Hz. Ömer** devrinde ve 642'li yıllarda başlayan ve **Hişam**'ın halifelik dönemi 735'li yıllara kadar yani yaklaşık bir asır devam eden müslüman Arapların Kafkasya ve **Hazar Türkleri** ile olan siyâsi mücâdeleleri böylece bitmiş oluyordu. Hazar Türk Hakanı **Hanuka Han,** bir manada İslâm Hâlifesinin temsilcisi olarak Hazar yurtlarını idâre edecek ve buralarda emniyet ve asâyişi temin edecekti. Emevîler bundan sonra bir çöküntü devrine girmişlerdir. Oysa Abbâsiler iktidara geldikten sonra müslüman Hazar Hakanları ile Abbâsi halifeleri arasında bu münasebetler daha da gelişmiş, başta **el-Mansur** ve **el-Mehdi** olmak üzere Abbasî halifeleri aristokrat Hazar prensesleri ile evlenmişler ve yüksek Hazar Hakanları ile yüksek seviyeli sıhriyet bağları kurmuşlardır. Meselâ ünü cihanı dolduran Abbasî halifesi Hârun **er-Reşid,** ***Hayzuran*** adındaki böyle bir Hazar prensesinden dünyaya gelmiştir (24).

(*) **Mâmafih Mervan**'ın hicri 114/732 yılında ***Azerbeycan ve Ermeniye*** valisi olduğu, aynı yıl büyük bir ordu ile hareket ederek Hazar yurtlarına daldığı, buralarda bir çok gaza ve cihâd seferlerinde bulunduğu ve bir kaç sene kaldığı göz önüne getirilirse, Hazar Hakanı **Hanuka Han**'ın 735 yılında müslüman olduğu anlaşılmaktadır Z.K.

(24) Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,** Konya, 1995, s. 56, 57, 58, 59, 60.

İslâmiyetin Hazar Yurtlarında Kazandığı Büyük Zafer;

Hazar Türk Hakanı bu şekilde müslüman olduktan sonra, İslâm Dini Hazar Türkleri arasında çok büyük dini bir zafer kazanmıştır. Zira, halkın kalblerine doğru giden hidâyet yollarının bütün kapıları açılmış bu sayede **İbn A'seminde** dediği gibi başta ***Türk Hakanı, ailesi yakın çevresindeki Hazar aristokratları olmak üzere binlerce, Hazar Türkü müslüman olmuştur*** (25). Bu devirlerde Hazar Türklerinin dışında böyle büyük kitleler hâlinde İslâm Dinine koşan bir başka milletde yoktur. Bu İslâmi Türk tarihi içinde tesbit edilmesi gereken önemli bir olaydır.

Diğer taraftan **Mervan,** yeni müslüman olan bu Türk Hakanının Hazar yurtlarını terketmeden önce - bir kere daha huzuruna çıkmıştır. Zirâ İbn A'sem el-Kûfi; ***Mervânın, Hazar Türk Hakanını samimi "İslâm kardeşliği" ile kucakladığını, onun mülk ve saltanatına dokunmadığını, onunla samimi bir kardeşlik havası içinde vedâlaştıklarını ve Türk Hakanının ona bir çok kıymetli hediyeler verdiğini kaydetmektedir*** (26).

Bu, **Mervân** için şüphesiz hem de **Hişâm b. Abdü'l-Melik**'in istekleri doğrultusunda kazanılmış büyük bir başarı idi. Mervân buralardan elde ettiği yüklü ganimetlerin 1/5 ile birlikte bu büyük haberi, özel adamları vasıtasıyla yani senelerdir Hazar yurtlarında Araplara çok zor günler yaşatan binlerce insanın ölümü ve bir o kadarının da esir edilmesine sebeb olahn **Türk Hakanının** müslüman olduğu haberini de süratle **Hişama** ulaştırmıştır. Bu kabil haberler kendisine ulaştığında secdelere kapanan Allah'a hamd ve şükürlerde

---

(25) İbn A'sem, III, s. 254. «فأقرّه مروان على ملكه ثم أخاه إخوة الإسلام وودّعه وقبل هداياه.»

(26) İbn A'sem, III, s. 254. «وهم انواع من الترك يقال لهم: الغوز والخلج.»

bulunan **Hişam**'ın bu büyük müjdenin kendisine ulaştığında da Allah'a secde ettiğinden de hiç bir kimsenin şüphesi olmamalıdır. Artık bundan böyle **Hazar Türk Hakanı** kendisi için bir problem olmaktan çıkmış Hazar yurtlarındaki kasırga ve kavgalarda bir dereceye kadar son bulmuştur.

Müslüman Fakihlerin Tebliğ Faaliyetleri;

Evet, **Hazar Türk Hakanının** müslüman olmasıyla yukarıda da ifâde edildiği gibi, Hazar yurtlarında İslâm Dininin yayılması yolunda yeni hayırlı bir dönem başlamıştır. Hakan müslüman olduktan sonra yerli halk arasında kitle ihtidaları başlamış ve bir çok Türk en ufak bir mukavemet göstermeden müslüman olmuştur. Arapların; ***"İnsanlar hükümdarlarının dinine tabidir. O hangi dine girerse onlarda o dine girerler"*** darb-ı meseli, bu meselede de bir kere daha geçerli olduğunu göstermiştir.

Mâmafih Hazarlar arasında İslâm Dininin yayılmasında yukarda zikri geçen **Nuh b. Sâib el-Esedi ile Abdurrahman b. Fulân el-Havalânî**'nin üstün hizmetleri hiç bir zaman unutulmamalıdır. Zira öyle tahmin ediyoruz ki, her biri İslâmi ilimlerde âdeta **"fakih"** mertebesinde bir âlim oldukları anlaşılan bu faziletli, yüce kişiler, bir daha memleketlerine dönmek istememişlerdir. Onlar Mervân buradan ayrıldıktan sonra Hazar Hâkânının maiyyetinde kalmışlar ve Hazar Türkleri arasında İslâml Dininin yayılması için canla başla çalışmışlardır. Onların bu hummalı gayetleri sonucu İbn A'seminde bildirdiği gibi, yerli halktan binlerce, kişi müslüman olmuştur.

İslâm dini Hazar yurtlarında yayılmaya daha sonraki yıllarda bütün süratiyle devâm etmiş ve onların kalabalık olduğu şehirlerde bir çok **cami ve mescidler** inşa edilmiştir. Nitekim büyük İslâm tarihçisi **el-Mesûdi,** (27) aynı zamanda **el-**

(27) el-Mesûdî, I, s. 178, 179.

Hamevî, (28) Hazar ülkesinde yaşayan müslümanların sayılarının 10.000 kişiden fazla olduğunu ve büyük şehir ve kasabalarda 30 kadar camiin yapıldığını kaydetmektedir. Hakikat-ı halde cami ve mescid sayısının bundan kat kat fazla olması gerekmektedir. Zira, İslâm dini daha sonraki yıllarda Hazar yurtlarında kollektif bir hareket haline gelmiş böylece hem müslüman olan Hazarlar ve hem de yeni mühtediler için yapılan camiler'in sayıları bundan kat kat daha fazla artmıştır.

Bütün bu açıklamalar gösteriyor ki **İslâmiyet,** Hazar Yurtlarına çok şanslı bir şekilde girmiş, **Hazar Hakanlarının** samimi destekleri, onlara birinci dereceden yardım eden **müslüman** âlimler ve bura âhalisi ile sıkı bir ticâri ilişkiler bulunan **müslüman** tâcirlerin ciddi faaliyetleri sonucu müslümanlık Hazar Türkleri arasında daha ilk yıllarından itibaren hemde geniş bir şekilde dal budak salmış ve müslümanlar çok güçlü bir toplum ve bir cemaat hâline gelmiştir (29). Ne ilginçtirki; Hazar yurtlarında yapılan bunca câmi, mescid ve Kuran okullarına rağmen Hazarların Yahûdiliği kabul ettiklerini savunanlar ve bunun için bir çok hacimli kitaplar yazanlar, değil **Ak-Kale** koca hazar yurtlarında dahi bir tek ***Yahûdi Sinagog*** veya ***Havrasının*** yapıldığına dair hiç bir iddiada bulunamamışlardır.

Nitekim onun bu yükseliş ve haşmet devrini müşâhade eden ***el-Mesûdî*** gibi İslâm Tarihçileri, ***el-Hamevî*** gibi İslâm coğrafyacılarının eserlerinde, Hazar Yurtlarında, İslâmiyetin kazandığı dinî zafer ve müslüman cemaatın güçlü bir varlık olduğu yolunda çok sitayişkâr ifâdeler bulunmakta ve Ha-

(28) el-Hamevî, II, s. 368.
(29) Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** I, s. 69.

zarların dini yönden topoğrafyasını yansıtan çok tatmin edici bilgiler verilmektedir (30).

Öyle tahmin ediyoruzki; **Hanuka Han;** bundan sonra iyi bir müslüman olarak kalmış, İslâm dininin Hazar Türkleri ve Kafkaslarda yayılması için bütün gücüyle çalışmış ve daha sonra her fanî gibi o da bu dünyadan Tanrısına göçüp gitmiştir. Daha sonraki yıllarda onun Hazar Türkleri arasında diktiği bu İslâm fidanı gelişmiş büyümüş değil Hazarlar ve bütün Kafkasların altında gölgeleneceği çok ulu bir hidâyet ağacı olmuş ve Hıristiyanlık bu topraklarda hiçbir zaman tutunamamıştır.

Ne yazık ki, bu şekilde İslâm dinini bir tevazu ve mahviyet içinde kabul eden ve onu kendi âilesi, yakın çevresi, hatta tebeası ve ülkesinde yayılması için ciddi faaliyetlerde bulunan yüksek Hazar Hakanı **Hanuka Han**'ın müslümanlığının son derece bedbaht bir yönü vardır. Zira özbe öz Türk ve müslüman olan Hazar boyları ve Kafkasların bu akıncı bekçilerini ***"Yahûdileştirme"*** gibi fuzûli bir gayretkeşliğe düşen **O.M. Dunlop** gibi yahudî asıllı ilim adamları (31), onların batılı yardakçıları (32) ve bizim kendi tarihçilerimiz meselâ **A.N. Kurat,** (33) **Z.V. Togan,** (34) **Ş. Kuzgun,** (35) ve daha bir niceleri ***Hazarları yahûdileştirme"*** kampanyasına gö-

---

(30) Bütün bu hayırlı gelişmeler ve Hazar Türk boyları arasında İslâmiyetin yayılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası,** Konya, 2000, I, s. 69-113.

(31) Dunlop, O.M., **The History of the Jwish Khazars,** Princeton, 1954.

(32) Armanov, M.I., **Khazar History,** Leningrad, 1962, Poliak, A.N., **The Khazar Conversion to Judaism,** Jerusalim, 1941, Sinor, D., **Khazars,** Enc. Britanica, 1973, Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi,** İstanbul, 1972, Soloman, G., **A History of the Jews,** Philedelphia, 1952, Milman, H.H., **The History of the Jews,** London, 1863.

(33) Kurat, A.N., **Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi,** Arksara, 1992, s. 36.

(34) Togan, Z.V., **Giriş,** s. 71.

(35) Kuzgn, Ş., **Hazar ve Karay Türkleri,** Ankara, 1985, s. 58.

nüllü olarak katılmışlar ve kendilerine özgü hiç bir iddiada bulunmamışlar.

Neylersinizki sözde bu ilim adamları **Hanuk Han**'ın dahi müslümanlığını da ciddiye almamışlar ve onun çok az bir süre sonra eski atalar dinine döndüğünü iddia etmişlerdir (36). Oysa temel İslâmî kaynaklarda bu Türk Hakanının daha sonra kendi atalarının dinine döndüğü hakkında hiçbir kayıt zikredilmemektedir.

Mâmafih; bizim kendi tarihi ve kültürel değerlerimizi cesurca müdafa etmede güçlük çeken ve batılı yazarların bu kabil fikirlerini üstelik hiç bir ciddi esasa dayanmadığı halde kabul eden üstelik bunu sözde ilmî bir objektiflik sayan tarihçilerimize söyleyecek fazla bir şeyimiz yoktur.

---

(36) Koestler, Arthour, a.g.e., s. 29, 30, ***"Mervan Kağandan hak dinine dönmesini istemiş,*** **Kağanda** ***bunu kabul etmiştir. Ama bu*** **"Müslümanlığa geçiş"** ***lâftan öteye gitmemiş olmalıki; ne Arap, ne de Bizans kaynaklarında bu konuya bir daha değinilmemektedir. Oysa bundan bir kaç yıl sonra*** **Yahûdiliğin** ***resmi din olarak alınması, bütün kaynaklarda bulunmaktadır".*** Ayrıca bkz. Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1972, s. 149, ***"Bu münasebetle*** **Hakanın** ***İslâmiyeti kabûle zorlandığı söylenir. Ancak rivâyete göre, sonra Hazar hükümdarı eski dinine dönmüştür."*** **Bu asılsız ve inadına saçma fikirlerin değerlendirilmesi okuyucuya bırakılmıştır** Z.K.

IX.

SİCİSTAN TÜRK BEYLİĞİ

VE

RUTBİL (İLTEBER)'İN MÜSLÜMAN OLMASI (*)

"Hani o; açlıktan karınları çökmüş, namazlarda yaptıkları secdelerle alınları aşınmış ve yüzleri kararmış, üstelik çarıkları hurma lifinden yapılmış olan insanlar (Sahabe nesli) *ne yapıyor. Onlar göçüp gittiler. Onlar;* (Sahabe nesli) *verdikleri söze sizden daha sâdık, sizden daha cesur idiler, her ne kadar sizler dış görünüşünüz itibarı ile daha güzel ve gösterişli kimseler iseniz de"*

İlteber; Sicistan Türk Beyi

Sicistan'ın Coğrafî Durumu;

İlteber; *Sicistan'ın bu yürekli Türk beyi, iyi bir devlet adamı, üstün bir vatanperver, ülkesini vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen aç gözlü Arap vâlilerine karşı sabırla sonuna kadar koruyan büyük kahraman, ayrıca Araplar tarafından her vesile ile hor ve hakir görülen bu değerli Türk beyi, en sonunda Islâm realitesi ile karşı karşıya gelmiş, Allahın nuruna kavuşmuş ve ilk müslüman Türk hükümdarları zincirinin şereli altın halkalarından biri olmuştur.*

(*) Rutbil-İlteber'in adı **İslâm Ansiklopedisi** ve **Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisine** henüz madde olarak yazılmamıştır Z.K.

Evet; gerçekte **Sicistan** bir diğer adı ile **Sistan** eski ***Sakalar ülkesi;*** Horasan'ın güneyinde bugünkü İranla Afganistan arasındaki hudud boylarını içine alan coğrafî bir bölgedir (1). İslâmî kaynaklarda daha ziyade Zırh gölünün doğusunda kalan çok geniş ve yarı kumsal ovalar, ayrıca bu göle dökülen Hilmend ve diğer dahili nehirlerin alüvyonlu yatakları kasdedilmiştir. Hilmend nehrinin yukarı yani Kandehar kasabasının bulunduğu yüksek bölgeler ise ***Zâbülistan*** olarak anılmıştır (2).

et-Taberî'ye göre Sicistan; ***Horasandan daha büyük ulaşılması zor, insanları yoğun ve askerleri çok bir ülke idi*** (3). Kaynaklarımızda burasının bolluk ve bereketli bir yer olduğu, güzel hurma ve üzüm yetiştiği zikredilmiştir. Halkı sürü sahibi zengin varlıklı kimselerdi. En büyük şehri **Zerene** idi. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiş ve şehre beş büyük demir kapıdan giriliyordu. İslâmî fetihlerden sonra yapılmış, böylece mamur, müreffeh ve güzel bir şehir olmuştu. **Best** ve **Ruhhaç** diğer önemli şehirleri arasında idi (4).

Sicistan'ın Türklük Dokusu ve Türk Halaç Boyları;

Hemen şunu itiraf edelimki; Müslüman Fâtihlerin bölgeye ayak basmalarından çok daha önceki devirlerde **Horasan, Toharistan** gibi önemli bölgeler nasıl ki Türk varlığının konup yerleştiği ve medeni hayatı geliştirdiği bir yerleşim bölgesi olmuşsa **Sicistanda,** buralara olan yoğun Türk göçleri dolaysıyla önemli bir Türk bölgesi olmuştur. Müslüman

---

(1) Büchner, V.F., **Sistan,** İA., X, s. 715, Yazar Sicistanın Türklük dokusuna hiç temas etmediği gibi, burasının bir nevi Türk beyi olan **Rutbilide** bir İranlı olarak göstermiştir Z.K.
(2) Le Strange, G., a.g.e, s. 372.
(3) et-Taberî, IV, s. 181.
(4) el-Istaharı, s. 24, el-Hamevi, III, s. 191, Le Strange, G, s. 373 vd.

Araplar; **Sicistan'ın** fethi için yaptıkları mücadelelerde **Horasan, Toharistan ve Aşağı Türkistanda** olduğu gibi buralarda da Türk beyleri, bir diğer ifâde ile Türk militarizminin dinamik temsilcileri ile çarpışmak durumunda kalmışlar ve çoğu kere yenilmişliğin acı yüzü ile karşı karşıya gelmişlerdir. Sicistanda Arapların karşısına çıkan ***Rutbil*** veya ***İlteber*** ünvanını taşıyan ***"Türk beyleri"*** olduğu gibi onların karşısında asıl hâkimiyet mücâdelesi veren askerî güçler ise Türk Oğuz boylarından ***Halaç Türkleri*** idi.

Gerçekte **Türk Halaç** boylarının; Arap-İslâm fetihlerinin bölgeye sıçramasından çok daha önceki asırlarda, diğer bir kısım Türk boyları gibi, Orta Asyadan koptukları ve büyük gruplar hâlinde Ceyhun havzasına indikleri, daha sonra bugünkü İran'ın doğu ve Afganistan'ın güney kısımlarına yerleştikleri görülmektedir. **Sicistan** veya **Sistan** onların daha ziyâde yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi (5).

İslâm coğrafyacıları eserlerinde bunlardan övgü ile bahsetmişlerdir. Nitekim **İbn Havkal** şöyle demektedir; ***"Halaçlar Türklerden bir sınıftır. Eski zamanlarda Hindistan ile Sicistan havâlisindeki araziye gelip yerleşmişlerdir. Türklerin kılık ve kıyâfetinde yaratılışında olup sürü sâhibi*** **(varlıklı)** ***kimselerdir"*** (6). **el-Mağribî**'ye göre ise; ***"Sicistan'ın güney tarafında Halaçlar dolaşır, bunlar Türk olup kahraman kişilerdir"*** (7). el-Mesûdi bu konulardaki açıklamalalarında daha da ileri gitmiş ve ***"bunların Oğuz ve Halaç Türk boylarından olduklarını"***

---

(5) Köprülü, F., **Halaç** mdd, İA, V/I, s. 111.

(6) İbn Havkal, **Sûretü'l-Ard,** Dâru'l-Mektebe, Beyrut, s. 353, Krş. el-Istahari, **Mesâlik el-Memâlik,** nşr. De Goeje, Leyden, 1927, s. 245, Mübârekşah, Fahreddin, Tarih, nşr. E.D. Ross, 1927, s. 47.

(7) el-Mağribi, Ebü'l-HasanAli b. Musa b. Said, **Kitab el-Coğrafya,** nşr. İsmail el-Arabi, Beyrut, 1970, s. 163.

beyan etmiştir (8). Istahari bunların çoğunun kendi zamanında (öl. 957) *müslüman olduklarını* kaydetmektedir (9).

Koyun onların ekonomik refah ve zenginliklerinin simgesi idi. Horasan ve İslâm ülkelerinin en lezzetli koyunları Halaçların ihraç ettiği koyunlardır.

Mâmafih müslüman Arap fetihlerinin, özellikle Emevîler devrinde bir kan ve ateş kasırgası hâlinde Orta Asya ve Türk yurtlarında yayıldığı sıralarda doğuda sâdece ***Sicistan değil Gazne*** ve ***Kâbülde*** dâhil bu çok geniş coğrafi bölgelerde varlıklarını sürdüren **Türk Halaç** boylarının başında yukarda da ifade edildidiği gibi **Rutbil** unvanını taşıyan bir Türk Beyi bulunuyordu. İslâmi kaynaklarda her ne kadar bu Türk Beyinin ismi. **Rutbîl** (10) veya **Zenbil** (11) şeklinde kaydedilmiş ise de, o bir şahıs adı olmanın dışında Türk devlet geleneğinde bir asâlet unvanı idi. Asıl kelimenin Türkçe ***İlteber*** olması gerekmektedir.

İlteberlik; kadim Türklerde Kağan'a bağlı, onun namına hareket eden yüksek bir devlet makamı ve idârî bir görevi ifâ eden kimselere verilen bir ünvan idi (12). L. Rasonyi bunun; ***Gök-Türkler zamanında, Hakan'a bağlı, üst makamlarda görev yapan aristokrat Türk beyleri ve büyüklerine verilen şerefli bir ünvan olduğunu bildirmektedir*** (13). İlteberliğin, ***askeri ünvan*** olduğunu ileri sürenlerde olmuştur (14).

---

(8) el-Mesûdî, **Mürûc,** Mısır, 1964, III, s. 138.
(9) Istahari, s. 245.
(10) et-Taberî, IV, s. 181, VI, s. 322, 324, 371, İbnü'l-Esir, III, s. 44, IV, s. 98, 367, 450.
(11) İbn A'sem, **el-Fütuh,** III, s. 21, 22, 24.
(12) Donuk, A., **Eski Türk Devletlerinde Askerî, İdârî Ünvan ve Terimler,** s. 21.
(13) Rasony, L., **The Psychology and Categories of Name Giving Amang the Turkish Peoples,** Budapeşte, 1976, s. 212, Bombacı, A. On the Ancient Title Eltabra, Naples, 1970, p. I-66.
(14) Arsal, S.M., **Türk Tarihi ve Hukuk,** İstanbul, 1947, s. 278.

Gerçekte Sicistan İlteberi; Türk Kağanlarına bağlı ve ***Gök Türk*** sülâlesinden iki kola hâkimdi (15). Arapların bölgeye ayak bastığı devirlerde bu Gök Türk prensi, Sicistan da Gazneyi de içine alan geniş bir bölgede bir Türk beyliği kurmuş bulunuyordu. Kardeşi **Kâbül-Şahtan,** Kâbül ırmağı bölgesini de ele geçirmiş ve ***"beyliğini"*** bir kere daha güçlendirmişti (16). Böylece Gaznada bey iken taşıdığı Türkçe ***"Tiğin"*** lâkabına ***"Şah"*** unvanınıda ilâve etmiş ve ***"Tiğin Şah"*** olmuştur (17). Belki de o, bu özelliği dolaysıyla bir kısım kaynaklarda ***"Rutbil-Şah"*** (18) el-Bîrûni de ise ***Türk Şâhı"*** olarak geçmektedir (19). Bu Türk prensinin önceleri çok iyi bir ***Budist*** olduğu kaydedilmiştir (20).

Temel İslâmi kaynaklar özellikle coğrafî eserlerde sık sık adı geçen ve çok daha önceki asırlarda buralara gelip yerleşen ***Türk Halaç*** boyları da zamanla **Rutbil,** Türkçe telaffuzu ile **İlteber** ünvanı ile anılan bu Türk beyinin çok geçmeden idâresine geçmişler ve Sicistanda güçlü bir Türk varlığının temelini atmışlardır. Böylece **Rutbil;** İslâmî fetihler sırasında çok güçlü bir ***"Türk Beyi"*** olduğu gibi, Sicistanda bundan böyle bolluğu zenginliği ile aç gözlü Arap vâlilerinin hemde aşırı bir şekilde dikkatini çeken bir ***"Türk İli"*** olacaktı (21).

Sicistan Türk Beyi'nin Arap Valileri ile İlk Mücâdeleleri;

Gerçekte Sicistan Türk beyliği veya **Rutbil** ile müslüman Arapların ilk ciddi temasları, Hz. Ömer'in Nihavent za-

---

(15) Esin, E., a.g.e., s. 123, 244.
(16) Esin, E., a.g.e., s. 244.
(17) Esin, E., a.g.e., s. 244.
(18) et-Taberî, IV, s. 181, İbnü'l-Esir, IV, s. 44.
(19) el-Bîrûni, **Kitab fî Tahkik mâlil-Hind,** Haydarabâd, H. 1377, s. 438, 451.
(20) Esin, a.g.e., s. 243.
(21) Esin, E., a.g.e., s. 245.

ferinden sonra buraların fethi için **Âsım b. Amr**'ı görevlendirmesi ile başlamıştır (643) (22). Her ne kadar **Asım b. Amr** bir gurup askerle Sicistan'a gelmiş ve **Rutbili** müslümanlara belli bir miktar vergi ödemeye mecbur etmiş ise de, bu hiç bir zaman devamlı olmamıştır. Araplar'ın Sicistan Türk beyliğini ele geçirme maceraları **Hz. Ali** ve daha sonraki devirlerde de devam etmiş ve onlar için hiç bir zaman kesin bir başarı olmamıştır. Zira konumuzla ilgili rivâyetlerin genel îzahlarından da anlaşıldığı gibi, Müslüman Arap valisi buralardan çekildikten sonra, **Kâbil Şah; Zâbülistan** Türk beyi ile, Sicistan **Rutbili** müşterek bir askerî harekâta geçmişler Büst ve Ruhhaç kalelerini geri aldıkları gibi, müslüman Arapları bütün Sicistan'dan sürüp çıkarmışlardır (666) (23).

Daha sonra **Muaviye,** Sicistan Türk beyi, yani **Rutbil**'i dize getirmek için **Ubeydullah b. Ebî Bekreyi** göndermiştir. **Rutbil,** bir siyâsi gösteri olmak üzere **Ubeydullah**'ı hoş karşılamış ve onunla bir milyon dirhem vergi vermek üzere bir anlaşma yapmış ve böylece ülkesini bir harb ortamının içine girmektende korumuştur (24). Müslüman Araplar'ın Sicistan Türk Beyliğini ele geçirmek için yaptıkları müzmin mücâdeleler daha sonraki devirlerde bütün şiddetiyle devam etmiştir. Zira **Selm b. Ziyad**'ın Horasan vâliliği sırasında bu defa, **Talha b. Abdullah b. Halef** *Sicistan* üzerine sevkedilmiştir (682) (25). **Talha** buralarda başarılı askeri seferlerde bulunmuş ve **Rutbili** yüklü bir vergi ödemeye mecbur etmiştir.

---

(22) et-Taberî, IV, s. 181.
(23) el-Asfarî, Tarih-u İbn Hayyat, s. 156, Krş. el-Belâzuri, s. 576.
(24) el-Asfarî, s. 165, el-Belazuri, Futuhu'l-Büldan, çev. M. Fayda, Ankara, s. 577.
(25) el-Asfarî, s. 192.

Diğer taraftan Talhan'ın bu sıralarda ölümü ve Arap kabile şeflerinin biribirlerine düşmesi, **Rutbil** için yeni bir ümid olmuş ve ülkesini bu aç gözlü Arapların elinden kurtarmak için kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Ne varki bu defa onun karşısına **Abdü'l-Aziz b. Abdullah** çıkmış ve bu yiğit Türk beyini öldürtmüştür (26).

Rutbil'in bu şekilde ve kötü bir talihsizlik eseri öldürülmesi ile Sicistan Türk beyliğinin, birinci İslâmi devresi de böylece kapanmış oluyordu. Bu birinci devrede, yukarıdaki izahlarımızdan da anlaşıldığı gibi; *müslüman Arap vâlileri, yerli halk ve bu arada Türkler arasında İslâm dininin yayılması hususunda hiç bir ciddi faaliyet göstermedikleri gibi, Türk beyleri ve aristokratları arasında hatta Rutbilde dâhil, Islâm dinine kazandırılması için hiç bir ciddi tebliğ ve irşad ta bulunmamışlardır. Islâm dininin Sicistan ve bu arada Halaç Türkleri arasında yayılması; Yeni Dinin kendi çekiciliği ve buna gönül veren yeni mühtedilerin ferdi davranışlarına terkedilmiş bulunuyordu.*

Bununla beraber el-Belâzurî'nin bir rivâyetinden öğrendiğimize göre; **Muaviye** zamanında Sicistan'a gönderilen **Abdullah b. Semure,** buradan büyük bir esir gurubu ile ***Basra***'ya dönmüş ve oraya yerleşmiştir. Bunlar arasında Kâbil'li inşaat ustaları da vardı. Bu ustalar, onun **Basra**daki sarayına meşhur Kabil köşklerine benzeyen bir cami yapmışlardır (27).

Rutbil'in ölümünden sonra, şüphesiz aynı hânedan âilesinden çok büyük bir ihtimalle onun oğlu Sicistan Türk Beyliğinin yeni **Rutbili** olmuş ve Sicistan'ı korumada Arap valileri ile zorlu bir mücadeleye girişmiştir. Evet *Eme-*

(26) el-Belazurî, s. 578.
(27) el-Belazurî, s. 576.

vilerdevrinde gözü dönmüş, servet ve ganimet düşkünü Arap vâlilerine karşı üstün deha ve askerî gücü ile yurdunu, yuvasını senelerce koruyan bu genç ve inadına dinamik Türk prensi, daha sonra müslüman olacak ve bir çok Türk hükümdarı gibi Allahın hidâyetine kavuşacaktır. İşte bundan sonraki sayfalarda konunun bu ikinci ve daha çekici yönü üzerinde durulacak ve bu önemli olayların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Yeni Türk Beyi Aç Gözlü Arap Valileri Karşısında;

Mâmafih babasının ölümünden beyi olan sonra bir nevi sicistan **Rutbil** veya **İlteber**'in; bu aç gözlü Arap vâlilerine karşı ilk ciddi imtihanını Emevî halifelerinden **Abdü'l-Melik b. Mervan** zamanında (685-705) *Sicistan*'a gönderilen **Umey b. Abdullah**'a karşı verdiği anlaşılmaktadır. Bu çapulcu Arap valisinin güçlü bir ordu ile Sicista'a yürüdüğünü haber alan **İlteber**, ilk hamlede bundan çekinmiş ve ona bir elçi göndererek her sene bir milyon dirhem vergi vermek şartıyla barış teklifinde bulunmuş, ayrıca ona çok kıymetli hediye ve köleler göndermeyi de ihmâl etmemiştir. Tecrübesiz Arap vâlisi bunu bir çırpıda reddetmiş ve küstahça şöyle demiştir;

"-Rutbil (ilteber) bu çardağı benim için altınla doldurursa ancak barış olabilir. Aksi halde benim, onunla barış yapmam mümkün değildir" (28).

Umey b. Abdullah, bu şekilde meydan okuduktan sonra derhal *Sicistan*'a dalmış, önüne çıkan şehir ve kaleleri bir, bir yakıp yıkarak ilerlemeye başlamıştır. İlteber ve askerleri ister istemez geri çekilmiş ve ortalarda görünmüyordu. Ne varki **Umey,** bir yere geldiğinde kendisinin bu Türk Beyi ve askerleri tarafından çepe-çevre sarıldığını görmüş ve yapacağı

(28) el-Belâzurî, s. 379.

hiç bir şey kalmamıştı. Öyle ya, yol ve geçitleri tutan, tepe ve bayırlara askerlerini yerleştiren **İlteber**, ellerinde okları gerilmiş hazır bekleyen yiğit askerleri ile **Umey** ve adamlarını bir anda saf dışı edebilirdi. Umey durumun ne kadar vahim olduğunu görmüş ve bu Türk beyinden serbest bırakılmasını istemiş, ayrıca ondan hiçbir vergi olmıyacağını bildirmiştir. Ancak İlteber daha akıllı davranmış ve bu mağrur, gözü dönmüş Arap vâlisine şöyle demiştir;

"Hayır bizden üçyüz bin dirhem vergi alacaksın. Ayrıca bize; sen vâli ve bende bir bey olarak kaldığım süre, bir daha ülkemize karşı savaşmıyacağına, kaleleri yakıp yıkmayacağına dair bir **"Emân-güven belgesi"** *vereceksin. Ancak bu şartla barış yapmayı kabul edeceğim".* Neylersinizki Umey, bu bedbaht Arap vali ve adamları için İlteber'in istediklerini yapmaktan başka çıkar yol kalmamış ve onlar bin bir türlü sefâlet ve yokluk içinde Irak'a dönmüşlerdir (74/693) (29).

Arap valileri, İlteberle yaptıkları bu yeni anlaşmaya hiç bir saygı göstermemişlerdir. Nitekim Emevîlerin despotik Irak valisi, **Haccac b. Yusuf** bu yenilginin çok acı bir şekilde intikamını almak üzere, derhal iyi bir ordu ile **Ubeydullah b. Ebî Bekre**'yi Sicistan'a göndermiş ve; *İlteberle çarpışmasını, ülkesini ele geçirmesini, kalelerini yakmasını, yıkmasını, askerlerini zincire vurmasını çoluk ve çocuklarını esir almasını"* emretmiştir (30).

Evet büyük bir servet ve intikam hırsı ile Sicistan'ın iç kısımlarına dalan ve nerede ise *Kâbil'e* yaklaşan bu zavallı Arap komutanı, daha önce buralara gönderilen **Umey b. Abdullah**'tan bin defa daha kötü ve alçak bir duruma düşmüştür.

---

(29) el-Belâzurî, s. 579, İbnü'l-Esir, IV, s. 368, 369.
(30) et-Taberî, VI, s. 320, İbnü'l-Esir, IV, s. 450.

Zira; kendilerini bir anda yalın kılınç bekliyen Türk okçu ve askerleri tarafından dört koldan kuşatılan bu atak Arap vâlisi, **İlteberle** âdeta yalvarırcasına, hemde Araplar için yüz karası denilebilecek bir antlaşma yapmış ve daha sonra kılınç artığı askerleri ile buradan çekilip gitmiştir. Yeni yapılan bu antlaşmaya göre **Ubeydullah;** ***bu Türk Beyine beşyüz bin, bir diğer rivayete göre yediyüzbin dirhem nakid para verecek, ayrıca*** **Nehar, el-Haccac ve Ebû Bekre** ***adındaki üç oğlunu ona rehin bırakacak ve vali kaldığı sürece onunla bir daha savaş yapmıyacaktı.***

Ne varki ordudaki Kûfeli askerlerin komutanı olan **Şüreyh,** dini bütün müslüman, bu yüz karası antlaşmayı kabul etmemiş ve; ***"Müslümanlardan şehid olacaklar peşimden gelsin!"*** diyerek **İlteber**'in kuşatmasını yarmaya çalışmış ise de bu gözü pek müslümanların hepsi, **Şüreyhte** dâhil, yalın kılınç Türk eri ve okçuları tarafından şehid edilmişlerdir (698) (31).

Bu antlaşmanın da müslüman Arapların yanında hiç bir kıymet-i harbiyesi yoktu. **Haccâc b. Yusuf;** Emevîler devrinin hiç bir askeri yenilgi görmemiş bu güçlü generali, Türk askeri dehasının kendi devrinde en güçlü temsilcisi olan **İlteber**'in karşısında üst üste uğradığı bu hezimet ve yenilgilerden âdeta çılgına dönmüştü. Öyle ya büyük masraflar yapılarak kurulan ve büyük ümidlerle sevkedilen Arap orduları, bu Türk Beyi'nin karşısında en ufak bir başarı elde edemiyor ve bir yüz karası hâlinde Irak'a dönüyorlardı.

el-Eşas Sicistan Yolunda;

el-Haccac bu defa yine kolları sıvamış, öncekilerden çok daha farklı ve çok daha güçlü 40.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve bu orduyu **Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eşas** ko-

---

(31) et-Taberî, IV, s. 323, İbnü'l-Esir, IV, s, 451, el-Belâzurî, s. 580.

mutasında **İlteber**'in üzerine sevketmeştir (700) (32). Böylece o; Arap İslâm tarihinde senelerce sürecek ve belki yüzbinlere varan müslüman Arab'ın bu arada bir çok kabile reisi ve devlet adamının katledilmesiyle sonuçlanacak bir macerayıda başlatmış oluyordu. Zira bu iki Arap liderinin birbirlerine asla güveni yoktu, biri diğerini harcamak için fırsat kollıyacaklardı. Şöyleki;

el-Eşas bu büyük ordu ile ***Sicistan***'a dalmış, bir çok şehir ve kasabaları ele geçirmiş, çoğunu yakmış, yıkmış ve yürüyen bir vahşet ve bir zulüm ordusu hâlinde Sicistan'ın iç kısımlarına kadar sokulmuş ve bu arada çok büyük ganimet ve servetler elde etmiştir. O, bunlarla da yetinmemiş ve bu ***Türk Beyine*** çok ağır tehditlerle dolu bir mektup yazarak şöyle demiştir;

«أما بعد؛ فإنك علج، قد تعدّيت طورك، ودخلت في غير حدك، وكسرت خراج أمير المؤمنين، وقتلت المسلمين، وقد أعذر من أنذر، وأنا سائر إليك في الحد والحديد، والخيل والجنود، ثمّأي لا أعاملك معاملة من كان قبلي، ولكنّي أطأ بلدك، وأقتل ولدك، وأخذ مالك، واسبي حريمك إن شاء الله.»

"Sen ki bir yaban eşeğisin! Düşmanca tavırlar takındın, haddini çoktan aştın. Üstelik Müminlerin Emirine vergiyi kestin, bütün müslümanları öldürdün. Şimdi seni uyarandan sen, özür dile. Senin üzerine mızrak ve kılınçlar, atlar ve askerlerle geliyorum. Sana benden öncekiler gibi davranmıyacağım. Ülkeni ayaklarımın altında ezeceğim, çocuklarını öldüreceğim, bütün mallarını alacağım ve karılarını esir edeceğim inşaallah!" (33).

İlteber bu gözü dönmüş Arap komutanına yine de yu-

(32) İbn A'sem, III, s. 22, et-Taberî, VI, s. 327, el-Mesûdi, III, s. 138.
(33) İbn A'sem, III, s. 24.

muşak dille birmektup yazmış ve ona barış teklifinde bulunmuş, bu mümkün olmayınca da ordusu ile Sicistan'ın çok daha iç kısımlarına çekilmiş ve zamanı kedi lehine bir silâh olarak kullanmayı düşünmüştür. Ne varki olaylar İlteber'in lehine olarak gelişmiş ve bu küstah Arab komutanı en sonunda kesilmeye mahkum bir deve gibi boynunu Türk Beyinin kılıncının insafına sunmak durumunda kalmıştır. Şöyleki;

el-Eşastan hem *Sicistandan* elde ettiği büyük servet ve ganimetleri, hem de *İlteber*'in başını isteyen Haccâc, ondan beklediklerini elde edememiş ve ona bir biri ardından tehdit dolu mektuplar yazarak görevinden azledeceğini bildirmiş ve de azletmiştir (34). Kaderin şu garip cilvesine bakınızki, el-Haccâc'ın bu ağır mektupları ile morali çöken el-Eşas en sonunda, zaten güvenmediği efendisine isyan etmek durumunda kalmış ve bu arada kendisine her hâl-ü kârda sığınabileceği bir kapı bulmak amacıyla, denize düşen yılana sarılır misâli, daha önce kanına susadığı bu Türk beyi ile bir anlaşma yapmıştır. Buna göre;

"O gâlip gelirse, kendisi hayatta kaldığı sürece bu Türk Beyinden vergi almıyacak, onun hükümranlığını kabul edecek, şayet bozguna uğrayacak olursa onun ülkesine sığınacak ve kendisinin emniyeti temin edilecekti" (35).

el-Eşas'ın Yeni Mâceraları ve İlteber;

Ne ilginçtirki, el-Haccac'ın büyük emek ve masraflarla hazırladığı bu güçlü ordu, bu defa geri dönmüş ve yeni katılanlarla birlikte Basrada onun karşısına çıkmış ve bu des-

(34) el-Mesûdi, III, s. 138.
(35) İbnü'l-Esir, IV, s. 463.

potik Irak vâlisine çok korkulu günler yaşatmıştır. Mâmafih **Haccacla, el-Eşas** arasında cereyan eden ve belki de yüz binlerin ölümüne sebeb olan kanlı olaylar bizim konumuzun dışındadır. Ne varki **Deyru'l-Cemâcim** mevkiinde (Irak) son bir kere daha şansını deneyen **el-Eşas** bütün çabalarına rağmen bunda da başarılı olamamış ve en sonunda hem de çok yorgun ve perişan bir halde en sadık askerleri ile birlikte bu değerli Türk beyi **İlteber**'e sığınmıştır (83/702) (36). et-Taberî, ***Rutbil (İlteber)'in bu bedbaht Arap generali ve bozguna uğrayan Arap askerlerine çok iyi davrandığını ve onlara her türlü yardım ve iyilikte bulunduğunu kaydetmektedir*** (37). Çünkü İlteberde yeni politika icâbi el-Haccac'ın çökertilmesini istiyordu.

el-Eşas bundan sonra tekrar derlenmiş toparlanmış ve bir çoğununda ***Halaç Türklerinin*** oluşturduğu büyük bir ordu ile Irak'a gelmiş ve **Meskin** denilen bir mevkide Haccac'la ikinci bir harbe daha tutuşmuş ve sonuç yine koca bir hezimet olmuştur (38). **el-Eşas** bundan sonra tozu dumana katarak bindiği atı ve çok yakın bir kaç adamı ile Sicistan'a doğru kaçmış ve kendisini el-Haccac'ın ölüm kusan askerlerinin pençesinden koruyacak bir kapı aramaya koyulmuştur. el-Eşası bu kötü gününde kimse kabul etmiyordu. Bu bedbaht Arap komutanı en sonunda **Büst**'e gelmiş ve yakın adamlarından biri ve aynı zamanda şehrin kendi tayin ettiği âmili **Iyâd b. Himyan**'a sığınmıştır. Ne varki **Iyad,** eski efendisine tam bir nankörlük örneği sergilemiş ve Haccac'a yaranmak için onu derhal zincire vurmuş ve ondan gelecek emirleri beklemeye başlamıştır.

---

(36) İbnü'l-Esir, IV, s. 469, et-Taberî, VI, s. 379, İbn A'sem, III, s. 31, 38.

(37) et-Taberî, VI, s. 379. «فأنزله رتبل وأكرمه وعظمه.»

(38) et-Taberî, VI, 382, İbnü'l-Esir, IV, s. 482.

el-Eşas'ın İlteber'e Sığınması ve el-Haccâc;

Diğer taraftan **İlteber** sözünün eri olan bu yiğit Türk, **el-Eşas'ın, Iyad** tarafından zincire vurulduğunu duyunca, ona verdiği sözü tutmuş ve bir askeri birlikle Büstü kuşatmış ve Iyad'a şöyle demiştir;

«والله لئن آذيته بما يقذى عينه أو ضررتَهُ ببعض الضرر أو أخذتَ منه ولو حبلاً من شعر لا أبرح حتى استنزلك وأقتلك وجميعَ من معك واسبي ذراريكم وأغنم أموالكم.»

"Allah'a yemin ederimki: Eğer onun hoşuna gitmiyecek bir şeyle rahatsız edersen, yahut ona en ufak bir zarar verirsen, ya da onun saçının teline dokunursan seni yerinden indirmedikçe, sen ve seninle berâber kim varsa öldürtmedikçe, çoluğunu ve çocuğunu esir almadıkça, bütün mallarınızı ganimet olarak ele geçirmedikçe buradan ayrılmıyacağım" (39).

Bunu ancak **Rutbîl** veya Türkçe unvanı ile *İlteber*, Gök-Türk Kağanlığına bağlı, Türk devlet geleneğinin en üst düzeyde temsilcisi olan asil sözünün eri bir *Türk Beyi* söyliyebilirdi. Böylece el-Eşas, kendisini her türlü tehlikeye karşı koruyacak, demir kuşaklı, demir bilekli, yiğit yaratılışlı, sözüne güvenilir mert, kahraman bir Türk bulmuştu. **İlteber;** bu bedbaht Arap generalini, şerefli, ulu bir misâfir olarak ağırlamış ve ona olan hürmet, iyilik ve misafir perverlikte hiç bir kusur etmemiştir.

Gerçekte **Haccac, el-Eşas**'ın peşini kolay kolay bırakmak niyetinde değildi. Bu bakımdan Emevîler'in zulmü dünyayı dolduran bu eli kırbaçlı despotik devlet adamı, İlteber'e ardı, arkası kesilmeyen çok ağır tehditler savuran mektuplar yaz-

(39) at-Taberî, İbnü'l-Esir, IV, s. 485.

mış, el-Eşası kendisine göndermesini istemiş ve bu takdirde; ***hayatta olduğu sürece, kendisinin güven içinde olacağı, ülkesine dokunmıyacağı, vergi talebinde bulunmıyacağı ve ülkesine hiç bir Arap komutanın saldırmıyacağı ve her sene sadece 500.000 dirhem nakid ödeyeceği hususunda kesin bir şekilde söz vermiştir*** (40).

Ne varki bu sıralarda hiçte beklenmedik bir olay olmuştur. et-Taberî'nin bildirdiğine göre **el-Eşas** bu yaşlı ihtiyar, uzun zamandan beri tutulduğu verem hastalığından ölmüştü. Onun bu şekilde kendi eceliyle ölmesi **İlteber** içinde iyi bir fırsat olmuştur. **İlteber** onun cesedi mezara konulmadan başını kestirmiş ve derhal **el-Haccac**'a göndermiştir. el-Eşas'ın bu kesik başı yanısıra, el-Haccac'a gönderilenler arasında onun yakın adamı otuz kişide bulunuyordu (85/704) (41). Böylece Arap İslâm tarihinin kanlı bir sayfasıda kapanmış oldu.

İlteber'in Müslüman Olması;

Evet müslüman Arap valilerinin daha ilk devirlerden itibâren ***Sicistan, Türk beyliğine*** yaptıkları yağma ve baskın hareketleri **el-Haccâc** devrine kadar, bütün hırs ve şiddeti ile devam etmiştir. Onların bu bereketli topraklar ve buralarda yaşayan bu yaman insanlar arasında İslâm dinini yaymak ve Allah'ın hidâyetine giden yolu bütün ululuğu ile açmak hususunda hiç bir gâyeleri olmadığı gibi bu mahalli Türk beyi **İlteber**'in müslüman olması içinde hiç bir ciddi teşebbüs ve tebliğ faâliyetinde bulunmamışlar, hatta onunla hoş geçinmek bile istememişlerdir.

Öyle tahmin ediyoruzki; bu gözü dönmüş servet düş-

(40) et-Taberî, VI, s. 390, İbnü'l-Esir, IV, s. 501, İbn A'sem, III, s. 53.
(41) et-Taberî, VI, s. 390, İbnü'l-Esir, V, s. 606, İbn A'sem, III, s. 53.

künü ve inadına aç gözlü sözüm ona müslüman Arap vâlileri, İlteber'in sâdece servetine ve ondan alacakları vergiye değil de, bir defa da onun kalbine baksalar ve müslüman olması için ciddi tebliğ ve irşâd heyeti göndermiş olsalardı, insani duyguları yüksek, dindar tabiatlı, üstelik mert ve sözüne güvenilir bir adam olan bu Türk beyi, hemde en ufak bir tereddüt göstermeden müslüman olacaktı.

Mâmâfih bundan önceki sayfalarda da açıklandığı gibi, **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in halife (717/720) olması bütün Aşağı Türkistan ve Türk yurtları, mahalli Türk hükümdar ve hanlarının İslâm dinine yönelmelerinde çok hayırlı bir fırsat olduğu gibi **İlteber** içinde hayırlı bir fırsat olmuştur. Bilindiği Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz,** Türk yurtları kadar, Ceyhun havzasının güneyi ***Sicistan,*** bu günkü ***Afgamnistan,*** hatta ***Sind***'e kadar yayılan bu geniş bölgeler, özellikle mahalli hükümdarlar arasında İslâmiyetin yayılması için ayrı bir özen göstermiş ve onların bir çoğuna İslama çağrı mektupları göndermiştir.

Halife Ömer'in bu hayırlı teşebbüsleri boşa gitmemiş ve bu arada bir çok Türk hükümdarı müslüman olmuştur. Halife Ömer'in hâlisâne yaptığı bu İslâma çağrı ve irşâd faaliyetleri öylesine tesiri oluyordu ki, değil mahalli Türk beyleri Hind hükümdar **Huleyşe b. Dâhir** bile müslüman olmuştu (42). İslâm halifesinin ilâhi cezbesi, dünyayı dolduran adâleti, insanlara telkin ettiği uhrevî duygular, bir çok hükümdarın müslüman olmalarına sebeb olmuştu. Yine **Huttel**'in eski Türk hükümdar âilesinden **"Bânicur"** da bu sıralarda (VIII. asır) İslâm dinini kabul etmişlerdi (43).

Öyle tahmin ediyoruzki, uzun zamandan beri,

(42) İbn Tağrıberdi, **en-Nücûm,** I, s. 240.
(43) Esin, E., a.g.e., s. 151.

İslâmiyetle temasa geçmiş, müslüman Arap valileri ile içli dışlı olmuş, çoğu halde onlarla yaşamış, onlardan İslâmı öğrenmiş, onlarla mecbur olmadıkça hiç bir zaman askeri bir çatışmaya girmek istememiş, onlara elinden geldiği kadar yumuşak davranmış olan **İlteberde, Halife Ömer**'in mahalli Türk beyleri arasında başlattığı bu İslâmlaştırma kampanyası sırasında Allah'ın hidâyetine giden yol onada açılmış ve böyle o müslüman olmuştur.

Zaten onun müslüman vâlilerine yazdığı mektuplar ve bu vesile ile kullandığı dini terimler bize onun çoktan müslüman olduğu kanatini vermektedir. Hattâ bize göre o; el-Eşasla olan ilk temasları ve anlaşmaları sırasında müslüman olmuştur. Ne varki bu devirlerde müslüman olan Türk beyleri ve aristoklarının sâdece siyâsi kişilik ve aktivitelerini dile getiren ve onların dini hayatları hakkında her nedense pek fazla bir açıklama yapmayan meselâ ***et-Taberî, İbnü'l-Esir*** ve ***el-Yakûbî*** gibi daha bir nice klasik tarihçilerimiz, bu dini bütün Türk beyinin dini hayatı ve yaşayışı hakkında da hiç bir bilgi vermemişlerdir.

Ne yazık ki **İlteber,** müslüman olduktan sonrada Emevîlerin aç gözlü Arap valileri; kuvvetli oldukları zaman yine ondan ağır vergiler istemeye, zayıf oldukları ve bir felâket başlarına geldiğinde ise bu mert sözünün eri Türk Beyine sığınmaya, ondan yardım istemeye devam etmişlerdir. Meselâ **Yezid b. el-Muhelleb,** Şam ehline yani Emevîlere karşı başlattığı büyük ayaklanma hareketi, Cürcân Türkleri ve bu arada henüz müslüman olmuş **Sul-Tekin** tarafından büyük ölçüde desteklenmesine rağmen (44) başarılı olamamış ve **Akra** toprakları (Irak), kendisi ve askerleri için kara bir mezar olmuştur.

---

(44) et-Taberî, VI, s. 601.

Ne varki **el-Mühelleb** âilesinin önde gelen kılınç artıkları, bu arada el-Mühelleb'in oğlu **Ebû Uyeyne** ve **Osman b. el-Mufaddal** kendileri için sığınacak güvenceli bir yer bulamamışlar ve yine Sicistanın bu karakter örneği faziletli müslüman Türk beyi **İlteber**'e sığınmışlardır (720) (45). **İlteber,** çiçeği burnunda bu yeni müslüman olmuş Türk beyi, onları kabul etmiş, onlara hayatlarının güven altında olduğunu bildirmiş, onlara çok iyi davrandığı gibi, her türlü ihtiyaçlarınıda karşılamıştır (46).

Emevîler devrinin aç gözlü Halife ve askerî vâlileri, bu devirlerde müslüman olmuş daha bir çok mahallî Türk beyi gibi **İlteber**'in de İslâmi şahsiyeti hayır! müslümanlığını bir türlü kabul etmemişler ve ondan çok ağır vergi istemeye devam etmişlerdir. Nitekim **Yezid b. Abdü'l-Melik** iktidara gelince (720-724) yine Sicistana yani bu Türk Beyi, **İlteber**'e gözünü dikmiş ve ondan yüklü miktarda vergi istemiştir. **İlteber;** iman zevkini yeni tatmış bu Türk Beyi; Allahın Rasülünü hatırlamış, Onun yüce sahabîlerine bakmış, onların yaşadıkları çilekeş uhrevi hayatı göz önüne getirmiş, İslâm ve iman coşkularını düşünmüş, daha sonra birde karşında vergi için bekleyip duran sefil kılıklı adamlara bakmış ve aralarında şu ibret dolu konuşma geçmiştir ***İlteber;***

«وقال ما فعل قوم كانوا يأتونا خماص البطول سود الوجوه من الصلاة بغالهم خوص قالوا: انقرضوا قال: أولئك أو في منكم عهداً وأشد بأسًا وإن كنتم أحسن منهم وجوهًا.»

"Hani o açlıktan karınları çökmüş, namazlarda yaptıkları secdelerle alınları aşınmış ve yüzleri kararmış, üstelik çarıkları

(45) et-Taberî, VI, s. 602.
(46) İbn A'sem, III, s. 212.

hurma lifinden yapılmış olan o insanlar (sahabe nesli) ne yapıyor? (Şimdi onlar nerede?) Vergi memurları; Onlar göçüp gittiler" demişlerdir. Rutbil o zaman şöyle demiştir; "Onlar (Sahabe nesli) verdikleri söze sizden daha sâdık, sizden daha cesur idiler, her ne kadar sizler dış görünüşünüz itibarı ile daha güzel ve gösterişli kimseler iseniz de" (47).

Mâmafih İlteber'in kalbinin derinliklerinden kopub gelen bu haykırışlar bile, onun ne kadar samimi bir müslüman olduğunu, Allah sevgisi, Peygamber aşkı ve sahâbelere olan saygısının onun gönlünde ne kadar yüce bir yer tuttuğunu, hatta bir dereceye kadar dünyadan el etek çektiğini ortaya koymaktadır. Aç gözlü vergi memurları İlteberin ne demek istediğini bir türlü anlamamışlar ve ısrarla ona; *"el-Haccac'a niçin vergi verdiği ve kendilerine hiç bir şey vermediğini" sormuşlardır. İlteber, onlara* aynen şöyle demiştir;

"el-Haccac maksadına ulaştığı takdirde, kendisine bir dirhem dahi verilmese bile, sarfettiği paralara bakmayan bir kimse idi. Size gelince; bizden on dirhem vergi almayı düşünmediğiniz takdirde bize bir dirhem bile sarfetmezsiniz. (Sizler böylesine menfaatine düşkün aç gözlü kimselersiniz)" (48).

el-Mehdi İle Başlayan Yeni İlişkiler ve İlteber'in Ölümü;

Emevîler **"Doğu Türklüğü"**nün esasını oluşturduğu kanlı ve büyük bir halk ihtilâli yıkıldıktan sonra Abbasîler iktidara gelmiştir. Abbasîler kendilerini iktidara taşıyan Doğu Türkleri ve mahallî Türk beylerine özel bir önem vermişler, onların geride kalanlarının müslüman olmalarına ayrı bir hassasiyet göstermişlerdir. İlk Abbasi halifesi **el-Mansur** (754-775) bunu bir devlet politikası hâline getirdiği gibi oğlu el-

(47) el-Belâzurî, s. 563, Krş. el-Bar, M.A., a.g.e., s. 103.
(48) el-Belâzurî, II, s. 397.

Mehdi de halife olunca, babasının yolundan gitmiş, müslüman olsun olmasın mahalli Türk beylerinin gönlünü kazanmak için yeni yeni girişimlerde bulunmuş ve onların müslüman olmasını istemiştir.

el-Mehdi diğer Türk beylerine olduğu gibi, Sicistan Türk beyi **İlteber**'e de ayrı bir elçi göndermiş, onun gönlünü almış ve itaatine girmesini söylemiştir (49). **İlteber** onun bu davetini memnûniyetle karşılamış ve ona kıymetli hediyeler vermiştir. Böylece bu müslüman Türk beyi ile, Abbasî halifeleri arasındaki güzel ilişkilerde başlamış oluyordu. Ne varki bu yaşlı Türk beyinin bundan sonraki yaşayışı ve Abbasî halifesi **el-Mehdî** ile olan siyâsi ve dini ilişkileri hakkında, elimizde fazla bir bilgi yoktur. Bu gün görmüş Türk beyinin, ileri bir yaşta ve **el-Mehdi** devrinde öldüğü anlaşılmaktadır (773?).

İlteber; buraya kadar olan izahlarımızdan da anlaşılacağı gibi, ***aç gözlü, servet düşkünü, bozguncu Arap vâlilerine karşı Türk'ün kendine has aklî ve idârî dehasını göstermiş, Emevîler devri Arap istilâlarına karşı, yerine göre harb ve yerine göre barışçı yollarla kendi beyliğini korumuş ve hiç bir zaman siyâsî Arap hâkimiyetine boyun eğmemiş ve çoğu kere de onları üstün manevra gücü ve siyasi taktiklerle perişan etmiş büyük bir devlet adamı, üstün, müslüman bir Türk beyidir.*** Daha sonra oda her fani gibi Rabbine kavuşmuştur.

Ne yazık ki onun ölümünden sonra onun yerine geçen ve kaynaklarda Türk melki olarak bilinen **İlteberler,** İslâmî kaynaklara göre **Rutbiller,** onun kadar başarılı olamamışlardır. Evet İranlı bir müslüman ve ***Saffârîler*** sülâlesinin kurucusu olan **Yakûbe b. el-Leys** daha sonra bunların üzerine yürümüş büyük İlteber'le birlikte üç Türk beyini de ölürmüş ve böylece ***Sicistan Türk beyliğinede*** son vermiştir (870).

---

(49) el-Yakûbî, Tarih, II, s. 397.

X.

HUTTAL TÜRK BEYLİĞİ

VE

SAB-BAL; İŞBARA'NIN MÜSLÜMAN OLMASI

"Ey Hâris! Tirmiz halkının özünde davul, zurna, kahramanlık coşkuları vardır. Orası ağlamak ve sızlamakla ele geçirilemez, ancak kılınçla fethedilir. Öyleyse bileğine güven ve gerçek bir kahraman gibi çarpış."

Sab-bal; Huttal Beyi

Huttal'ın Coğrafi Durumu ve Türklük Dokusu;

Huttal; eski *Aftalitler* ülkesi; Ceyhun nehrinin yukarı mecrâsı, *Pene* ile *Vahş* ırmakları arasında (1) ve daha ziyâde **Vahşâb** nehrinin Ceyhun nehrine karıştığı dirsek ve bu nehrin kuzeyine kadar yayılan geniş bir bölgedir (2). **el-Hamevî** burasının; ***"Aşağı Türkistan'ın coğrafî bakımdan en geniş, şehirleri en büyük, toprakları bereketli, hayır ve vâridatı en çok, insanları çok kalabalık bir bölge olduğunu"*** kaydetmektedir (3). İslâmi kaynaklarda Huttal'ın en büyük şehrinin ***Vaşcırd*** olduğu zikredilmiştir. Burası, İslâmi fetih yıllarında Beyliğin idâre merkezi idi. Diğer önemli şehirleri arasında; ***Hulbek,*** (bugünkü Kulâb şehrinin güneyinde bir yer), ***Munk,*** (Bu günkü Belcevân şehri) **Endiçerağ, Fargır v Lavkend** bu-

---

(1) Barthold, W. **Huttal** md. İA, V/I s. 620.
(2) Le Strange, G., a.g.e., s. 481.
(3) el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân,** II, s. 346.

lunmaktadır (4). İyi cins atları ve kırmızı derili kaplanları ile ünlü idi (5).

Huttal kelimesi Çin belgelerinde "Kou-tou" veya "Ko-tou-lou" (6) şeklinde zikredilmiştir. Bir kısım tarihçilerimiz onun aslının Türkçe "Kut-oğul" veya "Kut-uglan" kelimesinden geldiğini ileri sürmüşler ve bölgenin Türklük dokusunu vurgulamak istemişlerdir (7). J. Wellhausen bölgenin Türklük dokusu hakkında daha iyimser izahlar yapmaktadır. O, buraların asıl sâkinlerinin ***Huttallar*** olduğunu, bunların ise, İslâm kaynaklarda **Heytal** olarak zikredilen **Eftalitler**'in bir devamı olduğunu zikretmiştir (8). Bizanslı kaynaklarda ***Eftalitler*** olarak zikredilen bu kavmin Türklerin Ak-Hun boyları olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır (9). Ona göre: ***"Eftalitler bir müddet bütün Aşağı Türkistan'a hâkim olmuşlardır. Bu yüzdendirki Makdisi bu bölgeyi Eftalitler diyarı olarak zikretmiştir. Mevzuumuzu teşkil eden zaman içinde ise bunlar ön plandaki mevkilerini Türklere terketmiş bulunuyorlardı"*** (10).

Müslüman Arapların buralara daha ayak basmadan senelerce önce, Çağaniyandan Huttal'a yani Vahş ırmağına kadar yayılan geniş bölgelerde genellikle ***"Kumici"*** veya ***"Kemici"*** Türkleri yaşıyordu. ***Vahş*** vâdisinin verimli kuzey bölgleri ise **Kara Tekin** ili olarak bilinmektedir. Buraların yegâne

(4) el-Istahari, s. 278, 279, İbn Havakal, s. 327, 349, el-Hamevi, II, s. 346.
(5) Chavannes, E., **Documents**, s. 168.
(6) Chavannes, E., **a.g.e.**, s. 168.
(7) Togan, Z.V., Giriş, s. 39.
(8) Wellhausen, J. a.g.e., s. 206.
(9) el-Mervezi, **Tabai'ul-Hayevan**, s. 18 vd. Krş. Le Strang, G. a.g.e., (Dipnot) s. 481.
(10) Wellhausen, J., a.g.e., s. 206.

hâkim unsurunun ise; (M. VII. y. yıl) *"Ven-to"* yâni ***Tarduş Türkleri*** olduğu kaydedilmiştir (11).

Ülkenin hâkim unsuru ise; temel İslâmî kaynaklarda *"el-Bîkiyye"* olarak zikredilen ve hâlis Türk sülâlesi olan *"Bekler"* idi (12). **Huttal** veya **Huttelân** beyleri, *"iyi at yetiştirmekle"* tarih sayfalarına geçmişlerdir. Onlar müslüman olduktan sonrada eskisi gibi, iyi at yetiştirmeye devam etmişler ve İslâm ümerasının takdirlerini kazanmışlardır. Bek emirleri bu atları, İslâm halifeleri ve Arap ordusu için yetiştirmek maksadı ile Huttelânda (şimdiki Kulâb ve Belcevan) özel yılkıları vardı. Togan daha da ileri gitmekte ve *"meşhur Arap atı"* neslini yetiştirenlerinde başlıca bu **"Bekler"** olduğunu kaydetmektedir (13).

Sabbal veya İşbara Huttal Türk Beyi;

Müslüman Arap Fatihlerinin bölgeye ayak bastığı ilk devirlerede, bölgenin diğer bir çok eyâletlerinde olduğu gibi, Huttal da, Türk Hânedan ailesine mensup bir **"Bey"** tarafından idâre ediliyordu. Temel İslâmi kaynaklarda **Sab-bal** olarak zikredilen (14) ve Türk Kağan adı ***İşbara*** ismini taşıyan bu Türk beyinin adını Çinliler bozuk bir şekilde "Sha-po-li" olarak kaydetmişlerdir (15). J. Marquart bu Türk beyinin kayda değer bir soy kütüğünü ortaya koymuştur (16). Bu Türk ailesinin İslâmiyetten önce Buda dinine bağlı olduğu bilinmektedir (17). Fakat o, daha sonraki yıllarda ve müslüman

(11) Esin, E., a.g.e., s. 238.
(12) Togan, Z.V., a.g.e., s. 39.
(13) Togan, Z.V., a.g.e., s. 175.
(14) et-Taberî, VI, s. 325, VII, s. 127, İbnü'l-Esir, IV, s. 509, 512, V, s. 207.
(15) Esin, E., a.g.e., s. 238.
(16) Marquart, J. **Eranşhar**, s. 302.
(17) Esin, E., a.g.mk., s. 139, "...a dynasty of Buddhist Turkish princes called Sabbal.."

fâtihlerle olan koyu mücâdeleleri sırasında, bir çok mahalli Türk Beyleri gibi, İslâm realitesi ile yüz yüze gelmiş ve sonunda müslüman olmuştur.

Sab-bal'ın Müslüman Fâtihlerle ilk ciddi mücâdelesi **el-Mühelb b. Ebî Sufranın** Horasan'a vâli olarak gönderildiği yıllarda başlamıştır (698) (18). el-Mühelleb, ilerlemiş yaşına 76, rağmen (19), birazda **Haccac b. Yusuf**'un gözüne girmek için Türk yurtlarına yeni bir akın yapmış ve bu cümleden olmak üzere 3000 kişilik öncü bir kuvvetle Keş'e gelmiştir (699). İşte Keş'te bulunduğu tam bu sırada aldığı bir ihbar üzerine oğlu Yezid'i **Huttal** Türk beyliği, yani **Sab-bal** veya **İşbara** üzerine göndermiş ve Arapların lehine bir iktidar değişikliği gerçekleştirmek istemiştir.

Bunun farkına varan **Sab-bal,** daha çevik davranmış, Araplarla işbirliğine girişen yakınlarını şiddetli bir şekilde cezâlandırdığı gibi, daha sonra **Yezid b. el-Mühelleble** belli şartlarda bir barış anlaşması yapmış ve böylece hem iktidarını, hem de ülkesini Arap vâlilerine karşı korumasını bilmiştir (20).

Sab-bal bundan sonra, hemde çok daha aktif bir şekilde, asî Arap liderlerinden büyük mâcera adamı **Musa b. Abdullah b. Hâzim**'in karşısına dikilmiştir. Bilindiği gibi Emevî Arap idâresine ters düşen Musa, en sonunda Semerkant Türk beyliği, kaynaklardaki unvanı ile "Soğd İhşid"i **Tarhun**'a sığınmış ve daha sonra buradan da koğularak, çevresindeki 700 kişilik bir çapulcular gurühu ile ***Tirmiz Türk Beyliğine*** gelmiş ve Tirmiz kalesini kaypak bir harb hilesi ile ele geçirmiştir (21).

---

(18) et-Taberî, VI, s. 374.
(19) Yusuf, S.M., **Islamic Studies,** p. 107.
(20) et-Taberî, VI, s. 325.
(21) Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, VI, s. 398-412, İbnü'l-Esir, IV, s. 505-512.

Tirmiz Türk beyliğinin Musanın eline geçmesi, özellikle Soğd ve Semerkant İhşidi **Tarhun**'u büyük ölçüde rahatsız etmiş ve başta Sab-bal olmak üzere Herat beyi **Nizek Tarhan** ve diğer beyleri, mesela Buhara ve Çağâniyan, Tirmiz'i kurtarmaya çağırmıştır. **Sab-bal** bu çağrıya hemde en ufak bir tereddüt göstermeden kendi birlikleri ile katılmış ve Tirmiz kuşatmasında çok büyük yararlıklar göstermiştir. Tirmiz Türk beyliğini bu zorba Arab liderinden kurtarmak için bir hayli zorlanan bu Türk beylerinin imdadına daha sonra, Horasan vâlisi el-Mufadad b. el-Mühelleb'in emri üzerine **Osman b. Mesud et-Temîmî** gönderilmiş ve Sab-bal'ında büyük ölçüde destek ve kahramanlıkları ile Tirmiz kalesi ele geçirilmiştir (704) (22).

Sab-bal ve Kuteybe b. Müslim;

Bütün bu baş döndürücü olaylardan sonra Horasan'a vâli olarak **Kuteybe b. Müslim** gelmiştir (705). Kuteybe Barthold'un da dediği gibi: ***"hiç bir şeyden çekinmezdi. Cesaretin bir işe yaramadığı yerde, hile ve desise kullanmak suretiyle Arap hâkimiyetini Aşağı Türkistan'da ilk kuran odur. Ayrıca yerli melikler arasındaki anlaşmazlıklardan çok iyi bir şekilde faydalanmıştır"*** (23).

Mâmâfih, **Kuteybe**'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesi **Sal-bal** için ayrı bir şans olmuştur. Diğer mahalli Türk beylerinin aksine **Sab-bal,** bu eli kırbaçlı, despotik Arap vâlisi ile iyi geçinmiş ve onun yanında itibarlı, saygın bir kimse olmuştur. Buna sebebte; bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, Herat Türk beyi **Nizek Tarhan'ın, Kuteybeye** karşı başlattığı umumî baş kal-

(22) Barthold, W., a.g.e., s. 238, Marquart, J., **Eranshar,** s. 302.
(23) Barthold, W., a.g.e., s. 239.

dırma hareketinde, diğer çevre beyleri Nizek Tarhan'ın yanında yer aldıkları halde Huttal Türk beyi **Sab-bal**'ın, Aşağı Toharistan Yabgusu **Şad** gibi, durumun vehâmetini önceden görmesi ve **Nizek**'e fazla bir ilgi göstermemesidir.

Bu bakımdan ayaklanmanın baş mimarı Nizek Tarhan bunun cezasını başı ile ödediği halde bu; **Sab-bal** için böyle olmamış, onun itibar ve kıymeti Kuteybe'nin yanında bir kere daha artmıştır. Zira **Nizek Tarhan,** hapsedilipte ömrünün son sayılı günlerini beklerken Kuteybe bu büyük ***Türk Beyi"*** Nizek'e,

*"-**Sab-bal** ve **Yabgu**'yu çağırsam onlarla görüşürmüsün?" diye sormuştur.*

Belkide Kuteybe böyle yapmakla bu Türk beylerini birbirleri ile yüzleştirmek istiyordu. Kuteybe bu arada **Sub-bal ve Yabgu Şad'ı** *sarayına çağırmış, onların her ikisini muhteşem bir koltuğa buyur etmiş ve daha sonra bir sürpriz olarak Nizeki onların bulunduğu yere getirtmiştir.*

Bu gerçekten de hüzün verici bir durumdu. Olanlar olmuştu. Kimsenin artık yapacağı fazla bir şey kalmamıştı. Dünün omuz, omuza birleşen bu mert Türk beyleri şimdi, Kuteybenin kirli oyunları ile birbirlerinden kopmuşlardı. Bu bakımdan bu Türk beyleri başta Sab-Bal olmak üzere birbirleri ile bir kere daha sarılmış ve hüzünlü bir şekilde kucaklaşmışlardır. Hatta **Nizek Tarhan,** *Toharistan Yabgusu Şad'ın bir mânada özür dilercesine elini öpmüş ve onun huzurunda yerlere kadar eğilmiş ve ona saygısını göstermiştir. Daha sonra* **Sab-bal,** *bu hüzün dolu karşılaşma ve kucaklaşmadan sonra* **Kuteybe'nin** *izniyle tekrar Huttal'a dönmüştür (709)* (24).

Bütün bunlar **Sub-bal**'ın Kuteybe ile olan başarılı iliş-

---

(24) et-Taberî, IV, s. 459.

kileri hakkında bize yeterli fikirler vermektedir. Evet bu değerli Arap Komutanı, bir kan ve ateş kasırgası hâlinde Türk yurtlarını fethettiği ve bir çok mahalli Türk beyini dize getirdiği, hattâ onların boynunu vurdurduğu halde ***Sab-bal***'a dürüst davranmış, onun beyliğini kabul etmiş ve o sağ kaldığı süre Huttal'a hiçbir askeri hareket düzenlememiştir.

Sab-Bal, Esed b. Abdullah Karşısında;

Sab-bal'ın bu iyi günleri **Esed b. Abdullah el-Kasrî**'nin Horasan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir (724) (25). **Esed,** Huttal Türk Beyliği'nin zengin, vâridatı bal, hayır ve hasenatı çok bir ülke olduğunu çok iyi biliyordu. Üstelik şimdiye kadar hiç bir aç gözlü Arap valisi tarafından da yağmalanmamıştı. Bu bakımdan yeni Arap valisi, Huttal Türk beyliğini vurmayı ve istediği gibi yağma ve talan etmeyi kafasına koymuştu.

Diğer taraftan **Esedin,** ***Huttal***'a yapacağı bu baskından haberdâr olan **İşbara** veya **Sab-bal,** fazla vakit kaybetmeden Türk militarizminin bu sıralarda tarih sahnesine çıkmış yeni temsilcileri olan ***Türkeş Hakan'ı*** **Su-lu Hanla** temasa geçmiş ve onu, bu aç gözlü Arap vâlisine karşı ülkesinin yardımına çağırmıştır. **Esed,** Huttal'a daldığı ve civar halkı kasıp kavurmaya başladığı sıralarda, dinamik Türkeş Hakanı **Su-lu Han** derhal **Sab-bal**'ın yardımına koşmuş ve bu mağrur Arap vâlisinin karşısına dikilmiştir. Esed durumun vehâmetini anlamamakta gecikmemiş ve selâmeti süratle Belh'e kaçmakta bulmuştur (726) (26). Onun, Türk Hakanının önünden bu şekilde kaçışı değil insanlar, Belh'in sokaklarında oynayan çocuklar için bile alay konusu olmuş ve şu türküyü tutturmuşlardır.

---

(25) et-Taberî, VII, s. 37.
(26) et-Taberî, VII, s. 43.

«ازختلان امذی بروتباه آمذی بیدل فرازا مدی»

"Huttelden döndü, Aşağılık üstüne indi,

Gönlü perişan şimdi" (27).

Bütün bunlar **Sab-Bal,** bu vatanperver Türk Beyinin çevre Türk beyleri ilen olan sosyal ve siyasî münasebetlerinin ne kadar geliştiği ve hele hele dinamik ***Türkeş Hakanı*** **Su-lu Han**'ın fevkalade güven ve itimadını kazandığını göstermektedir. Fakat **Esed,** Huttal Türk Beyinin karşısında düştüğü bu hezimeti asla unutmıyacak ve ikinci defa Horasan'a vali olarak geldikten sonra, ondan intikamını çok acı bir şekilde alacaktır.

Sab-bal'ın Müslüman Olması ve Hâris b. Süreyc;

Gerçekte bu sıralarda Türk yurtlarında yeni yeni dini gelişmeler olmuş daha açık bir ifâde ile Türk yurtlarında yeni bir tarikat ortaya çıkmış ve başta bu tarikatın bir nevi "***Şeyhi***" ve onun bir nevi "***müridleri***" ve onların taraftarlarının estirdiği gerçektende kollektif heyecan ve dinî coşku sâyesinde bir çok Türk beyi ve aristokratları, bu arada binlerce onbinlerce Türk müslüman olmuştur. Bundan maksadımız **Hâris b. Süreyc** ve onun "***Mûrcie***" adındaki dini, itikâdi bir mezhebin (28) Türk yurtlarında aksiyon ve idealizminin temsilciliğini yapması (29), bu manada Emevî zorbaları, yani vâli ve devlet adamları karşısına dikilmesi, sonunda korkunç bir askerî ve siyâsî güç olması ve uzun seneler dini şan ve şöhretini devam ettirmesidir.

---

(27) et-Taberî, VII, s. 44, Krş. Hamidullah, M. **Arap Müelliflerinde Farsça Eski Kelimeler,** A.Ü., İs. İlm. Fak. D., Ankara, 1977, sy. 2, s. 63.

(28) Mürcie için bkz. Wensinck, A.J., **Mürcie** md İA, VIII, s. 808.

(29) et-Taberî, VII, s. 100. «وكان الحارث يرى رأي المرجئة.»

Evet, daha önceleri Horasan Arap ordusunun en önde gelen komutanlarından biri olan ve Türklere karşı girişilen bir çok büyük harblere iştirâk eden (30) ve insanlar üzerinde kılıncı kadar diliylede tesirli olan bu dini bütün ve inadına canlı ve heyecanlı ve çok samimi bir müslüman olan **Hâris;** Emevîler'in "***Ehl-i Beyt***" ve "***Evlâd-ı Rasûle***" karşı saygısızlıkları ve hele hele müslüman Türklere yapılan ve çoğu kere zulme varan haksızlıklara daha fazla dayanamamış ve halkı tahrik etmeye başlamıştır. O; ***Ömerb. Abdü'l-Aziz'in Türk yurtları ve "Ehl-i zimmet"le yapılan anlaşmaya uyulacağını, müslüman olanlardan kesinlikle haraç alınmayacağını ve hiç kimseye zulüm yapılmıyacağını söylüyordu*** (31).

Hâris b. Süreyc'in estirdiği bu yeni dini heyecan rüzgarı, çok geçmeden dalga, dalga Türk yurtlarına ve bu arada **Huttal**'a yayılmış ve böylece pek çok gayr-i müslim Türk müslüman olmuştur. İşte ***Huttal Türk beyi*** **Sab-bal**'da bu ilâhî fırtınanın cezbesine kapılan ve müslüman olan önde, Türk simasından biri idi. Hatta **Sab-bal** Allah'ın hidayetine ulaştıktan sonra **Hâris b. Süreyc**'in bir manada sağ kolu olmuş ve onun Emevî zorbalarına karşı başlattığı kıyam hareketinde tıpkı **Sul-Tekin** gibi en ön saflarda yerini almıştır.

Hâris, Emevî zorbalarının yerli halk ve hele hele yeni yeni müslüman olmuş kimselere, bu arada bir çok Türklere vergi adı altında yaptıkları zulme daha fazla dayanamamış ve sonunda **Belh**'te siyahlar giyerek isyan bayrağını göndere çekmiştir. O; ***insanları Allah'ın Kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine çağırıyor ve Âl-i Beyt'ten Rızâya "biat" etmelerini istiyordu*** (734) (32).

---

(30) et-Taberî, VII, s. 58.
(31) Barthold, W., Türkistan, s. 246.
(32) et-Taberî, VII, s. 95, İbnü'l-Esir, V, s. 183.

Mâmâfih **Hâris b. Süreyc**'in bu sonu gelmez dini mücâdeleleri bizim konumuzun dışında ve tam bir araştırma konusudur (33). **Hâris** bu ilk isyan hareketinde başarılı olmuş Belh'de dâhil bir çok yerlere kendi vâlilerini atamıştır. İşte Sab-bal da, yeni müslüman olmuş, Allahın hidâyetine ulaşmanın manevi zevki, yeni dinin verdiği imâni coşku ve ilâhi cezbe sebebiyle **Hâris**'in davetine icâbet etmiş ve onun Allah'ın Kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine yönelme hareketinin önde gelen cihâd erlerinden biri olmuştur (34).

Hâris yeni kıyam ve bir manda cihâd hareketini Ceyhun nehrinin gerisine yani Türk yurtlarına kaydırmak istiyordu. Bunun için o, taraftarları ile birlikte Ceyhun istikâmetinde stratejik bakımından çok önemli bir yer olan Tirmiz'e gelmiş ve şehri kuşatmıştır. Maksadı önce Tirmiz Türk beyliğini ele geçirmek ve burayı kendisi için güçlü bir karargah ve korunma merkezi yapmaktı. **Hâris** iyi bir askeri taktik ve strateji ehli değildi. Bu harblerde O, yanında bulunan ve en büyük destekçisi olan değerli Türk komutanı **Sab-bal**, yeni müslüman olmuş bu Türk beyinin fikirlerinden yararlanmamış ve neticede Hâris'in Tirmiz kuşatması tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır.

Hatta **Hâris**, bu başarısızlığında öyle zor durumlara düşmüştü ki; bundan ümidini kesen yakın komuta arkadaşları Tirmiz kalesinin surlarına yaklaşmışlar, ağlıyarak, sızlıyarak, yalvarıp yakarmaya başlamışlar, kendilerini arkadan sıkıştırmaya başlayan Emevî zorbalarına karşı, kale kapısını açmaları ve sığınmalarına izin vermelerini istemişlerdir.

---

(33) Ayrıca bkz. Ammâre, Muhammed, **el-İslâm, ve's-Sevra,** Kâhire, 1988, s. 236, İbn el-Cevzi, **el-Muntazam,** Beyrut, 1992, VII, s. 164, Kister, M.J. al-**Haris b. Suraydj,** Enc of İslâm, Leiden, 1986, III, s. 223-224.

(34) et-Taberî, VII, s. 106.

Hâris'in içine düştüğü bu zillete daha fazla dayanamıyan **Sab-bal**, bir diğer adı ile **İşbara** izetli bir müslüman ve bir büyük ***Türk Hakanı*** edâsı ile onun karşısına dikilmiş ve aynen şöyle demiştir;

«يا حارث! إن الترمذ بنيت بالطبول والمزامير ولا تفتح بالبكاء، وإنما تفتح بالسيف فقاتل إن كان بك قتال.»

"-Ey Hâris! Tirmiz halkının özünde davul, zurna kahramanlık coşkular vardır. Orası ağlamak ve sızlamakla ele geçirilemez, ancak kılınçla fethedilir. Öyleyse bileğine güven ve gerçek bir kahraman gibi çarpış" (35).

Sab-bal, Hâris'in bu başarısızlığına daha fazla dayanamamış ve kendi ülkesine dönmüş ve bundan sonra namazında, niyazında, din ve ibâdet üzere iyi bir müslüman olmuştur. Neylersinizki aynı durum Hâris içinde söz konusudur. Bu ateşli müslüman Tirmiz bozgunundan sonra ***Huttal***'a gelmiş ve buralarda inandığı fikirler doğrultusunda İslâm dinini yaymaya çalışmış ve bir çok cami ve mescidlerin yapılmasına öncülük etmiştir (36). Mâmâfih değerli Türk tarihcisi Z.V. Togan, bütün bu hayırlı gelişmeleri bir kaç cümle ile ifâde etmiş ve şöyle demiştir; ***"...menşe itibarı ile Türk aristokrasisine mensup Belh, Huttal, Soğd beyleri, Bayçur oğullar v.s. İslâmiyeti kabul ederek Arap devlet hizmeti ve ordusuna intisâb etmişlerdir"*** (37).

Mâmâfih bu değerli Türk beyinin dini hayatı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Buna sebebte temel İslâmi kaynakların, bu devirlerde müslüman olmuş bir çok Türk Ha-

(35) et-Taberî, VII, s. 106.
(36) et-Taberî, VII, s. 110.
(37) Togan, Z.V., a.g.e., s. 75.

kanı ve Türk beyi gibi, onun da dini hayatı ile hiç ilgilenmemiş olmaları ve siyâsî olaylara yeterinden fazla ayrıntı vermeleridir. Zâten "Kronoloji" yazarlarımız değil Türk beylerinin dini hayatı, yöredeki İslâmi gelişmeler ve yerli halkın İslâm dinine girmeleri konusunda şaşılacak derecede ilgisiz kalmışlardır.

Sab-bal Ölüm Döşeğinde;

Sab-bal'ın; **Haris**'in Tirmiz bozgunu ve bundan sonra Huttalda cereyan eden büyük olaylarda bir daha adı geçmemektedir. Ne varki ömrü aç gözlü Arap valileri ile mücâdele etmekle geçen bu yaşlı kurt, bu sıralarda bir daha ayağa kalkmamak üzere hastalanmış ve yerine geçici olarak **İbn es-Sâici** adında yetenekli bir Türk aristokratının bakmasını istemiştir. **İbn es-Sâici**'nin **Sab-bal**'ın yakınlarından ve çok güvendiği; henüz müslümanlığı yeni kabul etmiş bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. **Sab-bal,** hayata dönmekten ümidini kesen bu yiğit **Türk Beyi** vefat etmeden önce **İbn es-Sâici**'yi huzuruna çağırmış ve hasta yatağında ona üç önemli tavsiyede bulunmuş ve şöyle demiştir;

"Huttal halkına benim yaptıklarımı yapmaya kalkışma. Ben bir "Bey"im. Sen ise onlardan birisin. Çünkü onlar bir beye gösterdikleri saygıyı sana göstermezler. Sen en kısa zamanda **Haniş**'i (*) *bul ve bu ülkeye geri getir. Zira benden sonra asıl beylik ona düşer. Sakın olaki Araplarla harbetmeye kalkışmayın. Bütün yolları* (diplomasiyi) *deneyerek onları kendinizden uzak tutunuz." Bunun üzerine* **İbn es-Sâici,** *Sab-bal'a şöyle dedi;*

(*) Haniş, hanedan âilesinden ve erkek kardeşinin oğlu idi. Aralarındaki bir ihtilaftan dolayı Çin'e kaçmış ve bir daha dönmemiştir Z.K.

"Huttal halkına senin gibi davranmamam hususunu çok iyi anlıyorum. Haniş'in ülkeye geri çağrılmasına gelince; "Beyimiz" *doğru söylüyor. Araplarla harbetmemeye gelince bunu nasıl terkedebilirim. Oysa sen onlarla en çok harbedenlerden birisin."* *Sab-bal ona şöyle demiştir;*

"Bir insanın bilmediğini sorması gibi iyi bir şey yoktur. Ben senin durumunu, kendi durumumla mukâyese ettim. Senin, benim yerimi tutamıyacağını anladın. Ben onlarla harbettiğim zaman kıl payı kurtuluyordum. Korkarımki siz onlarla yaptığınız ilk harbde yok olursunuz" (38).

Evet **Sab-bal** bir diğer adı ile **İşbara;** yağma ve çapulculuktan başka hiç bir yüce gâyeleri olmıyan Arap vâlilerine karşı ülkesini savunan, çevre Türk beyleri, özellikle Türkeş Hakanı Su-lu Hanın tam manası ile güven ve desteğini kazanan bu vatanperver Türk beyi, bu sıralarda her fâni gibi o da vefat etmiştir. Onun (736) lı yıllarda vefât ettiği anlaşılmaktadır. **İşbaranın** beyliği nerede ise yarım asır sürmüştür.

Yeni Gelişmeler; Esed Huttal Önlerinde;

Gerçekte **Sab-bal**'ın müslüman olması; ***Huttal***'ı vurmak, onun zenginliklerini ele geçirmek ve bu güzel ülkeyi yağmalamak için senelerdir fırsat kollayan aç gözlü Arap valisi için fazla bir önemi olmamıştır. Zira **Hâris**'in Tirmiz bozgunu ve hele Sab-bal'ın ölümünden sonra durumu daha da güçlenen **Esed b. Abdullah** iyi bir hazırlık yaptıktan sonra tekrar ***Huttal Türk Beyliği*** üzerine yürümüştür. Onun bu ikinci seferinde yukarda da ifâde edildiği gibi Huttal Türk beyliğine **İbn es-Sâici** adında ve bir müslümanın baktığı anlaşılmaktadır.

---

(38) et-Taberî, VII, s. 128, İbnü'l-Esir, V, s. 207.

İbn es-Sâici, Esed'in Huttal'a yürüdüğünü haber alınca, derhal Su-lu Han'a bir mektup yazmış ve ülkesine yardıma çağırmıştır. Diğer taraftan durumu, es-Sab-bal'ın vasiyeti üzerine Esed'e bildirmiş ve Huttaldan çekilip gitmesini istemiştir (39). Türk Hakanı iyi bir hazırlık yaptıktan sonra kadim dostu Sub-bal'ın yardımına koşmuş ve Çu üzerinden hareket ederek 17 günde derhal Huttal'a gelmiştir (40). Ona bu askeri hareketinde Uşrusana Türk Hakanı Kara Buğra, Toharistan Yabgusu ve Aşağı Türkistan beyleri de eşlik ediyordu (41).

Türk Hakanına bu sıralarda o yörelerde İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunan Hâris b. Süreyc ve adamları da katılmış iki taraf arasında çok kanlı savaşlar olmuştur. Esed bu harblerde öylesine ağır zayiatlar vermiştirki; ordusunun büyük bir kısmı kılınçtan geçirilmiş, geri kalanlar esir edilmiş ve bütün harb hazırlıkları, ne varsa ganimet olarak Su-lu Han'ın eline geçmiştir. Esed bu feci durumdan çok az bir kuvvetle kurtuluşu *Belh*'e kaçmakta bulmuştur (737). Bu defa Belh sokaklarında çocuklar değil büyük insanlar şu türküyü söylüyor ve onunla alay ediyorlardı.

«ازختلان آمدیه — بروتباه آمدیه

ابار باز آمدیه — خشك نزار آمدیه»

Hottelden döndü, - *Aşağılık üstüne indi,*

Zayıf kaldı şimdi, - *Hasta oldu imdi* (42).

Belh halkı, Hakan'ın süratli bir askeri hareketle Belh

(39) et-Taberî, VII, s. 113.
(40) Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 69.
(41) et-Taberî, VII, s. 119.
(42) et-Taberî, VII, s. 119.

şehrini ele geçireceğinden korkuyorlardı. Çevre kasaba ve köylerdeki bütün insanlar Belh'e sığınmışlardı. Ne varki Esed, mâneviyatını kaybetmemiş kısa zamanda derlenmiş toparlanmış ve insanları harbe tahrike, sözüm ona Türklere karşı cihâd etmeye çağırmıştır. Nitekim bu yenilginin akabinde ve bir ***Kurban Bayramında*** Belh'in büyük camiinde halka şöyle hitab etmiştir;

«إن عدو الله الحارث بن سريج استجلب طاغيته ليطفئ نور الله، ويبدّل دينه، والله مذلّه إن شاء الله. وإن عدوكم الكلب أصحاب من إخوانكم من أصاب وإن يرد الله نصركم لم يضركم قلتكم وكثرتهم، فاستنصروا الله.»

"Şu Allahın düşmanı **Hâris b. Süreyc'e** *bakınız. O; azgın yolunu sapıtmış bir kimseyi (Türk Hakanı) Allahın nurunu söndürmeye ve onun dinini değiştirmeye çağırdı. Allah onu mutlaka zelil kılacaktır. Bu zorlu düşmanlarınız kardeşlerinizden pek çok kimseleri öldürmüş, bir o kadarını da esir almışlardır. Ne varki, eğer Allah size zafer dilemişse; sizin az olmanız, onların ise çok olmalarının bir zararı yoktur. Öyle ise Allah'a zafer için yalvarınız"* (43). *Bundan sonra et-Taberî'nin bize kaydettiğine göre* **Esed** *şöyle demiştir;*

"Bildiğim kadarı ile kulun Allah'a en yakın olduğu an, onun alnını yere koyduğu andır. İşte ben şu anda minberden iniyorum ve alnımı yere koyuyorum. Sizde Allaha secde ediniz, Rabbinize düa ediniz!" Halk dua ederek kendilerinden geçtiler. Kafaları uzun süre yerde kaldı. Onlar kafalarını secdeden kaldırdıklarında artık zaferi kendilerinin kazanacaklarından hiç bir şüpheleri yoktu" (44).

Şu garabete bakınızki; Araplara ***İslâm dini,*** Türklere karşı

(43) et-Taberî, VII, s. 119.
(44) et-Taberî, VII, s. 119.

zayıf kaldıkları, onlara harblerde yenildikleri zaman lâzımdı. Cihad; ancak bu bozgunluk anlarında onların hatırlarına geliyordu, insanları doğru yola çağırmak, Allahın dini onlar arasında yaymak, hayrın, hakkın ve adâletin üstünlüğünü sağlamak sanki bu müslüman Arapların vazifesi değildi. Onları Türk yurtlarından elde edecekleri servet ve ganimetten başka hiçbir şey tatmin etmiyordu.

Esed bu harblerde güç-belâ **Hakan** tehlikesini atlatabilmişti. Çünkü Türk Hakanının asıl gâyesi müslüman Arapları bütün Aşağı Türkistandan sürüp çıkarmaktı. Onun için daha fazla vakit kaybeteden Nevakeşe, Türkeş kağanlığının başkentine dönmüştür (45).

Bedr Tarhan'ında Allahın hidâyetine giden yolda bu gözü dönmüş Arap valisi **Esed b. Abdullahla,** tâlihsiz bi hayat mücâdelesi vardır. Bundan sonraki sayfalarda işte, onun bu ilginç İslâmî mâcerası üzerinde durulacak ve okuyuculara daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

---

(45) et-Taberî, VII, s. 125.

XI.

BEDR TARHAN; HUTTAL TÜRK BEYİ VEYA TARKAN TUDUN'UN MÜSLÜMAN OLMASI

"Bilmiş ol ki; her kim bir zimmiye zulmeder, yahut takatının üstünde bir yük yükler, hakkında bir şeyi noksan araştırır veya gönlü yok iken onun arzusunun aksine zorla onun malından bir şey alırsa kıyâmet günü o kimsein hasmı benim."

Hz. Muhammed (s.a.s.)

Bedr Tarhan'ın Kimliği ve Tarih Sahnesine Çıkışı;

Bedir Tarhan; İslâm hidâyet güneşinin Huttal topraklarını dalga dalga aydınlatmaya başladığı sıralarda müslüman olmuş, inadına dindar, samimi, açık sözlü, dürüst, bir o kadarda mert bir Türk beyidir. Sab Balın karşısına çıkan bedbahtlıklar onun da peşini bırakmamış ve en sonunda, servet düşkünü gözü dönmüş bir Arap valisi tarafından bu dini bütün Türk Beyi şehid edilmiştir.

Gerçekte ilk müslüman Türk hakan ve hükümdarları arasında "***şehid Türk beyi***" olarak ayrı bir yeri olan ve tarihe geçen yeni Huttal beyi **Bedr Tarhan** veya Tarkan Tudun'u zikretmemiz gerekmektedir. O, aslen ***Bâmiyanlı*** (1) ve Türk menşeli aristokrat sülâlelerden birine mensup bir Türk beyi

(1) et-Taberî, VII, s. 135, İbnü'l-Esir, V, s. 213.

idi. J. Marquart kıymetli eserinde onun asıl adının Tarkan Tudun olduğunu kaydetmiştir (2).

İslâm coğrafyacılarından el-Hamevî *Bâmiyan*'ın; **Belh, Herat ve Gazne** *şehirleri arasında dağlık geniş bir bölge olduğunu ve buradan bir çok İslâm âliminin çıktığını kaydetmektedir* (3). Bamiyan, diğer taraftan Ceyhun ve İndus nehri havzasında ve denizden 2545 metre yüksekliğinde bir şehirdir (4). İslâm coğrafyacıları burasının bolluk ve bereketli bir yer olduğunu, fıstık ağaçlarının çokluğu ile bilindiğini kaydetmişlerdir. İslâmiyetten önce buralar Budizmin güçlü merkezlerinden biri idi. Zira buradaki yumuşak kayalara dünyanın *Budaya* aid en büyük heykeli oyulmuştu (5). Bamıyan Hükümdarları; milâdî 718 yılına âid ve Çin kaynaklarında zikredilen kayıtlara göre, İndus'a kadar yayılan bütün memleketin beyleri gibi, tamamen **Toharistan Türk Yabgusu**'na bağlı bulunuyorlardı (6).

Tarkan Tudun ilk gençlik yıllarında kalabalık sülâlesiyle birlikte Huttal'a gelmiş, daha sonra bir kısım sosyal ve idârî olayların içinde, eski Türk beyi **Sab-bal**'ın yakın çevresinde, o devrin en etkin kişilerinden biri olmuştur. Zâten onu *Tarkan* ve *Tudun* gibi Gök-Türklerde, Kağanlık namına devlet idâresinde önemli görevleri olan eyâlet beylerine verilen asâlet ünvanları ile zikredilmesi, **Tarkan Tudun**'un ne kadar kişilikli asil bir Türk âilesine mensup olduğunu gös-

(2) Marquart, J. **Eranşhar,** s. 239.
(3) el-Hamevî, I, s. 330.
(4) Barthold, W., İA, II, s. 296, Krş. Le Strang, G., a.g.e., s. 455.
(5) el-Istahari, s. 269, 277, İbn Havkal, s. 320, 327, el-Mukaddesi, s. 269, 296, el-Kazvîni, S. II, s. 103.
(6) Chavannes, E., **Documents Sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux,** Petresburg, 1903, s. 201-291.

termektedir. Kaynaklarda onun inadına zengin ve aşırı servet sahi olduğu ve bu mal varlığını kılıncı yani bileğinin hakkı ile elde ettiği kaydedilmiştir

Bedr Tarhan'ın hayatına yön veren olaylar incelendiğinde onun; samimi, dürüst **Allah ve Rasulünün** yolunda, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini kendine rehber etmiş gerçek bir mümin ve **müslüman** olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü **Bedr Tarhan**'ın daha sonraki sayfalarda bütün ayrıntılar ile üzerinde durulacağı gibi, gözünü servet ve zenginlik hırsı bürümüş Arap vâlisi **Esed**'le yaptığı çetin münakaşalar onun taze bir sahabeyi andıran İman yüceliğini bütün heybeti ile ortaya koymaktadır. Ancak o, bununla beraber gözü-pek cesur, yiğit ve kahraman yaratılışlı bir Türktü. Nitekim Arap valisi **Esedle** olan bir konuşmasında kendine has tok sesi ile ***"Bu mâl ve mülkü kılıncımla bileğimin hakkıyla kazandım"*** demesi de, onun mücâdeleden yılmayan karakter yapısını ortaya koymaktadır.

Onun kimin eli ile ve ne zaman müslüman olduğu, Allahın hidâyetine kavuştuğu ve hak din olarak kendine İslâmiyeti nasıl seçtiği bilinmemektedir. Öyle tahmin ediyoruzki bundan önceki sayfalarda belirtildiği gibi, **Hâris b. Süreyc** ve yakın adamlarının bu bölgelerde başlattıkları ve buna gönül veren din adamı ve diğer insanların desteklediği geniş çaptaki İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu müslüman olmuştur.

Zâten **Sub-bal**'ın müslüman olması ve devrin ateşli müslümanı ve "***Mûrcie***" hareketinin öncüsü **Hâris b. Süreyc**'in, Emevî zorbalarına karşı başlattığı cihad seferlerine sırf Allah rızası için katılması, İslâmiyetin Huttalda daha geniş çevrelere yayıldığını **Tudun Tarkan** da dâhil, daha bir çok Türk

aristokratının müslüman olduğunu göstermektedir. Tarkan Tudun, müslüman olduktan sonra "**Bedr**" adını almış ve ondan sonra da **Bedr Tarhan** olarak zikredilmişir. **Bedr** kelimesinin Arapça "***dolunay***" anlamına geldiği, herşeyi aydınlattığı ve bu manda **Hz. Peygamber**'in ***Kuran-ı Kerim***de adı geçen bir çok mübârek isimlerinden biri olduğu göz önüne getirilirse, ona bu ismin karanlıktan nura yönelmesine bir işâret olmak üzere özel isim olarak verildiği anlaşılmaktadır.

Bedr Tarhan'ın Huttal Beyi Olması;

Bilindiği gibi **Sab-bal** vefat etmeden önce yaptığı son vasiyetinde, **Huttal Beyliğine** kendinden sonra kimin getirileceği hususunda bir karar verememiş ve geçici olarak yerine tayin ettiği **İbn es-Sâici**'ye (7) Çin'e kaçan **Haniş Tarhan**'ın (8) bulup getirilmesi ve onun asil bir sülâleden olduğu ve beyliğin başına onun geçmesini tavsiye etmiştir (9). Kaynakların bir birinden kopuk rivâyetlerinden anlaşıldığına göre, **Haniş Tarhan**'ın, Çinde kayıplara karıştığı ortaya çıkmış ve zaten aristokrat Türk bir aileye mensup üstelik Tarkan ünvanı ile anılan bu Türk prensi Huttal Türk beyi olmuştur (737) (10).

Ancak bu değerli müslüman Huttal Beyi **Bedr Tarhan**'ın kader çizgisi, insanın yüreğini sızlatan kötü olaylarla doludur. Onun alın yazısına bu açıdan bakıldığında ne yazıkki, bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, **Toharistan**'ın inadına yiğit yaratılışlı ve fakat samimi bir müslüman iyi bir asker, yürekli bir komutan olan Türk Beyi **Nizek Tarhan**'la aynı bedbaht kaderi paylaştığı ve aynı feci

(7) Gibb, a.g.e., s. 69.
(8) Chavannes, E., Documents, s. 168.
(9) et-Taberî, VII, s. 127.
(10) et-Taberî, VII, s. 135.

âkıbete sürüklendikleri görülmektedir. Çünkü bu iki "**Türk Beyi**"nin;

İkisinin de Türk devlet unvanlarından olan **Tarhan** adıyla anılması, ikisininde samimi bir müslüman olması, bu Türk beylerinin en sonunda ikisininde aynı kaderi paylaşması, yâni ikisininde servet ve zenginliklerine göz koyan ve kendilerini bir türlü çekemeyen Arap vâlileri tarafından sinsi bir taktik sonucu ve kalleşçe öldürülmesi, bu kader yazısının ortak çizgileridir. Gerek **Bedr Tarhan**, gerekse **Nizek Tarhan** ikisi de kendilerine "**eman-*hayatlarına güvence verilmesi***" ve ikisinin de çok yüklü kurtuluş fidyesi teklif etmelerine rağmen ikisinin de insafsızca boynu vurulmuştur.

Bu Türk hükümdarlarından **Nizek Tarhan**; ***Toharistan***'ın heybetli Türk Beyi'nin boynu, Türklere karşı aşırı sertliği ile tanınan **Kuteybe b. Müslim** tarafından vurulduğu gibi, (11) ***Huttal***'ın bu inadına saf, haysiyetli gururlu müslüman, üstelik Arap vâlileri ile en ufak siyasî bir mücadeleye dahi girişmeyen bu Türk beyi **Bedir Tarhan**'a, Esed'te aynı şeyi yapmıştır. O da bin bir türlü hile, yalan, hiyânet ve ayak oyunları ile tıpkı Kuteybe b. Müslim'in **Nizek Tarhan**'a yaptığı gibi, hemde bir kısım yalancı riyakar adamları, araya koyarak onu, huzuruna getirmiş ve onunla adeta alay edercesine boynunu vurdurmuştur.

Evet bu zavallı Türk beyinin; sanki dar ağacına giden bir idam mahkumu gibi, kelime-i şehâdet getirmesi, ***Allah ve Rasûlünü***, yani ***Kitap ve Sünneti*** kendine şâhid göstermesi, diğer bir ifâde ile Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve Müminlerin Emirinin müslümanlara olan "***ahdini***" Esed'e son bir kere

---

(11) Kitapçı, Z., **Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları arasında İslâmiyet**, Belleten, LI, Sayı 201, Aralık, 1987, s. 1151.

daha hatırlatmasına rağmen, bütün bunlar, ona en ufak bir tesir etmemiş ve en sonunda bu gözü dönmüş Arap valisi, **Bedr Tarhanı;** ne kendisi, ne de onun şahsına ve temsil ettiği yüce dinin yüksek ahlâkî ve imânî değerlerine yakışmayan bir alçaklıkla öldürtmüştür.

Peki İslâm tarihine kara bir leke olarak geçen bu zulmü, bu vahşeti hemde en ufak bir vicdan azabı duymadan ne için ve nasıl işlemiştir? Bizim, normal bir müslümanın yüreğini sızlatan bu sorulara tarih objektifinde bir cevap vermeden önce **Esed**'in bu noktaya kadar gelmesine ve onu böyle feci bir suç işlemeye sürükleyen olaylar üzerinde kısaca da olsa durmamız her halde daha yararlı olacaktır. Şöyle ki;

Hişam b. Abdü'l-Melik, Horasandaki kabile rekâbeti yani, gittikçe güçlenmeye başlayan ***Mudarî*** kabilesinin nüfuzunu kırmayı ve ***Yemenî*** kabilesini ön sıraya getirmeyi düşünmüş ve bunun içinde Yemenilerden **Hâlid b. Abdullah el-Kasri**'yi Irak valiliğine getirmiş ve onun kardeşi, olan **Esed b. Abdullahı** da Horasana atmıştır (737) (12). O, böylece, Horasan'a ikinci defa vali olarak gönderiliyordu.

Esed'in Horasan'a ikinci defa vali olarak gönderilmesi, hem Huttal Türk beyliği, hem de bu çiçeği burnunda Türk prensi Bedir Tarhan için tam bir felâket olmuştur. İlk vâlilik yıllarından beri Huttal'i vurmak ve buraların servet ve zenginliklerini ele geçirmek için çırpınıp duran ve bu uğurda başına bir çok felâketler gelen **Esed,** bu ikinci valiliğinde, ***Hattel***'e giden bütün yolların açıldığı ve önündeki bütün engellerin kalktığını görmüştür.

---

(12) el-Bâr, M. Ali, **Afganistan minel-Fethi'l-İslâmi, ilel Gazv er-Rûsi,** Cidde, 1985, s. 112.

Zirâ Araplarla yaklaşık yarım asırdır mücâdele eden, onlarla aynı ipte bir cambaz gibi oynayan ve hiç bir zaman onların oyununa gelmeyen **Sab-bal** öldüğü gibi, yeni Türk beyi **Bedir Tarhan** da çiçeği burnunda tecrübesiz bir vali idi. Diğer taraftan **Esed**'in hiçte beklemediği hadiseler olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, **Su-lu Han** garip bir talihsizlik sonucu **Kur Sul, Bağa Tarkan** tarafından öldürülmüş neticede, Su-lu Han taraftarları orduyu terketmiş ve onun yerine iktidara gelen **Kur Sul**, yeni ve daha düzenli bir ordu kurmak için ister istemez Arapların peşini bırakmak mecburiyetinde kalmıştı.

İşte; yukada da yer yer işâret edildiği gibi bütün bu yeni gelişmeler ve aristokrat Türk komutanları arasındaki ap-ansız ortaya çıkan müessif olaylar, **Esed b. Abdullah**'a uzun zamandır bekleyip durduğu bu büyük fırsatı kendiliğinden altın bir tepsi içinde sunmuş oluyordu.

Bilindiği gbi, ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** gibi, Aşağı Türkistan'ın mamur ve müreffeh şehirleri, **Soğd, Toharistan** ve **Secistan,** gibi mahalli hanlıkları, bu gözü dönmüş muhteris Arap valileri tarafından defâlarca yağmalanmış ve buralarda yaşayan insanların elinde avucunda ne varsa alınmış ve onlar çileli bir hayatın pençesine itilmiştir. Nitekim, böyle servet düşkünü bir vâli olan **Kuteybe b. Müslim** için bir şâir şöyle demiştir;

دوّخ الصغد بالكتائب حتى ترك الصغد بالعراء تعوداً

"Kuteybe, Arap kabile askerleri ile Soğd (Türklerini) öyle bir ezdi ki, (sormayın).

Onların elinde avucunda ne varsa almış ve (Türkleri) sanki kuru, boş bir sahrada yaşamaya terketmişti" (13).

---

(13) el-Belâzurî, s. 593, et-Taberî, VI, s. 480.

Bedr Tarhan Esed'in Huzurunda

Evet **Esed b. Abdullah,** Arapların Aşağı Türkistan'a ilk akınları sırasında sık sık örneğini gördüğümüz **Ubeydullah b. Ziyad ve Said b. Osman** gibi, hemen bir ordu hazırlayarak süratle ***Huttal***'e yürümüştür. O bu arada yakın adamlarından biri olan **Musab b. Amr el-Huzaî**'yi yanına çağırmış ve **Bedr Tarhanı,** bu çiçeği burnundaki *Huttal Beyini* huzuruna getirmesini emretmiştir (14). Bedr Tarhan başına gelecekleri hissetmiş olmalı ki Musabdan kendisine **"eman"** hayatının her hâl-ü karda güvence altında olması için bir belge istemiş ve bu belgede kendisine verilmiştir.

Bu şekilde ve bin bir türlü yalan ve hile ile huzuruna getirilen **Bedr Tarhandan,** mağrur Arap komutanı onu bütün malını mülkünü kendine vermesini, Huttali en ufak bir mücadeleye girişmeksizin yağmacı Araplara teslim ederek çekip gitmesini istemiştir. Hatta o, **Bedr Tarhan**'ın kendisine teklif ettiği bir milyon dirhemi bile reddetmiştir. Bu ise **Esed**'le, **Bedr Tarhan** arasında çok şiddetli bir münakaşanın başlamasına sebeb olmuştur.

Arap vâlilerinin artık bir âdet hâline getirdikleri soygunculuk ve onların çapulcu karakterlerini bir kere daha yansıtması bakımından biz bu karşılıklı konuşmanın asıl metnini burada zikretmek istiyoruz. Temel kaynaklarımızdan **et-Taberî**'nin bütün ayrıntıları ile kaydettiğine göre;

Bedr Tarhan'ın kendisine teklif ettiği bir milyon dirhem vergiyi bir çırpıda reddeden Esed ona şöyle demiştir:

"- Sen Bâmiyan'dan gelmiş garib fakir bir adamdın. Hut-

(14) et-Taberî, VII, s. 135, İbnü'l-Esir, V, s. 213.

tal'a nasıl garip olarak gelmişsen yin öyle çek git. Huttalı da bana bırak! Bunun üzerine Bedr Tarhan Esede aynen şöyle demiştir;

"- Şen Horasan'a vali olarak geldiğinde eşyalarını ancak on katır taşıyordu. Oysa bu gün, Horasandan gitmeye kalkışsan senin servetini beş yüz deve bile taşıyamaz. Bunun dışında ben Horasan'a bir şeyle geldim sen onu bana tekrar iade et! Ben de buraya geldiğim gibi - fakir olarak - çekeyim gideyim!" (Herşeyi sana bırakayım). Esed ona;

"- Peki bu nedir?" diye sordu. Bedr Tarhan büyük bir *"ah"* çekerek

"- Gençliğim!" dedi. *"Çünkü buralara geldiğimde genç, delikanlı bir kimse idim. Bu serveti kılıncımın hakkı ile kazandım. Sonra bana Cenabı Hak iyi bir aile ve (sâlih) çocuklar ihsân etti. Şimdi sen bana, benim bunlar için tükettiğim gençliğimi ver! Bende buradan çekip gideyim!"* (15).

Mâmâfih, Esed, **Bedr Tarhanla** aralarında geçen bu acı münâkaşalardan sonra ona hak vermiş ve bir milyon dirhem ödemesi karşılığında onu serbest bırakmıştı. Hatta o, tıpkı **Kuteybenin, Nizek Taran** olayında olduğu gibi onu kendi kalesine dönmesine müsade etmiş, hatta askeri barikatlardan rahatlıkla geçebilmesi için eline bir *"Eman"* belgesi dahi vermiştir. Ne varki **Esed** çok geçmeden arkadaşlarının da uyarısı ile büyük bir fırsat kaçırdığını anlamış ve **Bedr Tarhan**'ı serbest bıraktığına içi yanarcasına pişman olmuştur. Bunun üzerine o da **Kuteybe** gibi, derhal bir ulak çıkarmış ve **Bedr Tarhan**'ın ne pahasına olursa olsun yakalanması ve huzuruna getirilmesini emretmiştir. Böylece o, kendi verdiği **"emanı"** baş-

(15) et-Taberî, VII, s. 135.

kası değil, yine kendisi nakzetmiş ve Allah için verdiği sözden bir anda dönmüş bulunuyordu. Zira **Bedr Tarhan,** yeni bir hile ve hiyânetle yolu kesilmiş yalancı tatlı dilli riyâkar Araplar tarafından kandırılarak Esed'in huzuruna getirilmiştir (16).

Bedr Tarhan'ın Allah Yolunda Hesaplaşması;

Nasıl ki **Nizek Tarhan, Kuteybe**'nin huzuruna aynı şekilde getirildikten sonra Kuteybe ona bin bir hakaretler yağdırmış ve daha sonra boynunu vurdurmuşsa bu, **Bedr Tarhan** için de böyle olmuştur. Zira büyük bir hüsnü niyetle Esed'in huzuruna gelen Bedr Tarhan'a, Allahın hududunu çoktan aşmış bulunan Arap vâlisi, önce çok ağır hakaretler yağdırmış, ulu orta ağzına gelen her şeyi söylemiş ve sonra da hışımla bu Türk beyinin boynunu vurdurmuştur. Onun, boynunun vurulmasına kadar cereyan eden bu müessif olayları bütün ayrıntıları ile kaydedin et-Taberî bu müessif olayı şu şekilde anlatmaktadır;

Bedr Tarhan, Esed'in kendisine hem de hiç çekinmeden ağır hakaretler yağdırmaya başladığını görünce onun, sözünden döndüğünü anlamış ve koyu samimi bir müslüman olarak bunu hiç bir zaman içine sindirememiştir. Zavallı bir tehassür hâlinde neticeyi büyük hesaplaşma gününe, yani Cenab-ı Allah sonsuz adâletine bırakarak eline bir *çakıl taşı* almış onu, semâya fırlatmış ve acı şikâyetlerini bu taşla sanki ***Cenabı Hakkın*** katına ulaştırmak istercesine şöyle demiştir;

«فعرف بدر طرخان أنه قد نقض عهده، فرفع حصاة فرمى بها إلى السماء وقال هذا عهد الله؛ وأخذ أخرى فرمى بها إلى السماء، وقال هذا عهد محمد (صلعم) وأخذ يصنع كذلك بعهد أمير المؤمنين وعهد المسلمين.»

(16) et-Taberî, VII, s. 136.

"- Bu Allah (c.c.)*'ın bir* "ahdi" *idi. Oysa sen onu hiçe saydın! Sözünde durmadın!"* Böyle yapmakla müslüman Türk beyi ona; "Allah için bir söz verdiğinizde, bu sözünüzde mutlaka durunuz!" (17) âyetini hatırlatmak istiyordu. Öyle ya Allah için ahdini bozandan ne hayır gelir. **Bedr Tarhan,** bundan sonra eline ikinci bir *çakıl taşı* daha almış onu da semâya sanki şikâyetini bu defa, bu taşla *Hz. Peygamber*'in manevi katına ulaştırmak istercesine şöyle seslenmiştir;

"- Bu ise Hz. Muhammed (s.a.s.)'in *bir "ahdi" idi. Heyhat! Sen Hz. Peygamberin ahdini de hiçe saydın!"* (İnkâr ettin) Daha sonra **Bedr Tarhan,** eline üçüncü bir *çakıl taşı* daha almış ve eliyle onuda semaya sanki şikâyetini bütün müslümanların başı olan Halifeye, hatta bilcümle müslümanlara bu taş vasıtasıyla duyurmak istercesine şöyle demiştir;

"- Bu da Müminlerin Emiri, Halife, hatta bütün müslümanların "ahdi"dir. Heyhat! Sen ona da aldırış etmedin" diyerek kalbinin derinliklerinden kopup gelen bu şikâyetleri *Allah*'a onun *Rasûlü Hz. Muhammed* (s.a.s.) ve onun yer yüzündeki temsilcisi *"Halife"*ye duyurmak ve onları **Esed**'in haksızlığına zulmüne karşı şâhid tutmak istemiştir (18).

Çünkü insanların hayatı; değil mümin ve müslüman olan bir kimsenin, hatta İslâm idâresi altında yaşayan gayr-i müslim bir zimminin hayatı bile, önce *"Allah"*, sonra *"Hz. Peygamber"* ve *"Müminlerinin emirinin"* taahhüdü altında idi. Nitekim **Hz. Peygamber, Abdullah b. Erkam**'ı, zimmîlerin cizyelerini toplamak üzere âmil tayin ettiğinde onu; ayrılmadan önce huzuruna çağırmış ve **Erkan**'a şöyle demişti;

---

(17) Kuran-ı Kerim, en-Nahl; 91.
(18) et-Taberî, VII, s. 136.

"Bilmiş ol ki; her kim bir zimmiye zulmeder, yahut, takatının üstünde bir yük yükler, hakkında bir şey noksanlaştırır veya gönlü yok iken onun arzusunun aksine zorla onun malından bir şey alırsa kıyamet günü, o kimsenin hasmı benim. Onlar kıyamet gününde beni karşılarında bulacaklardır" (19).

İşte bu dirâyetli müslüman Türk hükümdarı **Bedr Tarhan,** maddi çıkarları için Allahın hakkına hemde pervasızca tecâvüz eden **Esede,** bu gözü dönmüş servet düşkünü, muhteris Arap valisine bu temel gerçeği hatırlatmak istiyordu.

Bedr Tarhan'ın Boynunun Vurdurulması;

Bu manzaradan dehşete kapılan **Esed** oturup düşüneceği yerde, daha da hırçınlaşmış ve derhal bu müslüman Türk hükümdarının ellerini yanı kendisini sembolik taşlarla ***Allah*** (c.c.) ***Hz. Muhammed*** (s.a.s.) ve Müminlerin Emiri ***"Halife"***ye şikâyet eden o masum ellerini kestirmiştir. Daha sonra bir kin ve öfke yığını hâline gelen ve taş kesilen merhametten yoksun kalbiyle çevresine bir böğürtü halinde şöyle demiştir;

"- Burada bu adamın babasını öldürdüğü bir kimse var mıdır?" Bunun üzerine **Ezd** kabilesinden yalın kılınç bir adam ***"Benim!"*** diyerek ortaya çıkmış ve neticede pis, kirli bir elin indirdiği; yine kirli pis, bir kılınç darbesi ile son anında bile ***Allah ve Peygamberi*** ağzından düşürmeyen bu müslüman Türk beyinin kafası boynundan ayrılmıştır. Böylece hayatı boyunca kendisine ***Allah*** ve ***Rasûlünü*** rehber edinen, en sıkışık anlarda bile Allahın mânevi varlığına, Onun yüce adâletine sığınan, imanı granit kayalar kadar sağlam olan bu müslüman ***Türk beyide*** o ulu ***"Şehidler kervanı"***na katılmış oluyordu (737) (20).

---

(19) el-Buhari, Muhammed b. İsmail, **Sahihu'l-Buhari,** Mekke 1376, IV, s. 55.
(20) et-Taberî, VII, s. 137.

Esed bundan sonra, **Bedr Tarhan**'ın mal mülk namına nesi varsa el koymuş askerlerini şuraya buraya sevkederek bütün Huttal günlerce yağma ettirmiştir (21). **Esed** ve askerleri Huttal'ı öylesine vahşet ve dehşet içinde yağmalamışlardı ki, bura halkı kurtuluşu İbnü'l-Esir'in bildirdiğine göre **Çin**'e kaçmakta bulmuşlardı (22).

Gerçekte **Esed**'in bu Türk beyi **Bedr Tarhan**'ın, bin bir türlü hiyânet ve alçaklık içinde boynunu vurdurtmasına hiç kimsenin şaşmaması gerekmektedir. Zira Arap vâlilerinin, Aşağı Türkistan harekâtında sık sık örneğini gördüğümüz gibi, Arap siyasî idârecileri ne Türklerin, ne de mahalli Türk hanlarının, müslüman olmalarını, onların Hak Dinine yönelmelerini hiç bir zaman fazla bir ciddiye almamışlardır. Bu Türk hükümdarlarına her zaman ***fâsık, zındık, mürted,*** Allahın yolundan çıkmış ***sapık kimseler*** olarak görmüşler ve öylede muamele etmişlerdir. **Nizek Tarhan** ve **Bedr Tarhan**'ın çok kuvvetli birer müslüman olmalarına rağmen, uğramış oldukları bu feci manzara bu kabil bedbaht uygulamaların insan havsalasına sığmayan vahşi örnekleridir.

Müslüman Arap valileri hiç bir zaman gayr-i Arap müslümanları, hele hele yeni müslüman olmuş mahalli ***Türk beyleri*** ve ***hükümdarlarını*** samimi ve Hz. Peygamber'in esaslarını ortaya koyduğu İslâm kardeşliği ile kucaklamamışlar, onları yanlarında ve kendi saflarında dahi görmek istememişlerdir.

Evet Emevî askerî vâlilerinin bu devirlerde kafasını meşgul eden bir tek şey vardı. O da çoğu kere gayr-i meşru yollardan da yararlanarak servet toplamak ve aşırı derecede mâl, mülk sahibi

---

(21) et-Taberî, VII, s. 137.
(22) İbnü'l-Esir, V, s. 214.

olmaktı. Henüz bir senesini yeni doldurmuş Esad b. Abdullah gibi bir vâlinin servetini taşımak için beş yüz devenin bile kâfi gelmediği göz önüne getirilirse, onların bu bitmez tükenmez servet hırslarının hangi boyutlara ulaştığı hakkında bize açık, açık fikirler vermektedir. Bu bütün Emevîler devrinde Türk yurtlarında böyle olmuş ve Emevî devlet adamları Türk yurtlarına **"Halifenin Çiftliği"** *gözü ile bakmışlardır. İşte ilk müslüman Türk beyleri arasında ayrı bir yeri olan* **Sab-bal** *ve* **Bedr Tarhan'***ın başına gelenler bu zulum uygulamalarının en acı örneğidir.*

Bânicur veya Beycur Türk Hânedan Âilesi ve Huttalda İslâmiyet;

Sab-bal, Bedr Tarhan gibi ilk müslüman Türk aristokrat âilelerinden sonra, Huttal Türk beyliğinin mukadderatına **Bânicur** veya **Baycur** adı ile anılan (23) Türk hânedan ailesi hâkim olmuştur. J. Marguart, uzun ve yorucu bir çalışma ile bu hânedan âilesinin soy kütüğünü çıkarmış ve eserinde açıklamıştır (24).

Gerçekte bu hânedan âilesi mensuplarının İslâm dini ile ilk temaslarının çok erken devirlerde başlamış olması, hatta bir çoklarının İslâm dinini kabul etmiş olmaları gerekmektedir. Şöyleki;

Bu hanedan âilesinin İslâmî kaynaklarda ilk ismi geçen **Bânicur** Abbasî halifelerinden **el-Mehdi** devrinde (755-775) ***Fergâne Türk beyinin*** temsilcisi olarak ***Bağdad***'a gelmiş ve kendilerine yüklenen mâli külfetlerin azaltılmasını istemiştir. Bu arada **Bânicur**'a İslâm dinine girmesi telkin edil-

(23) Togan, Z.V., Giriş, s. 432.
(24) Marquart, J., **Eranshar**, s. 300-303.

miş ve onun gönlü İslâma meyl etmiş olmasına rağmen bunu kabul etmemiş ve şöyle demiştir;

"- Beni buraya gönderen bir beye ihânet edemem!" (25) Yâkubi onun her nedense hapsedildiğini ve **el-Mehdinin** ilk yıllarına kadar hapiste kaldığını zikretmektedir (26).

Daha sonra Bânicur'un soyundan gelenler milâdî VIII. asır da müslüman olmuş ve Huttal Türk beyliğini ellerine geçirmişlerdir. Bu hânedan âilesi, daha sonraları hâkimiyet alanlarını daha da genişletmişler, ***Toharistan*** ve ***Belh***'e kadar yayılan bu geniş bölgelere hâkim olmuşlardır. ***Huttal***'de bu devirlerde bir çok cami, mescid ve hele hele ribatlar yapılmıştır (27).

Bânicur oğulları (847-948) sâyesinde ***Belh,*** yeniden imar gördüğü gibi, İslâmî çehresi de bir hayli değişmiştir. Meşhur ***Neşâd Sarayı*** onların eseri idi. Ayrıca Bânicûr Hâtunlarından biri Belh'te bir cami yaptırmak istemiş ve bunun için elbiseleri de dâhil ne varsa satmıştı. Belh yakınlarındaki ise M. IX. asra âit eserlerden biri olan ***Nuhgunbaz Mescidi***'ninde bu asil Türk Hâtunu tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (28). Mâmâfih, Bânicur âilesi ve onların, İslâm dini kültür ve medeniyetinin gelişmesine yaptıkları büyük hizmetler ayrı bir araştırma konusudur.

---

(25) el-Ya'kûbi, II, s. 387.
(26) el-Ya'kûbi, II, s. 387.
(27) Geniş bilgi için bkz. İbn Hurdazbeh, **el-Mesâlik vel-Memâlik,** Leiden, 1889, s. 180.
(28) Esin, E., a.g.e., s. 151, 156, 239.

XII.

YUKARI TOHARİSTAN YABGULUĞU VE KARLUK YABGUSUNUN MÜSLÜMAN OLMASI

"Emevî vâlilerinin zorbalığına karşı sonuna kadar direnen* Yukarı Toharistan Yabgusu, Türk asıllı Karluk prensi, memleketini savunmada Türkeş Hakanı Su-lu *nun safına katılmış ve bir yol ayırımında Allah'ın hidâyetine, ışığa nura kavuşmuş, daha sonra* el-Memun*'un en kara ve karanlık günlerinde ona kurtuluş ümidi vermiş ve böylece Türk İslâm tarihindeki şerefli yerini de almıştır."

Yukarı Toharistan ve Karluk Yabgusunun Tarih Sahnesine Çıkması;

Gerçekte *Gaşlistan*'ın dağlık kenarlarından başlamak üzere, Ceyhun nehrinin yukarı mecrası, Hindikuş geçitleri, hatta *Sind*'e kadar Ceyhun nehrinin iki yakasına yayılan çok geniş coğrafî bölgeye, İslâmî kaynaklarda *Yukarı Toharistan* adı verilmiştir (1). Bu geniş bölgeler, uzun tarihi seyri içinde ve hele hele İslâmî fetihler arasında tamamen, "Yabgu" ünvanını taşıyan ve Türk hânedan ailesine bağlı bir temsilci tarafından idâre ediliyordu.

---

(1) Le Strange, G., a.g.e., s. 469.

Aşağı Türkistan Yabgusu, bundan önceki bölümlerde de izah edildiği gibi, ***Gök-Türk Kağanlığı*** sülâlesini temsilen yüksek asâlet ünvanına sâhip bir kimse olduğu gibi, **Yukarı Toharistan Yabgusu** ise ***Karluk*** asıllı bir Türk aristokratı tarafından temsil ediliyordu. Huttal ve çevre Türk beylikleri itibârî de olsa bu Karluk Yabgusuna bağlı idi.

Aşağı Türkistan Yabgusu **Şad**'ın, **Kuteybe** tarafından ***Şam***'a gönderilmesi ve hele hele Türk militarizminin dinamik temsilcileri olan ***Türkeş Hakanlarının*** meselâ **Su-lu Hakan** gibi, tarih sahnesine çıkmalarından sonra **Yukarı Toharistan Yabgusu** daha etkin bir kimse olmuş, bölgede cereyân eden olaylara yön vermiş, hatta **Belh**'e kadar yayılan ve çok geniş bir devlet görünümünü veren bütün Toharistan onun bir nevi etki ve idâresi altına girmiştir. Yukarı Toharistan Yabgu'sunun bu geniş coğrafi bölgelerdeki etkin ve aktif durumu Abbasî halifelerinden **el-Memun**'un, Horasan valiliğinin ilk yıllarına (807) (2) kadar devam ettiği gibi, ona iktidara giden yolun açılmasında da bu Türk devlet adamının çok büyük yardımları olmuştur.

Bu arada hemen şunu ifâde edelimki; Yukarı Toharistan Yabgusu *ve Karluk asıllı bu Türk prensi deuzun hayat mücadelesinde, Islâmla gelişmelerin dışında kalmamış, olaylar onu da Islâmın kucağına itmiş, o da bu devirlerde müslüman olan bir çok Türk büyüğü gibi Ilk müslüman Türk hükümdarları zincirinin altın bir halkası olmuştur.*

Hatta onun oğulları meselâ **Hârun b. Cebeğu**'ye ve **Ahmed b. Cebeğuye,** daha sonraki devirlerde, tıpkı Uşrusana Türk beyi **Kâvus**'un oğulları gibi hilâfet câmiasına intisab etmişler ve Abbasi ordusunun en seçkin komutanlarından biri

(2) et-Taberî, VIII, s. 366 vd. el-Belâzurî, s. 606.

olmuşlardır. Bununla beraber, onun nasıl müslüman olduğunu izah etmeden önce; Allahın hidâyetine giden bu uzun yolda cereyân eden bazı mühim sosyal ve siyâsî olaylar ve bu arada onun etkin kişiliği üzerinde durmamız, Türk İslâm tarihi açısından da önemli bir durum arzetmektedir. Şöyleki;

Yukarı Toharistan Yabgusu'nun Ön Saflara Çıkması;

Temel İslâmî kaynakların genel beyanlarından da anlaşıldığı gibi, **Kuteybe**'nin öldürülmesinden sonra Horasan'a gelen zayıf karakterli, zayıf irâdeli Arap valileri, artık **Yukarı Toharistan** üzerindeki eski etkinliklerini kaybetmiş ve nerede ise Yukarı Toharistan Yabguluğu daha müstakil bir varlık hâline gelmiştir. Diğer taraftan bu değerli fâtih ve Türk yurtlarında İslâm dininin yayılması için çok üstün gayretler sarfeden **Kuteybe**'nin haksız yere öldürülmesi ve bundan sonra ortaya çıkan otorite boşluğu ve ehil komutan eksikliği bir türlü doldurulamamış ve neticede mahalli Türk beyleri, kendilerini sonu gelmez bir kargaşa ve iç ayaklanmanın içinde bulmuşlardır. Mahalli Türk beylerinin bu ümidsiz durumları **Eşres b. Abdullah es-Sülemi**'nin Türk yurtlarına vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir (727) (3).

Ne yazıkki **Eşres**'in Horasan'a vali olarak gönderilmesi, mahalli Türk beyleri ve yerli müslümanlar için bir ümid olmaktan öte tam bir felâket olmuştur. Zira; Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin müslüman Türklere karşı uyguladığı ağır vergi ve Türk büyükleri ve beylerine yapılan akıl almaz zulüm ve ağır baskılar (4) ve bunun pek tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan iç isyanlar yüzünden *Aşağı Türkistan* büyük bir kargaşa ve huzursuzluk içine itilmiş bulunuyordu. Bu bakımdan

(3) Kitapçı, Z. **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,** s. 139.
(4) et-Taberî, VII, s. 56, el-Belâzurî, s. 625, İbnü'l-Esir, V, s. 148, İbn Kesir, IX, s. 259, 260.

Emevî halifelerinin en değerlilerinden biri olan **Hişâm b. Abdü'l-Melik,** bu olumsuz gelişmelere daha fazla seyirci kalmamış ve Türk yurtlarındaki sonu gelmez kargaşalıklara bir son vermek ve siyâsî Arap hâkimiyetini buralarda yeniden kurmak için **Cüneyd b. Abdurrahman el-Müri**'yi Horasan'a vali olarak göndermiştir (729) (5).

İşte **Yukarı Tohâristan Yabgusu**'nun bu sıralarda Arap valilerinin karşısına çıktığı ve bundan sonraki baş döndürücü olaylarda çok daha aktif bir rol oynadığı görülmektedir. Şöyle ki; Yeni Vali Horasan'a geldikten sonra iyi bir ordu hazırlamış ve hemen yarı müstakil bir hâle gelmiş olan ***Yüksek Toharistan Yabguluğu*** üzerine yürümüştür. Böylece o, şan ve şöhretini bir kere daha artırmak istiyordu. Ne varki **Cüneyd**'e bu Toharistan seferi sırasında gelen haberler, onun Türk yurtları ve Türkleri yeniden baskı altına alma yolundaki bütün planlarını alt üst etmiş ve kendisi zavallı bir macera adamı olmaktan da öte gidememiştir. O da, yukarda adı geçen kudretli Türkeş Hakanı **Su-lu Han**'ın hazırladığı yeni zinde dinamik bir ordu ile ***Aşağı Türkistan***'ın iç kısımlarına dalması ve akıllara durgunluk verecek bir süratle hareket ederek ***Semerkant*** önlerinde görünmüş olması idi. Zira ona; bu meşakketli günlerinde Arapların Semerkant âmili **Sevre b. el-Hur,** uzakları yakın eden kısraklarla gönderdiği bir mektubunda bu talihsiz Arap vâlisine şöyle sesleniyordu;

«إنّ خاقان قد جاش بالترك فخرجت إليهم فما قررت أن أمنع حائط سمرقند فالغوثا.»

"Türk Hakanı büyük bir ordu ile üzerime yürüdü. Karşısına çıkayım dedim. Ancak Semerkant'ın duvarını bile aşamadım. Ne olur bana yardım ediniz!" (6).

---

(5) et-Taberî, VII, s. 69.
(6) et-Taberî, VII, s. 80.

Gerçekte yeni Türgeş Hakanı **Sulu Han**'ın böyle beklenmedik bir zamanda ortaya çıkması ve dinamik bir ordu ile Arapların karşısına dikilmesi ve yorgun Arab valileri karşısında kazandığı zaferler diğer mahalli Türk beyleri gibi **Yukarı Toharistan Yabguluğu** içinde bir ümid olmuştur. Zira bu genç Karluk Yabgusu, bütün askeri ve lojistik destekleri ile **Sulu Han**'ın yanında yer almış ve yeni Arap vâlisi ***Cüneyd***'le kıyasıya bir mücâdeleye girişmiştir.

Zirâ ***Taberi*** ve ***İbnü'l-Esir*** gibi temel İslâmi kaynakların çok daha ayrıntılı bir şekilde belirttiği gibi büyük bir ordu ile **Sevre**'nin yardımına koşan **Cüneyd** ve askerlerinin Semerkant yolunda karşısına çıkan ve hem Cüneyd ve hem de Arap askerleri için yüz karası bir felâket olan bu harblerde **Karluk Yabgusu,** kendi ordusu ile **Sulu Han**'ın safında ve maiyyet generallerinden biri olarak çarpışmış ve onun sağ cenah komutanı olarak çok büyük kahramanlıklar göstermiştir (7).

Su-lu Hakan ve Karluk Yabgusunun yalın kılınç süvarileri **Cüneyd** ve askerlerinin üstüne çullanmışlar ve onların çoğunu kılınçtan geçirmişlerdir. **Cüneyd** bu feci harblerde canını, ancak çok az bir kuvvetle, hem de dolu dizgin **Merv**'e kaçarak kurtarabilmişti. Bu harblerden sonra **Karluk Yabgusunun** siyâsi güç ve prestiji daha da artmış hatta **Merv,** Arapların ***Horasandaki*** idâri merkezi onun eline geçmiştir. Evet yeni Türkeş Hakanı **Sulu Han** ve büyük **Toharistan Yabgusu**'nun karşısında başarısızlıkları sâbit olan **Cüneyd,** Hişâm tarafından azledilmiş ve onun yerine Horasan'a askeri vali olarak **Esed b. Abdullah el-Kasrî** gönderilmiştir (736) (8).

Esed'te kendinden önce gelen bir çok başarısız Arap

(7) et-Taberî, VII, s. 80.
(8) İbnü'l-Esir, V, s. 162, et-Taberî, VII, s. 109.

vâlileri gibi Türk yurtlarındaki iç ayaklanma ve isyanları bastırmak ve buralarda siyâsi Arap hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek istiyordu. O, bunun için Horasan'daki Arap idârî merkezini ***Mervden, Belh***'e, yani İran'ın iç kısımlarına taşımış, burada yeni yeni askeri mühimmat atelyeleri kurmuş (9) ve böylece Arap ordusunu daha etkin ve daha güçlü bir hâle getirmiştir.

Karluk Yabgusu Arap Valileri Karşısında;

Esed'inde ilk hedefi ***Toharistan***'ı ele geçirmek ve ***Merv***'i Türk nüfuz ve hâkimiyetinden kurtarmaktı. Bunun için o, ilk önce âsı **Karluk Yabgusu** üzerine yürümüş ve ***Toharistan***'ın bir çok yerlerini de yağmalamıştır (10). Yabgu'nun Türkeş Hanı **Sulu** Handan yardım istemekten başka çâresi kalmamıştı. Zâten **Esed**'in karşısına çıkmak için fırsat kollayan **Su-lu Hakan** güçlü ordusu ile derhal Ceyhun havzasına dalmış ve Hulm'e gelerek burada askeri karargâhını kurmuştur (737). Bu ordunun büyük bir kısmını ***Toharistan*** halkı yani **Yabgu**'nun askerleri oluşturuyordu (11).

Bu yeni Vâli **Esed** için gerçektende kara günlerin başlaması idi. Zirâ büyük ölçüde **Karluk Yabgusu**'nun desteğine mazhar olan Türk Hakanı suratle hareket ederek Esed'in üzerine yürümüş ve Esed, Belh'e kadar geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bundan sonraki olaylar ve harblerde ***Toharistan*** artık **Türk Hakanı** için bir nevi, bir üs olmuş ve Türk Hakanı o yıl kışı burada geçirmiş (12) ve Arap valisi **Esed**'e karşı bir çok başarılı harbler yapmıştır. Bu harblerde onun **Karluk Yabgusu** da dahil, diğer mahalli Türk beyleri de ya-

(9) et-Taberî, VII, s. 111.
(10) İbnü'l-Esir, V, s. 198.
(11) et-Taberî, VII, s. 119.
(12) et-Taberî, VII, s. 122.

nında olmuştu. Nitekim et-Taberî hicri 119 (737) yıl olayları arasında ve konumuza esâs olan bir rivayetinde aynen şöyle demektedir;

«وعبّى خاقان الحارث بن سريج وأصحابه وملك الصغد وصاحب الشاش وخرابغرة أبا خناخرة جد كاوس وصاحب الختل وجبيغويه والترك كلهم ميمنة.»

"Türk Hâkân'ı, Esed üzerine bir askeri harekat başlattığı zaman asî Arab lideri *Hâris b. Süreyc* ve adamları, *Soğ hükümdarı* (Oğuz Bek), *Şaş* (Taşkent) *beyi, Kâvus'un* dedesi olan *Kara Buğra Han,* ayrıca *Huttal beyi* ve *Karluk Yabgusu* ve diğer Türk (beyleri) nin hepsi onun sağ cenahında yerlerini almışlardı" (13).

Türk Hakanı, *Ceyhun* havzasında daha fazla vakit kaybetmek istemiyordu. O, bir an önce *Aşağı Türkistan*'a dönmek ve Arap siyâsî hakimiyetine kesin bir şekilde son vermek istiyordu. Bunun için hem **Karluk Yabgusunu** onurlandırmak hem de ordusunun bir kısım ihtiyaçlarını gidermek için tekrar *Yukarı Toharistan*'a gelmiş ve orada yeni bir harb hazırlığına koyulmuştur. Nitekim **et-Taberî** bu konu ile ilgili olarak bizlere şu bilgileri vermektedir.

«ومضى خاقان إلى طخارستان العليا فأقام عند جبيغويه الخرلخي تعززاً به وأمر بصنيعة الكوسات فلمّا جفّت وصلحت أصواتها ارتحل إلى بلاده.»

"Bundan sonra Hâkan tekrar Yukarı Toharistan'a geldi. Karluk asıllı Yapagu'nun yanında bir müddet ikâmet etti. Bu sâdece ona şeref vermek içindi. Bu arada büyük köslerin yapılmasını da emretti. Bu kösler, kuruyup heybetli sesler çıkarır olduktan sonra oradan ayrıldı ve memleketine döndü" (14).

---

(13) et-Taberî, VII, s. 122.
(14) et-Taberî, VII, s. 124, 125.

Çünkü onun asıl maksadı *Semerkant*'ı Arapların elinden almaktı. Aşağı Türkistan'a hâkim olmanın yolunun Semerkant'tan geçtiğini **Su-lu Hakan** da çok iyi biliyordu. Mâmâfih, Taberînin bu kıymetli rivâyetleri **Karluk Yapagusu**'nun, yukarıda da işâret edildiği gibi büyük Türk Hakanı ve güçlü Göktürk kağanlarının devamı olan Sulu Hakanla olan ilişkileri, ona bağlılığı ve samimiyet derecesi hakkında bize gerçekten de yeterli fikirler vermektedir.

Mâmâfih, daha sonra **Horasan**'a vali olarak **Nasr b. Seyyâr** gönderilmiştir (738) (15). Seyyar; bir taraftan Türk militarizminin yeni temsilcileri olan ***Türkeşlere*** karşı çok başarı harbler yaptığı gibi, diğer taraftan hükmî şahsiyetleri bir türlü kabul edilmeyen ve ağır vergiler altında senelerdir ezilip kalan müslüman Türk varlığı ve mahalli Türk beylerine yönelmiş, onların Arap idâresi ile olan bütün meselelerini onların lehine halletmiş ve böylece kendi otoritesini onlara kabul ettirmiştir (16). Artık **Karluk Yabgusuda** ister, istemez **Nasr b. Seyyar**'ın otoritesini kabul eden Türk beyleri arasında idi.

Ne varki bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden bu uzun yıllarda bu büyük Karluk **Yabgusu,** *Islâm dinine fazla bir ilgi göstermediği gibi, Arap valileri de dahil hiç bir kimse, onun Islâm dinine girmesi için hiç bir ciddi teşebbüste de bulunmamışlardır. Zira gözü servet ve ganimetten başka bir şey görmeyen ve Toharistan'ı yağmalamak için baskın üstüne baskın düzenleyen muhteris Arap vâlileri bu* **Karluk Prensine,** *bir kerede Allahın dinine davet etmek için yaklaşmış olsalardı, öyle tahmin ediyoruzki, oda bu devirlerde müslüman olan bir çok mahalli Türk beyleri gibi hemde hiç bir tereddüt göstermeden müslüman olacaktı. Zira bu devirlerde Islâm diniyle şu veya*

(15) et-Taberî, VIII, s. 155, İbn A'sem, III, s. İbnü'l-Esir, V, s. 226, 280.
(16) Bu güzel gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,** s. 344 vd.

bu şekilde temasa geçen mahalli Türk beyleri, han ve hükümdarları fazla bir direnme göstermemiş ve hepsi Allahın hidâyetine yönelmişlerdir. **Karluk Yabgusu'***nun Islâm dinine karşı bu talihsiz durumu değil Emevîler, Abbasîlerin ilk kuruluş devri, yani Abbasi halifelerinden* **el-Mehdi** *(775-785)nin ilk hilâfet yıllarına kadar devam etmiştir.*

Karluk Yabgusu'nun Müslüman Olması;

Emevîlerden sonra iktidara *Abbâsiler* gelmiştir (750). Abbâsiler, bu yolda takib ettikleri yeni temel devlet politikası olarak, kendilerini iktidara getiren güçler yani *Türkler ve Iranlılarla* daima iyi geçinmek istemişler onlara her zaman sıcak bir sevgi ve muhabbetle yaklaşmışlardır. Esasen bu politikanın temelleri, ilk Abbâsi halifelerinden **Ebû Cafer el-Mansur** (754-775) tarafından atılmıştı. Oğlu **el-Mehdi** halife olunca o da babasının yolunda yürümüş ve civar hükümdarlara özellikle Orta-Asya mahalli Türk beylerine elçiler ve emirnameler göndererek onların müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmeleriniistemiştir.

Mâmâfih o devrin muassır tarihçilerinden **İbn Vâzıh el-Yâkûbî**'nin bu hususlaki kıymetli rivâyetlerinden öğrendiğimize göre *el-Mehdinin* İslâma çağrı elçisi gönderdiği Türk beyleri arasında; **"Kabül beyi, Soğd beyi, Toharistan beyi, Bamıyan beyi, Fergana beyi, Usrûsana beyi, Karluk beyi Cebegûye (Yabgu Bey), Sicistan beyi, Türk beyi Tarhan, Tokuz Oğuz Hakan da"** bulunuyordu. Yakubî bu hükümdarların İslâm Halifesinin çağrısını kabul ettiklerini ve onun itaatine girdiklerini kaydetmektedir (17).

Hakikat-ı halde, **el-Mehdi**'nin elçi ve emirnameler göndererek kendi itaatı altına, yani İslâm dinine çağırdığı bu Türk

(17) el-Yakûbi, Tarih, II, s. 398.

beylerinin kanaatimize göre bir çoklarının çoktan İslâm dinini kabul etmiş olmaları gerekmektedir. Fakat bizim için asıl önemli olanı bu büyük ve olgunluk yaşını çoktan idrâk etmiş olan **Karluk Yabgusu**nun durumudur.

Bu arada hemen şunu ilâve edelimki **el-Mehdi;** diğer mahalli Türk hanları ve çevre hükümdarları üzerinde çok etkin bir ağırlığı olan ***Karluk Yabgusu*** ve onun müslüman olmasına ayrı bir özen gösterdiği anlaşılmaktadır. **el-Mehdi** bu büyük Türk Yabgusu ile özel ilişkiler kurmuş, onu ***Bağdad***'a çağırmış ona iltifat ve ihsanlarda bulunmuştur. **Karluk Yabgusu,** İslâm halifesinin bu özel yaklaşımı sonucu Bağdad'a gelmiş ve onun huzurunda müslümanlığı kabul etmiş ve Hak dine girmiştir. Nitekim muasır tarihcilerimizden **el-Yakubî**'nin bu hususdaki rivâyeti en ufak bir şüpheye yer vermiyecek kadar açıktır. Çünkü o aynen şöyle demektedir;

«وكان جبغويه هذا قد أسلم على يدي المهدي.»

İşte bu *Yabgu Bey* var ya O, halife *el-Mehdinin* huzurunda müslüman oldu" (18).

el-Ya'kûbînin **Karluk Yabgusu** için; ***"el-Mehdi'nin huzurunda ve onun önünde müslüman oldu"*** derken, diğer taraftan bize ***"Onun Bağdad'ta ve Halifenin bizzat teşvik ve açık telkini ile müslüman olduğunu da bildirmiş"*** oluyordu. **Böylece o;** Abbâsiler devrinde hilâfet saraylarına intisab eden ilk **Türk Yabgusu** idi.

Karluk Yabgusu ve Abbâsi Halifeleri;

Mâmâfih **Karluk Yabgusu** müslüman olduktan sonra kendi ailesine dönmüş o da diğer Türk beyleri gibi dindar, faziletli bir hayat yaşamış, namazında, niyazında ulu bir kişi olmuştur. Diğer taraftan İslâmiyet şüphesiz onun âile ve

---

(18) el-Yakubi, II, s. 436.

yakın çevresi arasında süratle yayılmış ve böylece bir çok Türk ileri gelenleri bu sâyede müslüman olmuşlardır. Bu arada onun müslüman neslin ilk öncülerinden olmak üzere bir çok erkek evladı dünyaya gelmiştir. Bunlardan biri **Hârun b. Cebeğuye**, değeri ise kaynaklarda ismi geçtiği üzere **Ahmed b. Cebeğuyedir** ki daha sonraki sayfalarda hilâfet câmiasının bu önemli simâları üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır. Mâmâfih, **Yabgu Bey**'in, Abbasi Halifelerinden **el-Mehdi** ile olan bu güzel ilişkileri onun ölümü, hatta ondan sonra gelen **el-Hâdi, er-Reşid, el-Emin ve el-Memûn** devrine kadar devam etmiştir.

Ancak bu durumu **el-Emin**'in hilâfetinin daha ilk yıllarından itibaren kötüye doğru gitmeye başlamıştır. Buna sebebte, bizim bundan önceki sayfalarda ismini sık sık zikrettiğimiz **Nasr b. Seyyâr**'ın oğlu Semerkant vâlisi **Râfi b. el-Leys**'in durumu idi. **Hârun er-Reşid** tarafından görevinden azledilen, üstelik şeref ve haysiyeti ayaklar altına alınırcasına cezalandırılan Râfi b. el-Leys, Abbâsilerin Horasan valileri ile çetin bir mücadeleye girişmiş ve bu cümleden olmak üzere; **Taşkent, Fergâna, Hocende, Uşrusana, Buhara, Harzem, Huttel, Toharistan Türk beyleri, Karluk Türkleri ve Dokuzoğuzların** büyük ölçüde askeri desteğine mazhar olmuştur (19). Bu Türk beylerinden sâdece **Karluk Yabgusu** onu desteklemekten çekinmişti. Ne varki, büyük bir manavra gücüne sahip olan **Râfi, Yabgu Beyin** nüfuzunu istismar ederek onu, kendi safında göstermeye muvaffak olmuş ve **el-Memûn**'un ordusunun karşısına dikilmiştir. **el-Memû**'nun ordu komutanı, **Herseme, Yabgu Beyden** çekindiği için âsi **Râfi' b. el-Leys**'in boynunu vurdurmak şöyle dursun, ona ***eman,*** hayatı için güvence bile vermiştir (809) (20).

---

(19) el-Yakûbi, II, s. 435.
(20) el-Yakûbi, II, s. 436, et-Taberî, VIII, s. 375.

el-Memun'un Yeni Mücadele Yılları;

Bütün bu hesapta olmıyan şeyler müslüman **Karluk Yabgusunun** yanlış anlaşılmasına sebeb olmuştur. Zirâ Horasan vâlisi **el-Memûn** onun artık kendi itaatinden çıktığına inanıyordu. Bu bakımdan **el-Memun,** bundan büyük bir telâşa kapılmış ve **Karluk Yabgusu**'nu kendi safına çekmenin yollarını aramıştır.

Gerçekte **el-Memûn**'un Türkler ve Türk Hakanları ve bu arada **Yabgu Beyle** ilk temasları, Horasan'a vali olduğu bu ilk yıllarından itibaren başlamış (192/807) ve samimi bir atmosfer içinde ölünceye kadar da devam etmiştir. Bütün bu temaslar onda, Türk büyükleri ve Türk Hakanlarının İslâm Dinine kazandırılmasını bir tutku hâline getirmiştir ki bu her türlü takdirin üstünde ve Abbasi halifelerinden sadece **el-Memûn**'a has üstün bir keyfiyettir (21).

el-Memun'un Yeni Arayışı ve Yabgu Bey;

Nitekim, ilk devirler klasik İslâm Tarihi yazarlarından el-Belâzuri, bundan önceki sayfalarda da belirtildiği gibi bu konulara temas ederken şöyle demektedir;

"el-Memûn daha halife olmadan önce henüz müslümanlığı kabul etmemiş olan Türklere karşı gazalar yapılmasını ve onların müslüman olmaları için gayretler sarfedilmesini emrederdi. Onlardan müslümanlığı kabul edenlere çok daha yumuşak davranır izzet ve ikramlarda bulunurdu. Hele Türk Hükümdarlarından biri müslüman olupta kendini ziyaret etmeye gelmiş olsun. el-Memûn ona izzet ve ikrâm için ne ya-

(21) el-Memûn'un Türk Hakanları ile ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Kitapçı, Z., **Halife el-Memûn'un Hilâfet Ordusunun Türkleştirilmesi Yolundaki Teşebbüsleri ve Bunun Tarihi Dayanakları,** X. Türk Tarih Kongresi Tebliği, Ankara, 1991, s. 855-883, (30) Kitapçı, Z., **Ummehâtü'l-Hulefâ min Cevâri'l-Etrak,** Mecelle; Mecmau'l-Luğat el-Arabiyye, Dımışk, 1972, no, 3, s. 620-632, İbn Hazm, **Cevamiu's-Sire,** Tah. İ. Abbas, Mısır, s. 371.

pacağını şaşırıp kalırdı. Onları âdeta lutuf ve ihsanlara boğardı" (22).

Mâmafih, daha sonra cereyân eden olaylar, yukarda da işaret edildiği gibi, **el-Memûn**'un Türklere karşı uyguladığı bu müsbet politikasında, ne kadar isabetli bir kimse olduğunu bütünüyle ortaya koyacaktır. Zira, kardeşi **el-Emin** tarafından veliahdlıktan azledilmesi, daha sonra güçlü hilâfet ordusunun onun üzerine gönderilmesi gibi baş döndürücü olaylar içinde, dünyası kararan ve âdeta boğulacak bir hâle gelen **el-Memûn** kurtuluşu, ilk fırsatta Türk Hakanı ve **Yabgu Bey**'e sığınmada bulacaktı. Nitekim büyük tarihçi et-Taberî'nin kaydettiğine göre, **el-Memûn**; kendisinin kayıtsız şartsız teslim olması ve bütün yetkilerini bırakarak Horasan'dan Bağdad'a dönmesi yolunda kardeşi **el-Emin**'in yazdığı mektubu alınca sanki üzerine gök kubbenin çökeceğini zannetmiş, İran asıllı akıl hocası **Fadl b. Sehli** yanına çağırarak şöyle yakınmıştır;

"Benim durumum kuvvetli olsaydı bu balâyı defetmek mümkündü. Fakat bütün bu musîbetler benim başıma Horasan'ın tam bir kargaşalık içinde bulunduğu, Cebeğuye (Yapagu Beye)'in ayrıldığı itaatten çıktığı, Hakan'ın Tibet hükümdarı ile anlaştığı ve Kabül Hükümdarının Horasan ülkesine saldırmaya hazırlandığı bir sırada geldi. Ben iyi biliyorum ki, el-Emin'in beni çağırması mutlaka gönlüne koyduğu bir kötülüğü yapmak içindir. Bu bakımdan bana sahib olduğum her şeyi terketmek büyük Türk Hakanına sığınmak ve Onun civarına kapılanmaktan başka yapılacak bir şey kalmadı. Böylece kendim emniyet içinde olduğum gibi bana kimse zulum ve hiyanette etmemiş olur" (23).

---

(22) et-Taberî, VIII, s. 403.
(23) et-taberî, VIII, s. 404.

el-Memûn Yabguyu Kendi Safına Çekiyor;

Bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz bir husus daha vardır. O da **el-Memûn'un başına inen bu belâ ve musibet yağmuru karşısında** tam bir şaşkınlık ve panik içinde; ***"Bütün bunlar benim başıma Yabgu Bey'in ayrıldığı ve itaatten çıktığı bir sırada geldi"*** şeklindeki yakınmalarıdır ki bu onun tam bir çaresizlik ve yanılgı içinde olduğunu göstermektedir. Mâmafih bütün bunlar açıkça gösteriyor ki; hilâfet merkezi **el-Emîn ve el-Memûn**'un düştüğü kötü durum ve siyâsî buhranlarda bile **Yapagu Bey** ve **Türk Hakan**'ı dostluğu aranan ittifak ve desteği beklenen ulu kimselerden birisi idi. **el-Memûnun** baş danışmanı, sonra büyük vezirlerinden biri olan **Fazl b. Sehl,** bu son derece vahim durumdan bir çıkış yolu bulmak için Ona, şu önemli ve stratejik tavsiyelerde bulunmuştur:

«أكتب إلى جبغويه وخاقان فولّهما وعدلهما التّقوية لهما في محاربة الملوك وأبعث إلى ملك كابل بعض هدايا خراسان وطرفها. ثمّ أجمع إليك من شذّ من جندك ثمّ أضرب الخيل بالخيل والرّجال بالرّجال فإن ظفرت وإلاّ كنت على ما تريد من اللّحاق خاقان قادراً.»

"...Sen, Yabagu Bey ve Türk Hakanına hemen bir mektub yaz ve onları yanına çekmeye çalış. Kendi ülkelerinin hükümdarı olduklarını kabul et, (ve bir ittifak yap), diğer hükümdarlarla çarpışmaları halinde onlara her türlü yardımı yapacağına söz ver ki (onlarda sana yardım ederler). Kâbul hükümdarına da Horasan'ın bazı kıymetli (mallarını) hediye olarak gönder, bu şekilde çevreni güçlendir. Senden kopmuş, ayrılıp gitmiş askerleri derle topla, sonra da (el-Emînle) başa baş dişe diş harbedersin. Eğer zaferi kazanırsan ne alâ, yoksa seninde istediğin gibi, Türk Hükümdarlarına sığınmak için yol açıktır" (24).

---

(24) et-Taberî, VIII, s. 578.

Bütün bu açıklamalar, **el-Memûn**'un asıl niyetinin ne olduğunu, **Türk Hakanı** ve **Yabgu Bey**'e karşı beslediği samimi duygu ve düşüncelerini açıkça göstermektedir. O, en sonunda saltanat mücâdelesinde muvaffak olmadığı takdirde kendisine sığınmak için en emin yer olarak Türk yurtları, en sağlam ve dostluğuna güvenilir kimse olarakta **Türk Hakanı** ve **Yabgu Beyi** görüyordu.

el-Memûn'un Yeni Dönemi ve Yabgu Bey;

Evet, çok sıkıcı ve boğucu bir havada başlayan **el-Memûn ve Yabgu Bey** ilişkileri, taraflarının birbirlerine karşı gösterdikleri iyi niyet ve samimi davranışlar sonucu düzelmiş ve en sonunda bu iki ulu kişi Türk ve Abbasi tarafı birbirlerini kucaklayacak kadar ileri gitmiş ve âdeta imrenilecek bir hâl almıştır. Artık **el-Memûn,** bir kan ve ateş nehrinden geçerek hilâfet koltuğuna oturduktan sonra **Yabgu Bey** ve onun çocukları için hilâfet camiası ve **el-Memûn**'un sarayına giden yol sonuna kadar açılmış ve dolayısıyla **Yabgu Bey** de **el-Memûn**'un en ziyâde önem verdiği kimselerden biri olmuştur.

Yabgu Bey'in Oğulları Hilâfet Saraylarında;

Yabgu Bey'in kaynaklarda iki oğlundan bahsedilmektedir. Bunlardan biri, **Hârun b. Cebeğuye** diğeri ise **Ahmed b. Cebeğuye**'dir. Bunlar onun müslüman olan oğulları olmalıdır. Bu iki Türk prensi de **Kâvus et-Türki**'nin oğlu **Afşin** ve **el-Fadl** gibi, hilâfet saraylarına intisab etmişler iyi bir dini eğitim ve sıkı bir askerî disiplinden sonra hilâfet ordusunun en güçlü komutanlarından biri olmuşlardır.

Özellikle **Hârun b. Cebeğuye**'nin **el-Memûn** yanında çok ayrı, çok özel bir yeri vardı. **Hârun, el-Memûnun** huzuruna teklifsiz girip çıkan ender kimselerden biri idi. O kadar ki **el-Memûnu** iktidara getiren ihtilal ordusunun baş komutanı

Tahir b. el-Hüseyin (İran asıllı) bile el-Memûnla olan şahsi meselelerinin halledilmesinde bu **Hârun b. Cebeğuye**'den yararlanmak istemiştir. Nitekim o, et-Taberînin hicri 205/820 yılı olayları arasında çok daha ayrıntılı bir şekilde zikrettiği gibi, **el-Memûn**'un çevresinden uzaklaşmak ve Horasan'a kendisinin vali olarak gönderilmesini sağlamak için **Hârun b. Cebeğuyeden** yararlanmış ve böylece kendisini bekleyen çok büyük bir felâketten kurtulmuştur (25).

Yabgu Bey'in hilâfet saraylarına intisab eden bir diğer oğlu ise **Ahmed b. Cebeğuyedir.** Bu onun en küçük oğlu olmalıdır. **Ahmed b. Cebeğuye**'de o devirlerin âdeti olduğu üzere, önce iyi bir dini eğitim görmüş, sonra da, Türkler için en geçerli olan askerlik mesleğine intisâb etmiştir. O, **el-Memûn**'un özel olarak sarayına aldığı **Ahmet b. Tolon**'un disiplin ve eğitimi altında yetişmiş ve daha sonra onun emrinde, hilâfet ordusunun en seçkin komutanlarından biri olmuştur (26).

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalarımızda Türk asıllı **Karluk Yabgusu** üzerinde durulmuş ve onun ilk müslüman Türk beyleri ve hükümdarları arasındaki yeri bir tarih muhâkemesi içinde dile getirilmiş ve onun gerek Emevîler ve gerek Abbâsiler devrinde hilâfet çevrelerindeki etkin şahsiyetinin esaslı bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Abbâsiler devri, hilafet câmiasının en güçlü Türk aristokrat askeri ailelerinden birini oluşturan **Yabgu Bey** hanedanının çok daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

---

(25) et-Taberî, IX, s. 620.
(26) et-Taberî, IX, s. 620.

XIII.

UŞRUSANA TÜRK BEYLİĞİ VE KÂVUS ET-TÜRKİ; KARA BUĞRA HAN'IN OĞLUNUN MÜSLÜMAN OLMASI

"Kâvus et-Türki meşhur **Kara Buğra Han***'ın oğlu, Uşrusana Türk beyi,* **el-Memun***'un özel telkinleri ile İslâm dinini kabul etmiş ve daha sonra hilâfet câmiasının en önemli Türk askerî âilelerinden biri olmuştur."*

Uşrusana'nın Coğrafî Mevkii; Kavus et-Türki ve Kara Buğra Han;

Uşrusana; İslâmî fetih yıllarında Aşağı Türkistan'ın en önemli Türk beyliklerinden birisi idi. İslâm coğrafyacılarına göre, daha ziyâde Zerefşan nehrinin yukarı mecrasındaki geniş arazi ve buralardaki büyük şehirlerin bulunduğu geniş coğrafî belgenin adıdır. el-Hamevî burasını; *"Doğuda* **Fergana,** *batıda* **Semerkant,** *kuzeyde* **Şâş** (bugünkü Taşkent) *ve yine* **Fergane***'nin büyük bir kısmı güneyde* **Keş** ve **Sağaniyan** *arasında kalan geniş bereketli bir bölge olarak zikretmektedir. Başşehri* **Buncikes** *idi. Diğer önemli şehirleri arasında* **Zâmin** ve **Dizek** *bulunuyordu* (1). Burasının bir diğer şehri **Munk** idi **Afşin**'in buraya bir *köşk* yaptırdığı rivâyet edilmektedir (2).

İslâmî fetihlerin Turan yurtlarına sıçradığı sıralarda, ***Bu-***

(1) el-Hamevî, I, s. 197.
(2) Le Strange, G., a.g.e., s. 519.

hara ve *Semerkant* beylikleri gibi, burası da bir Türk hânedan âilesi tarafından idâre ediliyordu. Bu hânedan âilesinin asâlet unvanının kaynaklarda "*Afşin*" olduğu bildirilmektedir. İşte bu büyük hânedan ailesinin Abbâsiler devrindeki asıl temsilcisi **Kâvus et-Türki,** Abbâsi halifelerinden **el-Memûn**'un özel telkinleri ile İslâm dinini kabul etmiş ve daha sonra hilâfet câmiasının en güçlü Türk askerî âilelerinden biri olmuştur. Onun oğlu **Afşîn** ise bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, kendini kabul ettirmiş ve hilâfet ordularının baş komutanı olarak bir çok parlak zaferler kazanmış ve İslâm tarihine yeni, yeni şeref sayfaları yazdırmıştır.

Mâmâfih, "*Uşrusana Türk Beyliği*"nin geçmişi ve **Kâvus et-Türkinin** Uşrusana beyliği ve dolayısıyla İslâm hidâyetine giden yolda onun başından geçen önemli olayların îzâhına geçmeden önce, bizim burada asıl üzerinde durmamız gereken ciddi bir konu daha vardır. O da Uşrusana Türk beyliğinin tarihi geçmişi, özellikle bu beyliğin başı olan Kara **Buğra Han** ve onun **Türk Hakan**'ları ile ilişkileridir.

Uşrusana Türk Beyliği ve Kara Buğra Han;

Kara Buğra Han gerçekte, Arapların bu bölgeye ayak bastığı sıralarda Aşağı Türkistanın en önemli mıntıkalarından biri olan Uşrûsana beyi idi. Temel kaynaklarda bu büyük Türk Hakanının adı çeşitli şekillerde kaydedilmektedir. Mesela et-Taberî, onun adını «خر بغرة أبو خناخزة» *Hara Buğratü Ebâ Hana Harra* olarak zikrettiği gibi (3), İbnü'l-Esir de ise «خرة بغرة أبو خناجزة» *Harra Buğra Ebu Hanâcize* olarak geçmektedir (4).

---

(3) et-Taberî, VII, s. 122.
(4) İbnü'l-Esir, V, s. 205.

Bölge, ***Buhara, Soğd-Semerkant*** ülkesi gibi, Arap askeri vâlilerine birinci derecede bir cephe oluşturmadığı için, Arapların uzun süre devam eden Aşağı Türkistan harekâtında yağma ve tahribatın dışında kalmış ve iktisâdi olarak çökertilememiştir. Uşrûsana'nın bu özelliği dolayısıyla **Kara Buğra Han,** ilk akınlar ve Arapların başta **Kuteybe b. Müslim** olmak üzere, bir kan ve ateş kasırgası hâlinde Aşağı Türkistan akınlarına bütün güçleri ile devam ettiği sıralarda hiç bir zaman bu büyük olayların içinde olmamıştır. Onun ismi daha ziyâde kudretli Türkeş Kağanı **Su-lu Han**'ın ortaya çıkması ve Arapların Orta-Asya harekâtlarını durdurmak için Aşağı Türkistan'a dalması, hatta onları büyük bir iddia ile buralardan sürüp çıkarmak için giriştiği zorlu mücâdeleler dolayısıyla duyulmaya başlamıştır.

Kara Buğra Han, dâima Araplar'ın karşısında ve büyük Türk Hakanı **Su-lu Han**'ın yanında yerini almış ve mücadelesini böylece sürdürmüştür. Nitekim et-Taberî Hicrî 119 (737) yılı olaylarından bahsederken **Su-lu Han**'ın, Emevîler'in atak vâlisi **Esed**'le yaptığı harplerde **Kara Buğra**'nın, Türk Hakanının ordusunda çarpıştığını ve **Soğd, Taşkent, Huttal** ve **Toharistan** Hükümdârı **Yapagu** ile birlikte onun ordusunun sağ kanadını teşkil ettiğini bildirmektedir (5).

Daha sonra **Hakan,** iyi bir hazırlık yapmak ve Semerkant'ı tekrar muhasara etmek için memleketine dönmeye karar verince O, önce Toharistan'a gelmiş, orada bir müddet kaldıktan sonra ***Uşrusana***'ya uğramış ve **Kara Buğra Han** onu politik de olsa büyük bir saygı ile karşılamış; kendisi için bir çok kıymetli hediyeler, askerleri için hayvanlarla birlikte pek çok harp malzemesi ve mühimmat vermiştir. Fakat bütün bu yaz-

(5) İbnü'l-Esir, VII, s. 205, et-Taberî, VII, s. 122.

dıklarımız, **Su-lu Han'la Kara Buğra Han**'ın birbirleri ile olan ilişkilerinin son derece samimî ve mükemmel olduğu anlamına gelmemelidir. Zirâ Taberî, ikisinin arasının açık olduğunu zikretmektedir (6).

Ancak **Su-lu Han**'ın Arapların karşısına dikilmesi ve onlarla çetin bir mücâdeleye girişmesi, **Kara Buğra Han**'ın siyâsi emellerine uygun olduğu için onu vargücüyle desteklemiş, ona ve ordusuna her türlü desteği sağlamıştır. Çünkü **Kara Buğra Han**'da bölgenin kayıtsız şartsız Arap siyâsi hakimiyeti altına girmesini istemiyordu.

Ancak onun, uzun yıllar devam eden ***Uşrusana Beyliği*** sırasında Arap valileri ile olan ilişkileri ve İslâm dinine karşı tutum ve davranışları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Müslüman Arap valilerinin hiç bir zaman mahalli Türk beylerini İslâm dinine kazandırma gibi yüksek bir politikaları olmadığı ve onları daima hor, hakir gördükleri için onun İslâm dinini kabul etmesi mümkün görülmemektedir.

Bununla beraber bu devirlerde başta ***Buhara*** ve ***Semerkant*** olmak üzere, Türk yurtlarında görülen İslâmlaştırma faaliyetleri ve buna gönül veren insanların hummalı çalışmaları sonucu binlerce, onbinlerce insanın Allahın dinine koştuğu göz önüne getirilirse, İslâm dininin ***Uşrusana***'ya çok erken devirlerde sıçramış olması, başta Buncikes olmak üzere ***Zâmin*** ve ***Dizek*** şehirlerinde bir çok ***cami, mescid*** ve ***ribatların*** yapılmış olması gerekmektedir.

Hattâ İslâm dininin Uşrusana şehirlerinde yayılması,

---

(6) et-Taberî, VII, s. 125.

« فلما ورد أشر وسنة تلقاه خر بغرة أبو خاناخرة جد كاوس أبي أفشين وأعدّ له هدايا ودواب ولجنده. »

diğer din ve cematlar arasında kıyasıya bir dinî rekâbetin doğmasına ve dinler arası bazı kırgınlıklara sebeb olmuştur. Nitekim *et-Taberî*'nin konumuzla ilgili bir rivâyetinden öğrendiğimize göre bu dinî rekâbette bir ***imam*** ve ***müezzin*** daha da ileri gitmişler çevredeki bir ***"Budist Mabedine"*** zorla el koymuşlar ve buradaki Budist ilahlarını (putlar) dışarıya atarak güzel bir câmiye çevirmişlerdir.

Ne varki bu haberler Uşrusana Türk beyi **el-Afşine** ulaşınca (Bağdad), O, bu zorbalığı hiçte hoş karşılamamış, hem İmam, hemde müezzine bin sopa vurulmasını emretmiş, ayrıca onların görevlerine de son vermiştir. Zira bu İmam ve Müezzin, başka inançta olan kişilerin din ve vicdan hürriyetine saldırmışlardı. Bu ise **Afşin**'in daha önce yaptığı anlaşmaya da aykırı idi (7).

Mâmafih **Kara Buğra Han**'ın daha sonraki yıllarda cereyan eden ve **Türkeşler** açısından önemli olan büyük olaylarda adı geçmemektedir. Öyle tahmin ediyoruzki, **Su-lu Hakan**'ın garib bir talihsizlik sonucu öldürülmesinden sonra, bu değerli Türk Beyi, tamamen kendi beyliğinin başına dönmüş ve büyük olayların dışında sâde bir hayat yaşamıştır. Ne varki **Nasr b. Seyyar**'ın Horasan'a vali olarak tayin edilmesi ve büyük Türkeş Hakanı **Kur-Sula** son ölümcül seferi sırasında artık onun çoktan vefat etmiş olması gerekmektedir.

Kâvus Et-Türkî ve İslâma Giden Yol;

Evet **Kara Buğra Han**'ın vefâtından sonra onun yerine şüphesiz en büyük oğlu **Kâvûs et-Türki** ***Uşrûsana Beyi*** olmuştur. Belâzuri'nin konumuzla ilgili zikrettiği bir kısım olaylardan onun; **Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî**'nin Ho-

(7) et-Taberî, IX, s. 108.

rasan valiliği sırasında (729-734) Uşrusana beyi olduğu anlaşılmaktadır (8). Bu Türk prensinin tahta geçtiğinde olgun bir yaşta olması gerekmektedir. **Kâvûs**'ta hükümdar olduktan sonra o da babasının yolunda yürümüş ve o devirlerde Türk yurtlarının üstüne bir kâbus gibi inen bu harb kasırgalarının dışında kalmıştır. Fakat burada bizim için asıl önemli olan onun ne zaman ve nasıl müslüman olmasıdır.

Gerçekte, **Kâvus**'un müslüman olması ve Hak Dine girmesi ile ilgili rivâyetler kırılmış bir vazonun parçaları gibi dağınık bir haldedir. Bu vazonun, her ne kadar büyük parçaları, yani onun müslüman olduğuna dair en ufak bir şüpheye yer vermeyen büyük kısımları bugün elimizde ise de yine de bazı teferruata, yani ayrıntılara ihtiyaç duyulmaktadır.

Haddizatında İslâm Dininin **Kuteybe b. Müslim**den itibâren Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerinde kaydettiği baş döndürücü gelişmeler, Halife **Ömer b. Abdü'l-Aziz**'in Türk beylerine yazdığı İslâma çağrı mektupları ve yine **Halife Hişam b. Abdü'l-Melik**'in mahalli Türk Hükümdarlarının İslâm Dinine kazandırılması yolundaki ciddi gayret ve teşebbüsleri de nazar-ı itibara alınırsa, **İslâm Dininin** bu hânedan âilesi ve yakın çevresine çok daha önceleri yani **Kara Buğra Han**'ın sağlığında girmiş olması gerekmektedir.

Nitekim, **el-Belâzurî**'nin bu konuda bizi destekleyen kıymetli rivâyetleri vardır. Bunlardan biride, Emevîlerin dirâyetli Horasan valilerinden biri olan ve bu kitabımızın ***"Su-lu Han*** ve ***İslâmiyet"*** bölümünde sık sık adı geçen **Cüneyd b. Abdullah el-Mürrî** idi. Cüneyd, 729-734 yılları arasında Ho-

(8) el-Belâzuri, (Beyrut), s. 605.

rasanda valilik yapan bu zâ, Su-lu Hanla kıyasıya bir çok harplere giriştiği gibi, onun müslüman olması içinde büyük gayret ve çabalar göstermiş, ona saatlerce İslâm Dininin yüceliklerini anlatmaya çalışmıştır (9).

Ne ilginçtir ki işte bu **Cüneyd b. Abdullah'ın dul anası,** el-Belâzurî'nin bize verdiği bilgilere göre bu Türk Hânedan ailesinin çevresine intisab etmiş ve şüphesiz bu çevreden aristokrat bir kimse ile evlenmiştir (10). Diğer taraftan bir müslüman kadının gayr-i müslim bir adamla - onun sosyal ve siyasi mevkii ne olursa olsun evlenmesi İslâm hukukuna göre mümkün olmadığı gibi, dinini, diyânetini çok iyi bilen **Cüneyd**'in de buna rıza ve tahammül göstermesi de mümkün değildir. Bu bakımdan **Cüneyd**'in dul anasının Türk Hanedan ailesinden biriyle evlenmiş olduğu bu zatın, mutlaka daha önce ihtidâ etmiş bir kimse olması gerekmektedir.

Evet kaynaklarda, her ne kadar bu evlenme ile ilgili olarak pek fazla bir tafsilat yoksa da, bunun münferid bir olay olmadığı da bir gerçektir. Emevîler'in uzun süre Aşağı Türkistan hâkimiyetleri sırasında, iki taraftan da buna benzer evlenmeler olmuştur. Nitekim **Osman b. Mesud Et-Temîmî,** bir ***Türk kadını*** (Nizek ailesinden) ile evlendiği gibi (11) Buhâra Hükümdarı **Tuğ Şad** da yukarıda geçtiği üzere **Nasr b. Seyyar'ın** kızı ile evlenmiştir (12).

Müslüman Arap vâlilerinin, Türk hükümdarları ile olan münâsebetleri hakkında bir fikir vermesi bakımından çok önemli olan bu evlenmeler renkli bir araştırma konusu ola-

---

(9) el-Câhız, Fezailü'l-Etrak, (Resâilü'l-Câhız), I, s. 77-81.
(10) el-Belâzuri, (Beyrut), s. 605.
(11) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,** s. 46.
(12) Kitapçı, Z., a.g.e., s. 48.

rak karşımıza çıkmaktadır. Bir kısım sosyal veyâ siyâsî olayların sebeb olduğu bu gelişmeler, diğer taraftan, İslâm Dininin Türk hükümdar âileleri çevresinde yayılması ve rağbet bulmasına yardım etmiştir.

Kâvûs et-Türkî'nin Müslüman Olması;

Gerçekte **Kâvûs et-Türkî**'nin Allahın hidayetine giden yolda çok çileli ve meşakkatli bir yolculuğu vardır. Bilindiği gibi onun Müslüman Arap vâlileri ile mücâdelesi Abbasîler devrinde, özellikle **el-Memûn**'un Horasan vâliliği sırasında başlamış ve hilâfetinin ilk yıllarına kadar devâm etmiştir. el-Memûn, daha Horasan'da vâli bulunduğu sıralarda; bir taraftan *Soğd, Uşrûsana, Fergana* gibi Türk yurtlarına devamlı akınlar tertip ederken, diğer taraftan da Türk hanlarına bir kısım mektuplar yazarak onların Müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istiyordu.

Bu hususlarda çok daha ayrıntılı bilgiler veren **el-Belâzurî**'ye göre, Kâvus da el-Memûn'un veziri, **Fazl b. Sehle** bir mektup yazarak, ona barış teklifinde bulundu. Yapılan anlaşmaya göre, Uşrûsana *Türk Beyi*, **el-Memûn**'a vergisini muntazam ödeyecek fakat Müslüman askerler de onun ülkesine akın yapmıyacaktı (13).

Fakat daha sonra **el-Memûn**, halife olarak Bağdad'a döndükten sonra, **Kâvus**, mezkûr sûlh hükümlerini hiçe sayarak vergi ödemeyi reddetmiş ve Arap sultasını yıkmak için Türkler'den yardım talebinde bulunmuştur (14). **el-Memûn**, bunun üzerine devrin büyük komutanlarından **Ahmed b. Ebû Hâlid**'i büyük bir ordu ile derhal **Kâvus** üzerine sev-

(13) el-Belâzurî, s. 605.
(14) Kitapçı, Z., et Türk, s. 91.

ketmiştir. Artık **Kâvus**'un teslim olmaktan başka yapacak başka bir şeyi kalmamıştı. Müslüman general, **Kâvus** ve oğlu **Fazlı** kıskıvrak esir almış ve daha sonra ikisini birlikte Halife **el-Memûn**'a takdim edilmek üzere Bağdad'a göndermiştir (207/822) (15).

Böylece Bağdad'a gelen **Kâvus**'a Abbâsi halifesi **el-Memûn** çok büyük bir ilgi göstermiş, ona iyilik ve ihsanlarda bulunmuş ve onun müslüman olmasını istemiştir. Bu bir mânada **Kâvus** için dalâletten hidayete giden yolun açılması idi. Kâvus böylece müslüman olmuştu. Bundan ziyâdesiyle memnun olan **el-Memûn**, iyi bir tedbir olmak üzere ona bir çok izzet ve ikramlarda bulunmuş hattâ ülkesine yâni **Uşrusana**'ya tekrar bey olarak göndermiştir (16). Mâmâfih Uşrusana Türk beyi **Kâvus** ile el-Memûn arasındaki münâsebetler, sonraları daha da gelişmiş ve imrenilecek bir hal almıştır. Neticede Uşrûsana ile Bağdad arasında gelip gitmeler ve yüksek seviyede ziyâretler de çoğalmıştır.

Kâvûs'a gelince, o ölünceye kadar artık kendi hâlinde samimî bir Müslüman olarak yaşamış dindârane bir hayat sürmüştür. Onun zamanında Uşrusana'ya bir çok cami, mescid ve ribat yapılmıştır. Belki de zaman zaman Bağdad'a gelip gittiği de olmuştur. Kesin olarak bilinmemekle berâber **el-Memûn**'un hilâfetinin ilk yıllarında vefât ettiği anlaşılmaktadır (815?). O ölünce, yerine **el-Memûn**'un isteği üzerine büyük oğlu **Afşin**, Uşrûsana beyi olmuştur. Mâmâfih kaynaklarda bu köklü Türk hanedan ailesi yani **Kara Buğra Han**'ın soyundan gelenlerin Uşrûsana hükümdarlıklarının 893 yılına kadar sürdürdükleri kaydedilmektedir. Zira 893 yı-

(15) et-Taberî, VIII, s. 559.
(16) el-Belâzurî, s. 605.

lında Uşrusana'daki yerli Türk hanedân âilesine son verilerek bu vilâyet doğrudan doğruya **Sâmânilerin** hâkimiyetine girmiş oldu (17).

Kâvûs et-Türkî ve Onun Soyundan Gelenler;

Evet **el-Memûn**'un, Kâvusla olan siyâsi ilişkilerinin onun Horasan valiliği sırasında başladığını söylemiştik. Biraz gergin bir ortamda başlayan bu ilişkiler daha sonra bir sevgi yumağı haline gelmiş ve **el-Memûn**'un, ***Türk Hakan*** ve aristokratlarına olan sonsuz güveni ve onların dostluğunu kazanmak için gösterdiği büyük gayret ve çabalarda çok önemli ve yapıcı bir rol oynamıştır. **el-Memûn** sadece Aşağı Türkistân mahalli Türk hanlarına mektuplar yazarak onları İslâml Dinine çağırmakla yetinmemiştir. el-Belâzurinin bildirdiğine göre o, bir biri arkasından bu Türk Hanları ve aristokrat âilelerine bir çok elçiler göndermiş (18) bölge halkı ve hükümdar âilelerinin çocuklarından, isteyenlerin divân defterlerine kaydedilmelerini ve onlara maaşlar bağlanmasını istemiştir.

Bunlar önce müslüman oluyor, sonra iyi bir dini eğitim görüyorlar ve sonra da **el-Memûn**'un özel ihtilâl ordusunun çekirdeğini oluşturmak üzere hazırlanıyordu. Bu uygulamalara daha sonraki yıllarda da devam edilmiş ve bunlardan istikbâl vadedenler Bağdad'a gönderilmişler ve hilâfet ordusundaki "***Uşrûsanalılar' Birliği***"nin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Daha sonraları da bir çok kimse bu maksadla Uşrûsanadan Bağdad'a gelmişler ve hilâfet ordusuna intisab etmişlerdir (19).

---

(17) Barthold, W., **Türkistan**, s. 285.
(18) el-Belâzuri, s. 606.
(19) et-Taberî, IX, s. 290.

Bağdad'a sadece bu yağız çehreli Uşrûsanalı Türk yiğitleri değil, asil davranış ve karakter sahibi müslüman **Türk Hakan** ve **Türk prensleri** de çağrılmıştır. Bu konularda her zaman olduğu gibi iyimser beyânlarına devâm eden el-Belâzurî onun Türk Hakanlarına olan bu aşırı ilişkisini şu şekilde beyân etmektedir; ***"Hele hele bu Türk hükümdarlarından biri Bağdad'a gelmeye ve onun kapısını çalmaya görsün. O ne yapacağına şaşırır, onlara saygı gösterir, kendilerini yüceltir onlara iltifâtlar eder iyilik ve ihsanlara boğardı"*** (20).

Gerçekte el-Memûn'un, yeni müslüman Türk beyi **Kâvusla** başlayan bu güzel ilişkileri, sonuna kadar imrenilecek bir tarzda devam etmiş ve onun soyundan gelenler, çocukları ve torunları çok kısa bir zaman sonra **el-Memûn** ve daha sonraki devirlerde hilâfet ordusunun en güçlü komutanları olmuşlardır. Bunlardan bizim burada zikredebileceğimiz ve onun birinci nesilden çocukları ve ilk akla gelenler; **Haydar b. Kâvus, el-Fazl b. Kâvus ve Rüşeyd b. Kâvusdur.**

Haydar b. Kâvûs, daha sonra ***Uşrusan'a Afşini*** olan bu yiğit yapılı, yiğit yaratılışlı Türk beyi, babası gibi **el-Memûn**'un huzurunda müslüman olmuş ve yarı destanî, fırtınalı bir hayat yaşamıştır. Ömrü at üstünde ve cihad meydanlarında geçen ve aynı zamanda hilâfet orduları başkomutanı olan bu Türk generalinin trajik hayatı hakkında bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Bu Türk hanedan âilesinden İslâm tarihine hizmeti geçenlerden bir diğer yüksek rütbeli generali de **el-Fazl b. Kâvus**'tur. **el-Fazl,** yukarda da ifâde edildiği gibi, önce babası **Kâvusla** birlikte **el-Memûn**'un huzuruna çıkmış daha sonra

---

(20) el-Belâzuri, s. 606.

Halife onu da beğenmiş ve yakın çevresine almıştır. O da, ağabeyi **Afşin** gibi, iyi bir İslâmi eğitim gördükten sonra askerlik mesleğine intisâb etmiş ve sonunda hilâfet ordusunun en seçkin komutanlarından biri olmuştur. Onun en büyük başarısı, **Bâbek el-Hurremî**'nin bastırılması ve yakalanmasında gösterdiği insan üstü yararlılıklar, hatta bundan da öte ölüme meydan okuyan cesâret ve kahramanlıklarıdır (21).

Kâvus ailesinden, hilâfet çevrelerinde kendini gösteren bir diğer soylu Türk generali de, **Rüşeyd b. Kâvustur. Afşin**'in en küçük kardeşi olması gerekmektedir. **Rüşeyd** de, iyi bir dini eğitim gördükten sonra **Kâvus** âilesinin diğer fertleri gibi, askerlik mesleğine intisâb etmiş ve daha sonra o da hilâfet ordusunun yüksek rütbeli, şerefli, Türk asıllı komutanlarından biri olmuştur.

Değerli İslâm Tarihçisi et-Taberî hicri 251 (865) yılı olayları sırasında özellikle **el-Mutezle, el-Müstaîn** arasında geçen bitmez tükenmez olayları anlatırken bu **Rüşeyd**'den de bahsetmekte onun gösterdiği başarılardan uzun uzadıya söz etmektedir. Bu kardeş kavgasında **Rüşeyd, el-Müstâin**'in yanında yerini almış ve *Samarra*dan akın akın gelen diğer Türk benliklerine karşı el-Müstain'i korumuştur (22). Yine **Rüşeyd**'in oğullarından biri olan **Abdullah b. Rüşeyd b. Kâvus**'ta kendi devrinin önemli askeri simâlarından biri idi (23).

Mâmâfih buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan sonra vurgulamak istediğimiz bir husus daha vadır. O da şudur; Nasıl ki, ilk müslüman Türk hükümdarlarından biri

(21) et-Taberî, IX, s. 24, 26, vd.
(22) et-Taberî, IX, s. 289, 312.
(23) et-Taberî, IX, s. 533, 534, 545.

olan ***Cürcân*** ve ***Dahistan*** Türk Beyi **Sul-Tekin** ve onun soyundan gelen ***"Süliler"*** adıyla anılan bu Türk ailesi, Abbasî hilâfetinde Türkün ilmî, deha, akli üstünlüğünü temsil etmişse, yine bu devirlerde müslüman olmuş **Kara Buğra Han** oğlu **Kâvus** âilesi ve onun soyundan gelen şerefli komutanlarda, Abbasî hilâfetinde Türkün askerî deha, sevk ve idâredeki üstün kabiliyet ve liyâkatını temsil etmişlerdir.

Bunlardan en önemlisi ise **Haydar b. Kâvustur.** İşte bundan sonraki sayfalarda hilâfet ordularının baş komutanı ve daha ziyâde **Afşin** ünvanı ile anılan bu destâni Türk kahramanı üzerinde durulacak ve onun İslâma giden yolda çilekeş alın yazısının tarih objektifinde genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

XIV.

UŞRUSANA TÜRK BEYLİĞİ

VE

AFŞİN; HAYDAR B. KÂVUS'UN MÜSLÜMAN OLMASI

Görüyorsunuzki Afşin, Atını harb meydanlarına ilk süren odur.
Ölüm, yağdıran bulutların altına korkusuzca ilk dalan da odur.

Şâir Ebû Temmam

Afşin; Haydar b. Kâvus ve İslâm Realitesi;

Afşin; Uşrusana Türk beyi, ömrünü at üstünde ve cihâd meydanlarında geçiren Türk generali, hilâfet ordularının baş komutanı, İslâm dini ve Abbâsî devletinin yüceliği için yaptığı üstün hizmetlerinin karşılığını en sonunda hayatı ile ödeyen bedbaht bir Türk İslâm mücâhididir.

Afşin; asıl adı **Haydar b. Kâvustur.** Mahalli Türk hânedan âilelerinden Uşrusana beyi **Kara Buğra Han'ın** torunu ve **Kâvus et-Türkî**'nin en büyük gözü pek ve cesur oğludur (1). İslâmî kaynaklarda bunlar *"el-Afşîn"* hükümdarlık ünvanı ile anılmışlardır. İbn A'sem'in kaydettiğine göre Semerkant mahalli Türk beyi olan **Ğuzek** (Oğuz Bek) te *Soğd Afşin*'i olarak zikredilmekte idi (2).

Afşin'in ilk çocukluk ve gençlik yılları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Onun hânedan âilesinin geleneklerine göre

---

(1) et-Taberî, VIII, s. 595.
(2) İbn A'sem, III, s. 127, Krş. Barthold, W., **Afşin** md. İA., I, s. 146.

yetiştiği, güzel ata bindiği ve kılınç kullandığı, yiğit, mert, sözüne güvenilir, cesur, karakter sâhibi bir delikanlı olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Her ne kadar **el-Memûn,** Orta Asya mahalli Türk beylerinin müslüman olmaları hususunda çok ayrı bir özen göstermişse de, İslâm dininin Uşrusana Türk hânedan âilesine henüz çok yaygın bir şekilde ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Ne varki bir çorap söküğü gibi bir biri arkasından kopub gelen bu olaylar, eski **Kara Buğra Han** âilesini, İslâm gerçeği ile karşı karşıya getirmiş ve başta **Kâvûs** ve oğlu **Haydar,** hatta **Fazl** olmak üzere bütün âile, onların yakın çevresi ve hattâ Uşrusana halkının büyük çoğunluğu müslüman olmuşlardır.

Mâmafih **Haydar b. Kâvus**'un, Allahın hidâyetine giden yolda çok ilginç bir mâcerası bulunmaktadır. Temel İslâmî kaynaklardan biri olan **el-Belâzurî**'nin ***Futûhu'l-Büldân***'ın da çok daha ayrıntılı bir şekilde kaydettiğine göre; *Kâvus'un yakın adamlarından, aynı zamanda ortanca oğlu **Fadl**'ın kayın pederi olan **Kahraman, Haydar'ı** babasına karşı kötülemiş ve onu, bütün gücüyle babasının gözünden düşürmeye çalışmış ve bunda başarılı da olmuştur.*

***Kahraman**'ın bundan maksadı şüphesiz damadı, aynı zamanda **Haydar**'ın küçük kardeşi olan **Fadl**'ı babasına henüz sağlığında veliahd tayin ettirmek olduğu anlaşılmaktadır. Buna içerleyen **Haydar** bir fırsatını bularak **Kahmaran**'ı öldürmüş ve daha sonra babasından korktuğu için **Huttal,** Türk beyine sığınmıştır. Maksadı onun aracılığı ile babasından af dilemekti. Ne varki **Haydar** dahasonra fikrini değiştirerek Bağdad'a gelmiş ve Türklere, Türk büyüklerine karşı her zaman hoş görülü davranan Abbâsi Halifesi **el-Memun**'a sığınmıştır. Bağdad'a giden yol ona aynı zamanda Allahın hidayetine giden yolunda açılması idi.*

el-Memun; yerlerin ve göklerin kabul etmediği, dağlar ve ovaların dar geldiği bu gözü pek ve suçlu Türk prensini memnuniyetle karşılamış, kurtuluşun Islâmda olduğunu göstermiş dolayısıyle o ve yakın çevresinin telkini ile ***Haydar****, Islâm dinini kabul etmiş ve çok samimi bir müslüman olmuştur* (3). Ne varki **Afşin** bu İslâm olma sürecinde karma karışık olayların içinde bocalayıp durması ve İslâmda *"**Sünnet olma**"*nın belkide ilgililer tarafından gereği kadar ısrar edilmemesi sebebiyle henüz *"**Sünnet**"* olmamıştır ki bu daha sonra onun karşısına çok büyük bir sorun olarak çıkacaktır (4). Böylece **Afşîn** bir manada babası **Kâvûs et-Türkî** den çok daha önce İslâm dinini kabul etmiş oluyordu.

Afşin'in Hilâfet Çevrelerine İntisab Etmesi;

Nevarki **el-Memûn** kendi huzurunda müslüman olan, bu yağız çehreli, yiğit ruhlu, yiğit yaratışlı Türk prensinin o çelik yüzüne bakmış, alın yazısını okurcasına on sahip çıkmış, onu sarayına almış ve bir daha onu Uşrusana'ya babasının yanına dahi gönermemiştir. Mâmâfih, el-Afşin'in 821'li yıllarda **el-Memun**'un saray hizmetine girmiş olması gerekmektedir. O burada, hilâfet saraylarının yaldızlı kubbeleri altında, o devirlerin âdeti olduğu üzere iyi bir dini eğitim görmüş, ***Kuran-ı Kerim*** okumasını, ayrıca Arapçayı, dil ve edebiyatını öğrenmiş ve bir komutana yetecek kadar dini ve fıkhî bilgiler verilmiş sonunda kültürlü, bilgili, iyi bir müslüman ve iyi bir asker olmuştur.

Daha sonra ismi askeri divana yazılmış sıkı bir askeri eğitim görmüş ve zâten yaratılışındaki cesâret, yiğitlik ve kahramanlık dikkatleri çekmiş ve kısa zamanda **el-Memun**'un yüksek rutbeli bir komutanı, hayırla, hilâfet

(3) el-Belâzurî, s. 606.
(4) et-Taberî, IX, s. 110.

ordusunun askeri bir dehâsı en üstün bir generali olmuştur. O babası **Kâvus** vefat ettikten sonra kendisine, Uşrusan'a ***"Beyliği"*** verilmiş ve bundan böyle artık ölünceye kadar ***"el-Afşin"*** beylik unvanı ile anılmıştır.

O; ilk askerî büyük imtihanını uzun süredir bir başı bozukluk ve kargaşalığın hâkim olduğu ***Mısır***'da vermiş ve oraları sanki büyük Mısır fâtihi **Amr b. el-Âs**'tan sonra ikinci defa fethederek halife **el-Memûn**'un otorite ve saygınlığını yerleştirmiş ve Mısır'ın zengin vâridâtı tekrar Bağdad'a akmaya başlamıştır (832) (5). Afşin'in Mısırda bir yıldırım harekâtıyla **Berka, el-Beşârud, el-Biyâme** ve **el-Hulûf** şehirlerinde patlak veren isyanları bastırması ve Mısır ikliminde emniyet ve asâyişi temin etmesi, onun hilâfet câmiası ve devlet erkanı arasında itibarını yükseltmiş ve daha şimdiden şöhreti dünyaları dolduran bir komutan hâline getirmiştir.

Afşin'in askerî sahada gösterdiği bu parlak başarıları, **el-Memundan** sonra, **el-Mutasım** (833-842) devrinde de bütün heybetiyle devam etmiş ve ünü bütün hilâfet ülkelerine hemde bir kasırga gibi yayılarak yarı efsânevi bir kahraman olmuştur. O, bundan sonra kelimenin tam anlamı ile, kendi asrında **Hâlid b. el-Velidi** hatırlatan bir İslâm komutanı hayır! Allah'ın yüce parlak bir kılıncı idi.

Artık Türkler'in İslâm tarihindeki ***"Aktif"*** ve daha sonraki ***"Liderlik"*** devirleri sâdece **Afşîn** değil, **Boğa, Vasif, Eşnâs ve Îtâh** (Aytak) gibi, hilâfet ordusunun her biri ayrı bir

---

(5) el-Ya'kûbi, **Tarih,** II, s. 568 vd. el-Kindi **Kitâbü'l-Vülât,** Leiden, 1912, s. 189, vd. İbn Tağrıbirdi, **en-Nücüm ez-Zâhire,** Kâhire, 1348-1374, II, s. 212. vd. et-Taberî, VIII, s. 627.

İslâm kılıncı olan ejder yapılı Türk asıllı komutanlar sâyesinde başlayacaktı (*).

Afşin ve Bâbek el-Hurrami;

el-Afşin; el-Mutasım tarafından eline tutuşturulan parlak cihâd kılıncını daha sonra **Kuzey Kafkasya** ve **Azerbeycanda** halkı komünistik fikirleri ve sonu gelmez zulumleri ile hem de bir çeyrek asırır inim inim inleten azgın gerillâ lideri **Bâbek el-Hurramî**'nin başına indirmiştir.

Evet, insanlar arasındaki ihtilaf kargaşa ve savaşların çoğu kere ***servet, kadın ve makam*** yüzünden çıktığı, dolayısıyla bunları herkesin ortaklaşa kullandığı takdirde, insanlar arasındaki anlaşamazlıkların kalkacağına inanan ve bu günkü komünistlerin bir nevi babaları olan eski **İran Mazdeklerinin** fikirlerini benimseyen ve hiç bir kudsî şeye inanmayan **Bâbek; İslâm** tarihinde gelmiş geçmiş en büyük gerillâ savaşçısı, başına topladığı ve sayıları onbinlerle ifâde edilen koca bir ordu, hayır! it, kopuk, serseri takımı ile tam bir çeyrek asır müslümanlara kan kusturmuş, onbinlerce müslümanı kılınçtan geçirmiş, kadınların iffet ve nâmusuna saldırmış binlerce âile ve bir o kadar da servet sahibi kimseleri perişan etmiştir. et-Taberî, onun gözünü kırpmadan öldürdüğü bu insanların sayısının 250.000 kişi olduğunu kaydetmektedir (6).

el-Memûn'un ilk hilâfet yıllarında ortaya çıkan bu vahşî gerillâ liderinin karşısında hiç bir Arap komutanı başarılı

(*) Türklerin İslâm tarihindeki devirleri üçe ayrılmaktadır: Bunlardan I. ***Pasif Devirler;*** (642-833), II. ***Aktif Devirler;*** (833-1058) III. ***Liderlik Devirleri;*** (1058-1924). Bu konular hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,** I, s. 94, 95, 96.

(6) et-Taberî, IX, s. 55.

olamamış, nerde, ne zaman ortaya çıkacağı ve ne yapacağını hiç kimsenin bilmediği ve sıkı bir casusluk ağı bulunan bu gerilla liderinin karşısında sonu gelmez bir hezimete uğramışlardır. Müslüman halkın, **Bâbek el-Hurramî**'nin bu beklenmedik zamanlarda yaptığı zulüm, yağma, baskın, adam öldürme ve kadınları dağa kaldırma gibi eşi, örneği az bulunan zulümleri ve sonu gelmez hareketleri yüzünden çıkardıkları feryad ve hıçkırıklar artık ***Bağdad*** sokaklarında duyulur olmuştu.

Bâbek el-Hurremî'yi, bir izzet-i nefis meselesi yapan, artık neye ve kaça mal olursa olsun bunu kökünden halletme ve onun o kokmuş pis vücudunu ölü veya diri olarak mutlaka ele geçirmek için hırslanan devrin heybetli ve ana yönünden Türk olan Abbâsî halifesi **el-Mutasım**, bu büyük İslâm mücâhidi ve Türk generali **Afşin**'i onun üzerine sevketmiştir (835) (7).

Afşin; gerillâ savaşında ondan geri olmayan büyük Türk kahramanı emrindeki Türk birlikleri ile **Bâbek**'in üzerine yürümüş, onunla başarılı bir çok harbler yapmıştır. Neylersinizki **Bâbek**; **Bezz** deki büyük dağlar ve yalçın kayalıklar arsasında Allah'tan başka, çok yakınlarından bir kaç kişi müstesnâ, kimsenin bilmediğine inandığı ve bir yerde belki bir mağarada bir ayı gibi yaşayıp duran bu ateş gözlü adam, karşısında yalın kılınç, demir kuşaklı **Afşin**'in cihad eri olan ***Fergâneli Türk*** askerlerini görünce şaşırıp kalmış ve kahrından inleye inleye onlara teslim olmuştur (836) (8).

Bu müthiş olayın haberi **Bezz** dağlarından uçan kuşlarla

---

(7) et-Taberî, IX, s. 11, Turan, O., **Bâbek** mdd. İA. II. 170 vd. el-Mesûdî, Müruc, IV, s. 55.
(8) et-Taberî, IX, s. 44.

Bağdad'a ulaştığında **el-Mutasım** hayret ve dehşet içinde âdeta dona kalmış ve buna bir türlü inanamamıştır. Hele Bağdad halkı bir karnaval havası içinde sokaklara dökülmüş günlerce bir bayram havası gibi eğlenmiş coşkulu anlar yaşamıştır.

Abbâsi halifesi **el-Mutasım,** böylesine büyük bir zafer kazanan ve koca bir filin üstünde, kendi hantal vücuduyla çok çirkin bir görünüm arzeden **Babeki** kendi huzuruna getiren **Afşin** ve onun Türk asıllı cihâd erleri ve diğer Türk komutanlarına ne yapacağına şaşırıp kalmış onları sonu gelmez taç, servet, zenginlik, altın, gümüş ve hılatlara boğmuştur (9).

Afşin Cihad ve Gaza Meydanlarında;

Daha sonra **el-Mutasım;** bu büyük İslâm mücahidi **Afşin** ve emrindeki askerlerini uzun zamandır sınır boylarında, müslümanlara zulmeden ve müslümanları kadın, ihtiyar genç demeyip öldüren üstelik vergi vermek istemeyen mağrur Bizans imparatoru ***Teofil***'in üzerine sevk etmiş ve onun orta **Anadolu**'daki en muhkem şehri olan **Amuriyeyi** yerle bir etmiştir. Böylece O, Rum zorbalarının göğüslerine sapladığı mızrakla can verirken ***"Ey Mutasım sana yazıklar olsun!"*** diyerek inleye, inleye ölümün kucağına giden ihtiyar müslüman bir kadının da intikamını almış oluyordu (837) (10).

Evet **Afşin**'in, harb meydanlarında kazandığı bu parlak zaferler sadece İslâm dini ve müslümanların yüzünü güldürmemiş devrin şâirlerini de heyecanlandırmış, onlara coşku ve ilham kaynağı olmuştur. Onlar; bu büyük İslâm

---

(9) Yakûbî, **Târih,** II, s. 579. el-Mesûdî, **Mürûc,** IV, s. 58, el-Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şa, Kâhire,** 1922, VI, s. 400, Muir, W. The **Caliphate,** Edinburg, 1915, s. 504.

(10) et-Taberî, IX, s. 57, el-Mesûdî, Müruc, IV, s. 60.

kahramanı hakkında bir çok kasideler yazmışlar, onun islâmın ululuğu için yaptığı bu hizmet ve kazandığı büyük zaferleri ile çok büyük bir yarış içinde olmuşlardır. Nitekim devrin büyük şâirlerinden biri olan **Ebî Temmâm;** bu büyük Türk İslâm kahramanı için **el-Mutasım**'ın huzurunda okuduğu uzun kasidesinin bir beytinde şöyle demiştir;

«تراه إلى الهيجاء أول راكب وتحت صبير الموت أوّل نازل»

Görüyorsunuzki Afşin! Atını harb meydanlarına ilk süren odur,

Ölüm yağdıran bulutların altına korkusuzca ilk dalanda odur (11)

Yine bu büyük şair, bir başka kasîdesinde, ömrünü at üstünde ve cihad meydanlarında geçiren bu kahramanı göklere çıkarmış ve İslâm namına kazandığı bu zaferlerden dolayı onu tebrik etmiş ve şöyle demiştir;

«لم يقر هذا السيف هذا الصبر في هيجاء الأعزّ هذا الدين

فسيشكر الإسلام ما أوليته والله عنه بالوفاء ضمين»

Harb meydanlarında çekilen bu kılınç ve gösterilen bu sabır sâdece bu dini yüceltmek içindir.

İslâm dini kazandığın bu zaferlerden dolayı sana şükranlarını sunuyor.

O Allahki sana bundan dolayı vaad ettiği mükâfaatı (Cennet) ***mutlaka verecektir"*** (12).

Onun izzet, ikbâl ve itibarının zirvelerde olduğu ve bir fırtına gibi estiği bu mutlu günlerinde bir şâir kendisi için şöyle demiştir;

---

(11) Ebî Temmâm, **Divân-ü Ebî Temmam,** III, s. 79.
(12) Ebî Temmân, III, s. 317.

«وقد علم الأفشين وهو الذي به يصان رداء الملك من كل جانب»

"Herkes bilmelidirki Afşîn, ancak onunla düşmanlara karşı hilâfet mülkünün her tarafı korumuş olur (13).

Afşin İçin Zor Günlerin Başlaması;

Ne yazık ki **Afşin**'in hilâfet çevrelerindeki bu parlak durumu daha fazla sürmemiştir. Onun halifenin yanındaki yüce itibar ve mevkini ve hele hele isminin İslâm dünyasında bir efsâne gibi elden ele, dilden dile, yayılması ve büyük bir şöhret hâline gelmesini çekemeyen bir kısım netameli, habis ruhlu, kötü kimseler **Afşin ile el-Mutasım**'ın arasına girmişler ve el-Mutasımı, bu büyük İslâm mücâhidinin aleyhine kışkırtmaya başlamışlardır. Bunları başında ise devrin Baş Kadısı ve koyu bir Arab olan **Ahmed b. Ebî Dûâd** geliyordu. Öyle ya **Afşîn**, hilâfet ülkesini kalbinden vuracak bir ihtilal hazırlığı içinde idi. İlk Abbâsi halifesi **Ebu Cafer el-Mansur'un Ebû Müslim el-Horasani**'yi öldürdüğü gibi, **el-Mutasım**'ın da **Afşin**'in derhal boynunu vurdurması gerekiyordu (14).

Evet **el-Mutasım**'ın etrafında bir engrek yılanı gibi çöreklenen bu iki yüzlü bozguncular gurubu, en sonunda pis emellerinde muvaffak olmuşlardır. Şimdi; ömrü at üstünde ve cihâd meydanlarında geçen büyük ***İslâm Mücahidi,*** **el-Mutasım** tarafından hapishaneye atılmış ve demir parmaklıkların gerisinde ölümün soğuk yüzü ve Azrâili bekler bir hale gelmişti. Başkadı Onu "***Zındıkla***" ittiham ediyor ve idâm edilmesini istiyordu (15).

---

(13) Kitapçı, Z., **et-Türk,** s. 279.
(14) ed-Dîneverî, **Ahbâru't-Tival,** s. 504.
(15) Bu gelişmeler için bkz. et-Taberî, IX, s. 104.

Bununla beraber biz burada konunun daha ilginç bir yönü üzerinde durmak istiyoruz. O da sâdece bu asır değil, bundan sonraki asırlarda bile eşi ve benzeri görülmemiş ve yankıları uzun yıllar bütün dehşeti ile devam etmiş olan bir ***"Zındıklık Mahkemesi"*** hayır! din, fikir ve vicdan özgürlüğünün yargılanması ve sonunda bu büyük ***İslâm Mücahidi***'nin kazandığı bunca parlak zaferlere rağmen ölüme mahkûm edilmesi cesedinin yakılarak ve külünün ***Dicle nehrine*** atılmasıdır.

Her nekadar mahkeme Bağdad'ta görülmüşse de; mahkemede dile getirilen olayların geçtiği yerler; Aşağı Türkistan'ın en önemli Türk Hanlıklarından biri olan ***Uşrusana hanlığıdır.*** Mahkemede sanık sandelyesine oturtulan ve "***küfürle***" ittiham edilenh kimse buranın ***"Beyi"*** daha açık bir ifâde ile **el-Memûn** zamanında müslüman olmuş ve **el-Mutasım** zamanında Abbasi hilafetine bağlılığı ve yüksek askeri meziyetleri ile hilâfet orduları başkomutanı olmuş ve başındaki bir çok zafer tâcı ile İslâm tarihinin altun sayfalarına geçmiş büyük İslâm mücahidi AFŞİN idi.

Duruşmada yüzleştirmek için hâkim huzurunca çıkarılan kimselerin hepsi yine Uşrusandan Bağdada getirilen kimseler ise ***imam, müezzin*** gibi din adamları idi. Din, fikir ve vicdan özgürlüğünü, kara vicdanlarına âlet etmek ve Afşin'i bir kaşık suda boğmak isteyenler ise bi kısım beşeri zafiyetleri olan ***"Baş Kadı"*** **Ahmed b. Ebi Düad** ile onun yardımcısı **Abdü'l-Melik b. ez-Zeyyât** (vezir olma hırsı ile yanıp tutuşan kimse) idi. Bu kara vicdanlı kimseler ne yazıkki halife **el-Mu'tasımı** da kendi saflarına almaya muvaffak olmuşlardır.

Evet o devirlerde Türk yurtlarındaki dini hayatı

göstermesi, din fikir ve vicdan özgürlüğü hususunda bugünlere önemli mesajlar vermesi üstelik, bu yüce duygulardan yoksun, peşin hükümlü kimselerin, **"Baş Kadı *Anayasa Mahkemesi Başkanı*"** olsa dahi, adalet namına, ne kadar büyük cinayetler işliyebileceği, adâleti yüksek ihtiras ve zülme âlet edeceği konusunda son derece önemli fikirler vermesi bakımından, asrın bu büyük ***"Zındıklık ve Küfür Mahkemesi"***nin kısa da olsa burada değerlendirmenin yararlı olacağına inanıyoruz. Şöyleki;

Gerçekte **Afşin**'in; ***Bâbek el-Hurramî*** ve Bizans'a karşı ***Amûriye***'de kazandığı parlak zaferler ve ulaştığı büyük şan ve şöhret bir çoklarının gözünü kamaştırmış, başta Halife el-Mutasım olmak üzere, hilâfet ülkelerinde bir destanî varlık haline gelen şahsiyeti, Arab milli şuurunun ateşiyle yanıp tutuşan bazı kimseleri harekete geçirmiştir. Bunlar yukarda adı geçen Başkadı; **Ebû Duad** ve **ez-Zeyyat** gibi devrin önde gelen ve ayrıca **el-Mutasım**'ın yanında özel bir yeri olan kimselerdi. Bu habis ruhlu kimselere göre **Afşin**'in, **el-Mutasım**'ın makamında gözü vardı. Ayrıca o, Abbasi hilafetini sarsacak yeni bir ihtilâlin hazırlığı içinde idi (16).

Afşin İçin Kurulan Büyük Mahkeme;

el-Mutasım; ardı, arkası kesilmeyen bu tahrikler sonucu derhal harekete geçmiş **Afşin**'in bütün yetkilerini elinden aldığı gibi (herhangi olumsuz bir teşebbüse fırsat vermemek için de) derhal hapsettirmiştir. Şimdi onun için usulden de olsa bir mahkemenin kurulması, koca komutanın yargılanması ve sonunda mutlaka mahkum edilmesi gerekiyordu. Fakat ne ile suçlanacaktı? Devrin ***"Kadı"***

(16) Brockelmann, C., **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi,** Çev. N. Çağatay, I, s. 120, Krş.

kılığındaki düzenbazları, onu suçlayacak şeyi çoktan bulmuşlardı. Koca Türk komutanı, ömrü cihad meydanlarında geçen, bu uğurda bir çok zaferler kazanan ve kılıncını son otuz yıldır İslâmın yüceliği için kullanan ve bu güne kadar İslâmi hayatına kimsenin en ufak bir şüphesi bile olmıyan bir suçtan yani *"zındıklık"* yani gürünüşte müslüman gerçekte kaskatı bir *"Kâfir"* olmaktan yargılanacaktı (17).

Buna sebebte; **Afşin**'in, **Uşrusana** gibi, Aşağı Türkistan'ın en önemli bölgesinde;dinlerarası çatışmalara meydan vermemek, dini aşırılıkları önlemek, başka başka din ve inançlara sahip olan, üstelik ayrı ayrı mabedlerde ibadet eden insanları birbirlerine daha da saygılı davranmak, onların dini hoşgörü, birlik, bütünlük ve emniyet içinde, belli bir huzur ve ahenk ortamında yaşamalarını sağlamak için ortaya koyduğu bazı ciddi uygulamalar idi. Bilindiği gibi **Afşin; el-Memun** zamanında müslüman olmuş ve ***Uşrusana*** hanlığı da babasının ölümünden sonra uzun zamandır kendisine verilmişti. Mahkemenin; bir devrin dini anlayış, yaşayış ve hele hele **Afşin**'in dini tolerans ve hoş görüşünü göstermesi bakımından bizim açımızdan ayrı bir yeri vardır.

Ne varki mahkeme heyetininde boş durmadığı ve bu haris emellerinde muvaffak olmak için çok iyi bir hazırlık yapmış olduğu görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere **Baş Kadı** ve arkadaşları; ***Uşrusana***dan **Afşin**'le yüzleştirmek üzere din adamları, onu suçlamak için Türk aristokratları ve ulu orta beyanlarda bulunmak için diğer kimseleri çağırmışlar, onun küfrünü kanıtlamak için bazı deliller toplamışlardır. Böylece asrın mahkemesi de başlamış

(17) Kitapçı, Z., **et-Türk**, Beyrut, 1972, s. 273.

oluyordu. Şimdi biz mahkeme adındaki bu trajedi tiyatrosu ve onun baş aktörlerini görelim. Evet mahkeme duruşması başlayınca salona iki kişi alınmış ve **ez-Zeyyat, Afşin**'e bunları tanıyıp tanımadığını sormuştur. Sanık sandelyesinde oturan **Afşin;**

Evet! Bunları tanıyorum" demiştir. *"İşte şu* **müezzin,** *buda* **imamdır.** *Bu ikisi gûya* **Uşrusana***'da sözüm ona bir mescid inşa etmişlerdir. Bende bundan dolayı onların herbirine bin değnek vurdurdum. Çünk Soğd* (Semerkant) *hükümdarları ile benim aramda her toplumu kendi dini ayinlerinde serbest bırakmak, mabedlere müdâhale etmemek üzere çok eskilere dayanan bir anlaşma vardı. Oysa bunlar Uşrusana da bir mabede hücum etmişler, buradaki putları* (Budist heykellerini) *dışarıya atmışlar, sonrada o mabedi mescid yapmışlardır. Bende onlara* (anlaşmaları, aykırı olan bu tutumları için cezalandırdım ve) *bin sopa vurulmasını emrettim"* (18).

Daha sonra **İbn Zeyyat** bu defa **Afşin**'a; *yanında bulunan, üstelik bir kısım altın ve kıymetli mücevherlerle süslü ve ipek kapaklı ve içerisinde Allahı inkâr ve küfür mahiyetinde bilgiler ihtiva eden* **"Kitabı"** *dile getirmiş ve bunu okuduğu için onun* **"kafir"** *olduğunu söylemek istemiştir.* **Afşin** buna şöyle cevap vermiştirp

"Bu kitab bana atalarımdan miras olarak kalmıştır. İçerisinde eski İran kültürü ve Mecûsilik dinine aid bilgiler bulunmaktadır. Ben bundan sadece bilgi yönünden yararlanıyor ve diğerlerine bakmıyorum. Bu kitap tıpkı senin elinde ve evinde buluna **"Kelile ve Dimne"** *veya* **"Mazdek Kitabı"** *gibidir. Kitabın üzerindeki süs ve zinetlere gelince; ben bu kitabı zâten süslü olarak buldum ve bu süsleri kitaptan söküp çıkarmayı da*

---

(18) et-Taberî, IX, s. 107, İbnü'l-Esir, VI, s. 513.

hiç düşünmedim. Böyle bir kitabın yanımda bulunmasının beni islâm dininden çıkaracağını da sanmıyorum" (19).

Bundan sonra mahkeme salonuna **Mübez** (dini cemat önderi) çağrıldı. Bu adam Afşin'in; *boğularak öldürülmüş hayvan eti yediğini ve kendisini de buna zorladığını iddia etmiştir.* Bunun üzerine Afşin söz alarak şöyle demiştir;

"Söyleyin bana; bu adam kendi din ve din adamları arasında sözüne güvenilir bir kimsemidir? diye sormuştur. Orada bulunanlar ***"Hayır!"*** deyince bu defa Afşîn; ***"Öyleyse onun şehadetini kabul etmenizin manası nedir?"*** demiş ve mahkeme heyetini susturmuştur (20).

Daha sonra Mübez salondan çıkarılmış bu defa **Merzaban b. Türkeş** (Türk asıllı Semerkant bölge valisi) getirilmiş ve o Afşine; *kendi memleketi halkının ona mektup yazarken Uşrusana diliyle yazılan ve Arapça* ***"Kulu; falanın oğlu falandan ilâhların ilahına"*** *diye hitab eden bir mektubu hatırlatmış ve Afşin'de bu mektubu doğrulamıştır.* Bunu fırsat bilen **İbni Zeyyat, Afşin**'i azarlarcasına; *İşte müslümanların buna tahammülü yoktur. Bu takdirde senin* ***"Ben sizin en yüce Rabbinizim!"*** (21) *diyen Friav'ndan ne farkın vardır?* demiştir. Afşin bu iddiaları tam bir soğuk kanlılıkla şöyle savunmuştur:

"Onlar sâdece bana değil, babama, dedeme ve müslüman olmadan önce bana da bu şekilde hitab ederlerdi. Bende kendimi (dedelerimin) gerisinde koyarak onların bana olan itaatlarını bozmak istemedim" (22).

Bu defa Baş Kadı **Ebû Duad, Afşin'e;** *"sünnetli olup*

(19) et-Taberî, IX, s. 108, İbnü'l-Esir, VI, s. 514.
(20) et-Taberî, IX, s. 108, İbnü'l-Esir, VI, s. 514.
(21) Kuran-ı Kerim, en-Naziat.
(22) et-Taberî, IX, s. 109, İbnü'l-Esir, VI, s. 515.

olmadığını sormuştur". **Afşin** ona; **"Hayır!"** cevabını vermiştir. Bunu fırsat olarak yakalayan **Ebu Duad, Afşin**'in üzerine yürümüş ve *"müslümanlığın ancak sünnet olmak ve diğer pisliklerden temizlenmekle tamam olacağını söylemiş ve böylece onun küfrünü ortaya koymak istemiştir.* **Afşin** buna şu cevabı vermiştir:

"İslâmda kişinin kendi hayatını koruması gerektiği, onu tehlikeye atmaktan çekinmekle yükümlü olduğunu, sünneti terketmenin İslâm dininden çıkma anlamına gelmediğini" söylemiştir (23).

Bütün bu mesnetsiz sorgulama ve iddialardan sonra mahkeme heyeti **Afşin**'i ölüme mahkum etmiştir. **Afşin**'in çok acı bir sonu vardır. Şöyleki; Bu büyük cihâd erinin daha sonra ekmek ve suyu kesilmiş ve açlıktan zoraki ölüme terkedilmiştir. Bundan sonra, cesedi hapsedildiği özel yerden alınarak, halkın görmesi için darağacına çekilmiş ve bir kaç gün darağacında sallandırıldıktan sonra ise **Samarra** da halkın yakılmış ve külü Dicle nehrine atılmıştır (840) (24). Böylece Türk İslâm tarihinin bir efsânesi de yok olup gitmiştir.

Olayların Değerlendirilmesi ve Sonuç;

Bunlar bizim; asrın mahkemesi olaak kabul edilen bir davanın, bu günlerin tabiri ile mahkeme zabıtlarından derleyip toparladığımız bilgilerdir. Tarafların durumu ve haklılık derecelir, ayrı bir konudur. Ne varki; **İbn Zeyyat** ve **Ebû Dûâd** gibi son derece kasıdlı ve kişiliksiz kimselerin, bin bir türlü hile, ayak oyunları ve komplo ile, üstelik hiç bir dini ve ciddi sebeb olmaksızın, dine, devlete ve İslâm hilâfetine

---

(23) et-Taberî, IX, s. 110, İbnü'l-Esir, VI, s. 515.
(24) et-Taberî, IX, s. 114, es-Sealibi, **Letâifü'l-Mearif**, s. 143.

otuz küsür yıl emeği geçmiş, hizmet etmiş şerefli bir İslâm ve Türk komutanını mahkum etmeleri ve sonunda ölümüne sebeb olmaları, İslâm tarihinin belki de yüz karası mahkemelerinden biridir. Bu hususta doğru bir sonuca varmak isteyenlere, ak saçlı tarih baba, her türlü yardımı yapmaya hazırdır.

Mâmâfih bu asrın davasının; **Türkistanda,** hele hele ***Uşrusana*** gibi Aşağı Türkistan'ın en büyük ve en önemli mahalli Türk hanlıklarından biri ve İslâmi fetih yıllarından çok daha önceki devirlerden beri Türk hanedan âileleri tarafından idâre edilen bir ülkede ve hele hele İslâm hidâyet meşalesinin nurlu ışıklarının Çin Seddine kadar yayılan Türk yurtlarını yavaş yavaş aydınlatmaya başladığı bir devirde bile Türk yurtlarındaki dini hayatın hâlâ çok yönlülüğünün devam ettiğini göstermesi bakımından, bizim açımızdan çok önemli bir yeri vardır.

Afşin; bu büyük Türk ve İslâm komutanının bölgede, cemaatler arası dini düzen ve ahengin sağlanması, her türlü aşırılıkların önlenmesi, dini hoş görü ve toleransın sağlanmasında gösterdiği hassasiyet her türlü takdirin üstündedir. Onların sağladığı bu hoş görü ortamı ile diğer dini cemaatlerin İslâm dinine karşı taassupları kırılmış ve böylece İslâmiyet büyük kitle ve medeniyetlerin külli bir dini olmuştur. İslâm dininin daha sonra bu topraklarda bir büyük kültür ve medeniyet hâline gelmesinde işte **Afşin** gibi, daha bir çok Türk hükümdar ve hakanlarının gösterdikleri dini tolerans, hoş görü ve diğer din mensuplarına takındıkları bu olumlu tavır ve saygı yatmaktadır.

Ne varki **Afşin,** haksız yere ölüme mahkum edilmiş tek kişide değildir. Tarih bunun bir çok kötü örnekleri ile

doludur. Mahkeme heyetinin suçlamaları ve **Afşin**'in onlara karşı verdiği ağır okkalı ve cesur cevaplar göz önüne getirildiğinde aklımıza ***kurt-kuzu*** hikâyesi gelmektedir. Bir mahkeme düşününüz ki sözde suçlu kişi; ***küfür, zındıklık*** ve ***İslâm hilâfetini yıkmak*** gibi saçma sapan şeylerle ittiham edilmiş ve mahkeme bu ağır ittihamlarla ilgili, tatmin edici hiçbir delil ortaya koyamamış ve fakat isbatı mümkün olmıyan bu suçlamalarla, ömrü at üstünde cihad meydanlarında geçmiş bir Türk ve İslâm kahramanı ölüme mahkum edilmiş ve cesedi yakılarak külleri Dicle nehrinin sularına atılmıştır.

Mâmâfih devrin büyük yazarlarından **et-Tebrîzi** konuya açıklık getirmekte ve bize şu bilgileri vermektedir; ***"Afşin bir Türk (generali) idi. O, hiç bir zaman ne kâfir ne de münâfık olmuştu. O iyi bir müslüman idi. el-Mutasım ona, kendisine olan itaat ve hizmeti dolayısıyla çok güvenmiş, onu yüksek mertebelere getirmiş ve çok önemli görevler vermiştir. Ne varki devrin bozguncuları bu iki kimsenin aralarını bozmuşlar, el-Mutasımı, Afşin aleyhine tahrik etmişler ve bunda başarılı da olmuşlardır. Neticede el-Mutasım onu öldürtmekle kalmamış, önce cesedini astırmış ve sonra da onu yaktırmıştır"*** (25).

Ne ilginçtirki **Afşin**'i bu şekilde, haksız yere ölüme mahkum edenlerin sonu hiçte iyi olmamış ve tarih onlardan çok acı bir şekilde intikamını almıştır. Şöyleki; bu mahkeme azalarından biri olan **Muhammed b. Abdü'l-Melik b. ez-Zeyyat**, daha sonra halife **el-Mütevekkil**'in gazabına uğramış ve bir fırına konularak ardı arkası kesilmeyen

---

(25) Ahmed, Emin Ahmed, Duha'l-İslâm, I, s. 146, Krş. el-Kayravâni, Ebî Ishak İbrahim b. Ali el-Husr, **Züheru'l-Âdâb**, I, s. 342.

işkencelerle bağıra bağıra ölmüştür (26). Baş Kadı **Ahmed b. Ebî Dûâd**'a gelince, devrin âlimleri tarafından ilmî ve hukukî kişiliği hiç bir zaman kabul edilmeyen ve ilim meclislerinde alay konusu olan bu adam, söz konusu mahkemeden kısa bir süre sonra felç olmuş ve vücudunun yarısı hareketsiz, kıpırdamaz bir hâle gelmiş acı ve ızdıraplar içinde inleye, inleye ölüp gitmiştir (27).

Böylece kader; Afşine zulmedenlerden intikamını bir bir almış oluyordu.

(26) Kitapçı, Z., **et-Türk**, s. 279.
(27) İbn Hallikân, **Vefeyât**, I, s. 66.

XV.
TÜRK BULGAR HAKANI BİLGEVAR HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"Cenab-ı Hak beni; İslâmiyete ve halifenin devletine mensub olmakla güçlendirdi. Ben Halife'nin hizmetkârıyım. O bu millet namına hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa, onun karşısına işte bu kılıncımla çıkarım."

Bilge Var Han

Bilge Var Han'ın Müslüman Olması;

Bilge Var Han; İtil Bulgar Hükümdarı, İslâm halifesi el-Muktedir Billâh'ın dostluğunu kazanan ve tarihte ilk müslüman Türk devletini kuran ve kendisine halife tarafından hilat gönderilen, ismi hutbelerde okunan ilk Türk hükümdarıdır. Bir ilâhî tecelli sonucu müslüman olmuş ve ilk müslüman Türk hükümdarlar zincirin altın halkalarından biri olmuştur.

İlk müslüman Türk hükümdarları zincirinin altın halkaları arasında ismini zikredebileceğimiz bir diğer Türk hükümdarı IX-X. asırlarda *Volga Bulgarlarının* başında bulunan **Bilge Var Handır** (*). Abbasi halifelerinden **el-Muktedir Bil-**

(*) Bilge Var Han; Müslümanlığı kabul edilen bu ilk Bulgar Hükümdarının ismi hâlâ münakaşa konusudur. Kaynaklarda **Yıltıvar, Baltıvar** veya **İlteber** olarak deşifre etmişlersede **el-Mercâni** bu kelimeyi **Bilge Var** olarak okumuş ve çok geniş izahlar vermiştir. Ona göre **Bilge Var;** bilgili ve akıllı anlamına iki kelimeden oluşmuş Türkçe bir kelimedir. **(Müstefâdü'l-Ahbar,** s. I, 161), **Gök-Türkler** ve **Karahanlılarda** dahil daha bir çok Türk devletlerinde **Bilge** kelimesi Türk kağanları için bir asâlet, bir övgü, iftihar ünvanı olarak kullanılageldiği için bizde **Baltıvar** kelimesini bu şekilde kullanmayı uygun gördük.

lah'ın 908-932) çağdaşı olan bu Türk Hakanı; emsâli bir çok Türk hanında görüldüğü gibi bir ilâhi tecelli sonucu müslüman olmuş ve daha sonra İslamın cihad bayrağını Kara Denizin kuzey sâhillerinden Tuna boyları, hatta Bizans'a kadar yayılan geniş Balkanlarda şerefle dalgalandırmış, yüce, onurlu bir Türk hanıdır.

Gerçekte İslâm dini; Don-Volga nehir boyları arasında yaşayan Bulgar Türkleri arasında çok erken devirlerde yayılmaya başlamıştır. Hattâ bazı tarihçiler Bulgar'ın İslâm dini ile karşılaşmalarını **Hz. Peygamber** devrine kadar götürmüşlerdir (1). Temel kaynakların bu rivâyetleri bir tarafa; İslâm bir imparatorluk dini olduktan sonra bir taraftan Turan yurdu, Orta Asyadan, Bulgar Yurtlarına gelen Türk âlimleri, diğer taraftan, Hazar denizi ve Kuzey Ticâret Yolunun sağladığı ekonomik refahtan yararlanmak isteyen müslüman Araplar ve diğer tacirler; İslâm dininin Bulgarlar arasında yayılması için çok başarılı faaliyetlerde bulunmuşlar ve böylece bir çok Bulgar Türkü'nün müslüman olmasını sağlamışlardır (2).

Fakat bunlardan bizim için en önemli olanı, **Bilge Var Han**'ın hiç bir mukavemet göstermeden, tam bir gönül ferahlığı ile müslüman olması ve bundan da öte uzun asırlardır buralarda mekân tutmuş olan ***Bulgarlara;*** Allah'ın hidâyetine giden yolu bütünüyle açması ve onların büyük ölçüde müslüman olmalarını sağlamasıdır. Peki bu nasıl böyle olmuştur? **Bilge Var Han** tam bir gönül ferahlığı ile İslâm dinini nasıl kabul etmiştir? Onu, bu yeni dini kabul etmeye zorlayan sebebler nelerdir? Mâmâfih bu ve benzeri sorulara, **Bilge Var Han**'ın şahsında cevap arayanlar, yarı mûcize, yarı efsâne ve

(1) el-Mercâni, **Müstefâdü'l-Ahbar,** Tıpkıbasım, Ankara, I, s. 51 vd.
(2) Kitapçı, Z., Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası, I, s. 26.

bir manada akıl ötesi bir gerçekle karşı karşıya gelecek, böylece İslâm dininin hemen her devirde, Allahın yüce lutuf ve inâyetine mazhar yüce bir hak din olduğunu göreceklerdir. Şöyleki;

İslâm dininin Bulgar Tük yurtlarında süratle yayılması, müslüman tüccar ve din adamlarının çok faziletli, dürüst bir hayat yaşamaları ve yeni yeni müslüman olan Bulgarların, Allahın hidâyetine kavuşmasının verdiği iman gücü ile daha mutlu ve huzurlu bir hayat yaşamaları, onların sosyal ve dini hayatında görülen baş döndürücü değişiklikler, **Bilge Var Han**'ı İslâm dinine yöneltmiş ve koyu bir *"Hak-Din"* arayışına sevketmiştir. Onun bu zihni yönelme ve rûhî uyanışında müslüman tâcirlerle olan sosyal ve ticari ilişkileride çok önemli bir rol oynamıştır. Fakat asıl düğümün çözülmesi ve önüne Allah'ın hidâyetine giden yolun açılması, kalbinin bir ilâhi nurla dolup taşması, buna benzer bir çok Türk hükümdar ve Hanının mânevî hayatında gördüğümüz gibi tamamen Allahın lutfu, onun yardım ve tecellisi ile mümkün olmuştur.

Evet; *doğru yolu bulma ve Hakka ulaşmada çok çetin bir boğuşma ve bir iç mücâdelesi geçiren ve bir karar vermede bocalayıp kalan ve çok sıkıntılı günler geçiren Bilge Var Han'a bu sıkışık ve inadına buhranlı günlerinde, Allah'ın lutfu yetişmiş, hakikate yakın çok ulu bir rüya görmüş ve kurtuluşun Islâmda olduğu belirtilmiştir. Bu, bir manada ona karşı Islâm hidâyetine giden aydınlık ve nurlu yolun açılması idi. Böylece* ***Bilge Var Han'ın*** *iç dünyasını kaplayan kara bulutlar dağılmış, gönlü Islâmın nur ve hidâyeti ile dolmuş ve sabah kalktığında herkese müslüman olduğunu açıklamış ve bunu cümle cihana korkmadan çekinmeden ifân etmiştir.* Onun İslâm hidayetine kavuşması, **İbn Fadlan**'ın kendisini ziyaret ettiği yılda yan 922'li yıllarda olması gerekmektedir (3).

---

(3) **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. R. Şeşen, İstanbul, 1975, s. 20.

Evet çağdaş İslâm tarihçilerinden **el-Mesûdî**, aynı gerçeği dile getirmekte ve **Bilge Var Han**'ın (310/922) ***yılında gördüğü bir ulu ruya sonucu müslüman olduğunu kaydetmektedir*** (4). Diğer taraftan klasik İslâm coğrafyacılarınan **el-Bekride** aynı görüşleri ileri sürmekte ve söz konusu bu **Bulgar Hanı**'nın gördüğü hayırlı bir rüya sonucu müslüman olduğunu bildirmektedir (5). Ne varki bu büyük İslâm tarihçileri, **Bilge Var Han**'ın gördüğü bu ulu rüyanın ayrıntıları hakkında bizlere fazla bir bilgi vermemişlerdir. Artık o, bundan sonra, âbid, zâhid, kendisini Allah ve Rasülüne adamış samimi bir müslüman ve olgun bir mümin idi.

Gerçekte **Bilge Var Han**'ın bir gönül ferahlığı ile İslâm dinini kabul etmesi; Volga nehri boylarında yaşayan ***Bulgar Türklerinin*** İslâm dinine yönelmelerinde âdetâ bir dönüm noktası olmuştur. Bu büyük Türk hükümdarı, Bulgar Türkleri arasında çok geniş bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmış ve onun bu hummalı faaliyetleri sonucu bir çok Bulgar Türkü, Allahın hidayetine kavuşmuş ve buralar böylece İslâmın aziz bir yurdu hâline gelmiştir.

Bilge Var Han'ın İslâm Halifesinden Yeni İstekleri;

Mâmafih Bulgar hükümdarı **Bilge Var Han,** müslüman olduktan sonra İslâm Halifesinin dostluğunu aramış, onunla âdetâ, yok denecek kadar az olan münâsebetlerini geliştirmek için ciddi gayret ve samimi teşebbüslerde bulunmuştur. O, bu cümleden olmak üzere, Bağdad'a yakın çevresinden **Abdullah b. Baştû el-Hazarî**'nin başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiş ve **İslâm Halifesinden** bazı önemli isteklerde bulunmuştur. Bunların başında ise;

---

(4) el-Mesûdi, **Müruc**, I, s. 181.
(5) el-Bekri, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdü'l-Aziz, **el-Melik ve'l-Mesa'lik**, Lalelil, (İstanbul) yazma no; 2144, V. 456.

« أن يبعث إليه من يفقهه في الدين ويعرفه شرائع الإسلام ويبني له مسجداً وينصب له منبراً لتقيم عليه الدعوة في جميع بلده وأقطار مملكته ويسأله بنا حصن يتحصن فيه من الملوك المخالفين له. »

"Müminlerin Emiri halifeden, İslâm Dinini ülkesinde anlatacak, tebliğ ve telkinlerde bulunarcak mürşidler, Şeriatın hükümlerini iyi bilen din adamları, fakihler, kendi adına ve ülkesinin her bir köşesinde hutbeler okutabilmesi için yapılacak cami ve minberlerin inşası için mühendisler, yine onun muhalif hükümdarların meselâ Hazar Hakanı-hücumundan korunabilmesi için müstahkem kaleler yapacak mimarlar göndermesi ve bütün bunlar içinde kısmen de olsa para yardımında bulunması geliyordu (6).

Bu bir bakıma **Bilge Var Han**'ın müslüman olduktan sonra, **İslâm Halifesi** tarafından şahsının tanınması halifenin manevi şemsiyesi altına girmesi daha doğrusu "*onun saltanat ve hükümdarlığın meşruiyetinin kabul edilmesi*" demekti. Mâmafih **Halife el-Muktedir,** İslâm İmparatorluğunun alışılagelmiş sınırlarının çok ötelerinden **Volga** sahillerinden kalkıp gelen bu elçilerle yakından ilgilenmiş ve Bulgar Hükümdarının isteklerini karşılamak üzere derhal bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Elçilik heyetinin kimlerden oluşacağı, hükümdara takdim edilecek hediyeler, saray ağası **Nezir el-Haraminin** takdirine bırakılmıştı. **Nezir el-Harami** hemen işe koyulmuş, bir taraftan hediyeler hazırlanırken diğer taraftan elçilik heyetinin başına **Sevsen er-Râsibiyi** tayin etmiştir. Ayrıca, elçilik heyetine Bulgar hükümdarına, İslâm Halifesi ve onun Veziri namına yazılan resmî mektupları oku-

(6) el-Hamevî, I, s. 486.

mak halifenin hediyelerini takdim etmek diğer fakih ve mürşidlere yol göstermek üzere, hilâfet saraylarının dirâyetli adamlarından aynı zamanda Diven Katibi (Devlet bakanı müsteşarı) **Ahmed b. Fadlan** da alınmıştı (7).

Elçilik Heyeti Bulgar Yurtlarında;

Bütün yol, hazırlıkları tamamlandıktan sonra, 11. Safer, 309/21 Haziran 921 bir **perşembe** günü Bağdat'tan büyük bir merâsimle uğurlanan elçilik heyeti, uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra İran, Horasan, Aşağı Türkistan - İslâmi kaynaklarda Maverâün-Nehr - Harzemden geçerek kara yoluyla Volga boylarına ulaşmış ve Bulgar topraklarına vasıl olmuştur.

Diğer taraftan, **Bağdat**'tan gelen bu yüksek hilâfet heyetinin, Bulgar topraklarına yaklaştığı haberi Türk Hakanı müslüman **Bilge Var Han**'a ulaştığında bu haber, O ve onun yakın çevresinde âdeta bir bayram havası estirmiştir. Zirâ İslâm Halifesinin iltifat ve teveccühüne mazhar olmak, Türk Hakanı için dünyalara değer bir mazhariyet ve sevinç kaynağı idi. O bunu duyunca hemen maiyyetindeki dört Han ve hânedan âilesini, kardeş ve çocuklarını seferber etmiş ve onları, elçilik heyetini karşılamak üzere sınır kapısına göndermiştir. Kendisi de asıl karargâhından ayrılmış ve uygun bir mesafeye gelerek çadırını kurdurmuş ve onları karşılamak için beklemeye başlamıştır.

Daha önce dört Türk Hanı, Hükümdarın yakınları ve çocukları tarafından karşılanan elçilik heyetinin bir sevgi hâlesi içinde Türk Hakanı **Bilge Var**'ın çadırına yaklaşmaları da ayrı bir heyecan bir coşku ve büyük dalgalanmalara sebeb olmutur.

---

(7) el-Hamevî, I, s. 486, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, s. 21.

Çünkü Hakan, elçilik heyeti yanına yaklaştıklarında atından yere inmiş, bundan dolayı Allah'a şükretmek için secdelere kapanmıştı. O bununla da yetinmemiş eski Türk âdet ve ananelerine göre bu mutlu günler için hazırladığı altın gümüş paraları çıkararak bir sağnak yağmuru gibi hilâfet heyetinin üstüne saçmış, ve unutulmaz anlar yaşanmıştır. Daha sonrada onlar istirahat etmek için özel çadırlarına çekilmişlerdir. Oysa asıl kabul merasimi bundan bir kaç gün sonra olacaktı (8).

Bilge Var Han Huzurunda Yapılan Büyük Merâsim;

Bundan sonra sıra büyük kabul merâsiminin hazırlıklarına gemişti. Bu cümleden olmak üzere bin kişinin rahatlıkla girip çıkabileceği muhteşem Hakanlık otağı kurulmuş, Bilge Var Han'ın uzak ve yakın beyleri, kumandanları, Hanedan âilesinin bütün fertleri hatta Hakan'ın asil eşi "*Hâtun*" çadırda Türk örf ve adetlerine göre protokoldaki yerlerini almışlardı. İsterseniz biz bundan sonraki gelişmeleri bizzat İbni Fadlandan dinleyelim;

"Hükümdarın huzuruna bir perşembe günü (12 Mayıs 922) çıktık. Önce yanımızda getirdiğimiz iki bayrağı açtık. Halife tarafından gönderilen değerli eğerle hükümdarın atını eğerledik. Kendisine siyah hilatlar giydirdik, Onun başına Siyah Sarığını koyduk (*). Bundan sonra Halifenin mektubunu çıkardım, O ve yanındakiler (ona hürmeten) ayakta duruyorlardı. Mektubu okumaya başladım. Giriş kısmını okuyup da "Sana selâm olsun, seninle beraber kendisinden başka ilâh olmayana Allah'a hamdederim" cümlesine gelince; "Allahın selamı sizin üzerinize

(8) İbn Fadlan, s. 44.

(*) Siyah renk Abbasilerin ihtilâl rengi olduğu için genellikle bu renkteki elbiseleri giyerlerdi. Bunlar bir bakıma Halifenin, Bilge Var Han'a göndermiş olduğu hediyelerdi.

de olsun!" diyerek Emire'l-Müminin'in selâmını aldılar. Ben mektubu (tane tane) okuyor, tercüman da harfi harfine tercüme ediyordu. Mektubun okunması bitince oradakiler hep bir ağızdan tekbir getirdiler. Onların (bu ulu tekbirleri ile sanki) yerler sarsıldı.

Sonra sıra, Vezir Hâmid b. el-Abbas'ın mektubuna geldi. Bu mektubun okunması tamamlanınca herkes hükümdar ve bizim üzerimize bir yağmur gibi saçı-altın gümüş paralar saçtılar. Bundan sonra ona ve Hâtuna getirdiğimiz ıtır, elbise, inci gibi kıymetli hediyeleri çıkardım. Bunları birer birer ona ve eşine takdim ediyordum. Nihâyet bütün bu işler bitince orada bulunanların huzurunda hükümdarın karısına hilat giydirdim. Hâtun (edeble) hükümdarın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir. Hâtun'a hilat giydirince, kadınlar onun üzerine gümüş paralar saçtılar. Kabul merasimi bu şekilde tamamlandıktan sonra bizde çadırlarımıza döndük (9).

Hükümdar bu büyük kabul merasiminden sonra eski Türk örf, adet ve ananelerine göre başta elçilik heyeti olmak üzere orada bulunan hânedân ailesi, yakınları diğer Türk Hanı ve komutanlarının şerefine öyle bir muhteşem yemek ziyafeti vermişti ki, İbni Fadlan meşhur eserinde bunları öve, öve bitirememektedir.

Bilge Var Han'ın İsminin Değiştirilmesi;

Mamafih, **İbn Fadlan,** Türk Hükümdarının yakın çevresinde ve çok aziz bir misafir olarak geçirdiği bu uzun sürede İslâm Dini ile ilgili bir kısım yanlış uygulamaları düzeltmiş ve elinden geldiği kadar karşısına çıkan dini problemleri halletmeye çalışmıştır. O bugün bizce pek meşhur olan bu

(9) İbn Fadlan, s. 45.

Seyâhatnâmesinde azda olsa bunlara örnekler vermeden edememiştir. Meselâ bunlardan biri de **Bilge Var Han**'ın, hutbelerde adının okunması dolayısıyla verdiği kıymetli bilgilerir. Bulgar Hükümdarı ve aristokrat çevrelerde dini anlayış ve yaşayışın önemli bir varyantını oluşurması bakımından biz, bu bilgileri de burada yine onun ağzından nakletmek istedik İbn Fadlan şöyle demektedir;

"Ben gelmeden önce hükümdarın câmisinin minberinde onun adına hutbe

"- Ey Allahım, hükümdar Yıltıvar (Bilge Varı), Bulgar hükümdarını ıslah et, işlerini düzelt!" diye okunurmuş. Ona *"Hükümdar sadece Allahtır. Minberde Allahtan başkası bu isimle anılmaz. Efendim, Emirul-Müminin (Islâm Halifesi) bile doğudaki ve batıdaki minberlerde kendisine*

"- Ey Allahım! Kulun ve halifen Emire'l-Mü'minin Caferi, el-İmâm el-Muktedir Billâhi, ıslâh et, işlerini düzelt!" denmekle yetinilir. Ondan önceki halife ve ataları da aynı şekilde anılırlardı. Hz. Peygamber ise, "Hıristiyanların Meryem oğlu İsâ'yı övdükleri gibi beni de aşırı derecede övmeyin. Ben sâdece bir kulum. Bunun için bana Allahın kulu ve Rasulü deyiniz!" buyurmuşlardır dedim. Bunun üzerine;

"- Benim adıma nasıl hutbe okunması caiz olur?" dedi. Bence "Senin ve babanın adı ile" dedim. Bunun üzerine hükümdar;

"- Babam bir kâfir idi. Onun adının minberde söylenmesini istemem. Benim adımı da bir kâfir verdiğine göre, adımında hutbede zikredilmesini arzu etmem. Acebâ efendim Emiru'l-Müminin'in adı nedir?" dedi. Ben "Cafer" dedim. Hükümdar;

"- Benim onun adını almam doğru olur mu?" dedi. Ben de "Evet neye olmasın!" dedim. Bunun üzerine o,

"- Kendi adımı Cafer, babamın adını Abdullah şeklinde değiştirdim!" dedi. Bundan böyle Hatibe, hutbeyi bu isimle okumasını emretti. O da bu emri yerine getirdi. Bundan sonra onun adına hutbe;

"- Ey Allahım! Emiru'l-Mü'minin'in mevlâsı, kulun Bulgar hükümdarı Cafer b. Abdullahı ıslâh et! şeklinde okunuyordu" (10).

Bilge Var Han'ın Yeni İslâmî Şahsiyeti;

Diğer taraftan, İslâm Halifesinin Bulgar hükümdarı **Bilge Var Han**'a elçiler göndermesi ve ona özel teveccüh ve iltifatlarının bir ifâdesi olarak hilat giydirmesi **Bilge Var Han**'ı çok memnun etmişti. Bu onun, İslâm Halifesi tarafından kendi meşrûiyetinin kabul edilmesi idi. Bu imtiyaz onu diğer hükümdarlar nazarında daha üstün kılacak ve kendisine büyük bir moral gücü verecekti. Nitekim öyle de olmuştur. **Bilge Var Han** özellikle büyük merasimden sonra, kendisini Allah yolunda ve İslâm halifesine intisab ettiğinden dolayı çok daha üstün hissetmiştir. Yine İbn Fadlandan öğrendiğimize göre o, bir defasında kendini tanımayan ve çevresinde toplanan bir kısım ayak takımı ile yeni yeni kargaşalıklar çıkarmak niyetinde olan **Suvâr** beyi **Virag**'a gür bir sesle hitab etmiş ve şöyle demiştir;

"- Cenâbı Hak beni İslâmiyete ve Halifenin devletine mensûbiyetle takviye etti. Ben Halifenin hizmetkârıyım. O, bu millete hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa, onun karşısına işte bu kılıncımla çıkarım!" (11).

Yeni İlişkilerin Geliştirilmesi;

Bulgar Hakanı **Bilge Var**'ın İslâm Halifesi **el-Muktedirle** başlayan bu güzel münasebetlerini yine en güzel bir şekilde

(10) İbn Fadla, s. 47.
(11) İbn Fadlan, s. 60.

devam ettirmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, Hilâfet heyeti Bağdad'a döndükten hemen sonra yeni bir elçilik heyeti hazırlamış ve kıymetli hediyelerle birlikte **Bağdad**'a göndermiştir.

Haddizatında İslâmın beş şartından biri olan **Hac** ibâdeti, yüksek seviyede gerçekleştirilmek istenen bu elçilik heyeti için iyi bir fırsat olmuştur. Bundan da yararlanan **Bilge Var Han,** kendi oğlunun başkanlığında yine aklı başında kimselerden olmak üzere bir elçilik heyeti hazırlamış ve onları o yılki hac kâfilesi ile birlikte ***Mekke***'ye uğurlamıştır. Ancak onlar bu mukaddes beldelere olan yolculukları sırasında ***Bağdad***'a uğrayacaklar ve İslâmın güçlü halifesini ziyaret ederek ona bu kıymetli hediyelerini takdim edeceklerdi.

Zaten bu asırlarda ***Orta Asya, Horasan, Azerbaycan, Kafkasya, Hazar yurtları ve Volga boylarından*** gelen müslüman hac kâfileleri ilk önce Bağdad'a gelirler ve burada çok uzun bir konaklama yaparlardı. Evet, dış memleketlerden gelen bu hacılar, burada toplanır, yeni bir düzenleme yapılır ve halifenin tayin edeceği, ve en az ***"Orgeneral"*** rütbesinde bir komutanın emir ve disiplini altında kutsal beldelere hareket edilirdi. Bu hac kâfilesinin dışında, bedevi Arapların hücum ve kanlı yağmalarından korkulduğu için kimseye hac için müsade edilmezdi. Bu ağır görevi yüklenenlere **"Emirü'l-Hac"** denilirdi ki bu makama ekseriyetle, cesâret, yiğitlik, nizam disiplin ve askeri otoritesi ile ün yapmış bir **Türk Generalinin** getirilmesi âdet olmuştu (12).

O devrin muasır tarihçilerinden biri olan el-Mesudi'nin, ***Mürûc*** adındaki kitabında, Bulgar hükümdarı **Bilge Var Han**'ın, İslâm Halifesine gönderdiği heyet hakkında tatmin

(12) Kitapçı, Z., **Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları,** s. 320.

edici kayıtlar vardır. O, bir kaydında şöyle demektedir; *"Onun bir oğlu vardı. Hac etmek maksadı ile Bağdad'a geldi. Yanında el-Muktedir Billâh'a sunulmak üzere bir sancak, siyah kürk ve daha bir çok kıymetli hediyeler getirmişti"* (13).

el-Muktedir Billâh tarafından kabul edilen bu Bulgar Türk Prensinin adı **Emir Ahmed** olmalıdır. Halife, onun takdim ettiği hediyeleri kabul etmiş ve kendisine bir ***hilat*** ve devlet nişanı olmak üzere bir de ***davul*** vermiştir (14).

Bilge Var Han'ın Yeni Cihad Ordusu;

Bilge Var Han; Çağdaş İslâm Halifesi **el-Muktedir Billâh** ile siyâsi münasebetleri ve şahsî dostluklarını bu şekilde perçinledikten sonra, cihad meydanlarına atılmış, komşuları ve kâfir Türklere karşı bir çok gaza ve cihad seferlerinde bulunmuştur. O, bu cümleden olmak üzere, hem de fazla vakit kaybetmeden 50.000 kişilik yeni bir cihad ordusu hazırlamıştır. Bu büyük cihad ordusunun 20.000'i yeni İslâm devletinin başkenti Bulgar şehri, 10.000'i Suvar beyliği geri kalanları ise muhtelif Bulgar şehirlerinden toplanmıştı (15).

İşte asıl bundan sonradırki **Bilge Var Han,** yeni bir gaza ve cihad aşkı ile er meydanına çıkmış, Karadeniz'in Kuzey sahillerinden Tuna boyları ve Bizans sınırına kadar yayılan geniş topraklarda at koşturmuş ve İslâmın cihad bayrağını dalgalandırmıştır. Bu yeni İslâmi gelişmeler hakkında yeterinden fazla bilgi veren büyük İslâm Tarihçisi **el-Mesûdi,** onun kâfirlere karşı yaptığı gaza ve cihadları şu şekilde anlatılmaktadır;

---

(13) el-Mesûdi, I, s. 182.
(14) Asım, N., **Türk Tarihi,** I, s. 186.
(15) el-Mercânî, I, s. 75.

"- Bulgar hükümdarı - Bilge Var Hakan - 50.000 veya daha fazla süvari ile Bizans ülkesine gaza yapmaktadır. O, Romaya, Endülüse, Burganya, Galıçya'ya, ve Frenk ülkesine kadar, Bizans etrafındaki bütün ülkelere hiç korkmadan akınlar düzenlemekte, yağmalarda bulunmaktadır. Çünkü, Bulgarlar büyük ve kuvvetli bir millettir. Onların civarında yaşayan kavimler, onların itaatı altına girmişlerdir. Adı geçen hükümdarlarla birlikte Bulgar süvarilerinden yüz kişi, kâfirlerden iki yüz atlıya karşı çarpışır. Zamanımızda Konstantiniyye halkı onlardan şehirlerini ancak muhkem surlar sayesinde koruyabilmektedir" (16).

Hadd-i zâtında çağdaş arihçi **el-Mesûdi**'nin metin ve tercümesini verdiğimiz bu tesbitleri O, ve daha sonraki devirlerde yaşamış İslâm Tarih ve Coğrafyacılarının bir nevi ortak görüşleri olmaktadır. Nitekim **el-Bekri**'de İtil Bulgarları hakkında buna benzer görüşler ileri sürmekte ve aynen şöyle demektedir; *"Bu hükümdar (Bilge Var Han) 50.000 süvarî ile İstanbul üzerine gazalar yapar, Bizans, Çillikiyye ve Frenk ülkelerini yağmalardı"* (17).

Bu büyük İslâm mücahidi daha sonra bu cihad ordusu ile **Hazar Türk Hakanlığının** karşısına çıkmış ve onlarla bir çok başarılı harbler yapmıştır. Diğer taraftan bu Türk Hanı; Bulgarları uzun zamandan beri rahatsız eden **Ruslara** yönelmiş, İslâmın verdiği yeni cihad ruhu ve moral üstünlüğü ile onlara karşı bir çok başarılı harbler yapmış ve Rusları, Bulgarların lehine yeni bir barış anlaşması imzalamaya mecbur etmiştir (18).

Bilge Var Han'ın İslâmî gaza ve cihad ruhu öylesine ilâhi

(16) el-Mesûdî, I, s. 182.
(17) el-Bekrî, s. 456.
(18) el-Mercâni, I, s. 75.

bir coşku hâline gelmiştirki; Don Volga nehri boylarının aşırı kış ve şiddetli soğukları bile, onların kâfirlere karşı gaza ve cihada çıkmalarını hiç bir zaman engelleyememiştir. Değerli İslâm gezgini **el-Gıranâti,** bu konuda bizlere şu fikirleri vermektedir; ***"Bulgar hükümdarı şiddetli soğuğa rağmen kâfirlere karşı gaza yapar. Onların kadınlarını esir alırdı. Zira buralarda yaşayan insanlarda Bulgar halkı kadar soğuğa dayanıklı başka bir kimse yoktur. Bunun sebebi, yediklerinin çoğunun bal, kunduz ve sincap eti olmasıdır"*** (19).

Bilge Var Han; İslâmiyeti Bulgar yurtlarında bir devlet dini hâline getiren bu yiğit ruhlu Türk Hanı, bir taraftan Bulgarlar arasında İslâm dininin yayılması için çok büyük bir gayret sarfetmiş ve binler, onbinlerce Bulgar Türkünün İslâm dinine girmesini sağlamış, diğer taraftanda, komşu krallıklarla yaptığı dini mücâdele, gazâ ve cihadlarla Bulgar İslâm devletini güçlü ve saygın bir devlet hâline getirmiştir. Onun 937'li yıllarda vefat ettiği anlaşılmaktadır (20).

---

(19) el-Gıranâti, a.g.yz., V. 456.

(20) Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** I, s. 23-65.

XVI.

BÜYÜK KARAHANLI HANI ABDÜ'L-KERİM SATUK BUĞRA HAN'IN MÜSLÜMAN OLMASI

"Ey Allahın Rasûlü, bu zât bir peygamber değildir. Siz bu fânî dünyadan, bâki âleme göç ettikten tam 333 yıl sonra bu zât fâni dünyaya gelecek ve Türkistanı sizin dininizin nuruyla aydınlatacak olan Satuk Buğra Han'ın yüce ruhudur."

Satuk Buğra Han Tezkeresi

Satuk Buğra Han;

Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han; Hz. Peygamberin ilâhi misyonunu kucaklayan ve onu kendi neslinden gelenlere kudsî bir emânet olarak tevdi eden Türk hükümdarı, Asya bozkırlarında ilk müslüman Türk devletini kuran Karahanlı Hâkânıdır. O da diğer bir kısım Türk Hanları gibi, bir ilâhi tecelli sonucu müslüman olmuş ve ilk müslüman Türk hükümdarlar zincirinin altın halkalarından biri olma şerefini kazanmıştır.

Evet; İslâm hidâyet nuru ile gönlünü aydınlatan ve bu gönül aydınlığını bir ilâhi nur ve meşale hâlinde elinde tutarak bütün Asya bozkırları ve buralarda yaşayan Türk boylarından binler, onbinler, yüzbinler, hayır belkide milyonlara varan Türkün gönlünü bu Allahın Nuru ile yakıp tutuşturan

ve onların gönlünde İslâm ateşini bir kor, bir ateş parçası hâline getiren büyük Türk hükümdarı **Satuk Buğra Han,** tarihin **Karahanlı** olarak kabul ettiği Türk hükümdarlarından biridir.

Her ne kadar, tarih literatüründe ve bu konuda yazılmış kitaplarda ilk müslüman Türk hükümdârı denilmekte isede, bu kitabımızda da görüldüğü gibi kendisi en son müslüman olan Türk hükümdarlarından biridir. Ancak O, kendi aile adı ve lakabıyla Orta Asyada İlk Türk İslâm devletini kurma şerefine ulaşmış ve böylece büyük ***Karahanlı Türk hânedân ailesinin*** ilk müslüman hükümdarı olmuştur (1).

Hemen şunu kabul ve itiraf edelim ki, bu büyük müslüman Türk hükümdarının, kendinden önce ve sonraki devirlerde gelmiş-geçmiş diğer Türk hükümdarları ile kıyas edildiğinde onun müslüman olması ve bu büyük emânete sahip çıkması bakımından, hele hele Türk milletinin maşeri vicdanında ap-ayrı bir yeri vardır. Çünkü ezel âleminde yüce takdir eli, **Satuk Buğra Han**'ın alnına önce kendisinin müslüman olmasını ve onun vasıtasıyla top-yekün Türk milletini Allah'ın hidâyetine ulaşmasını kalın bir kader çizgisi ve bir kader borcu olarak yazmıştır. Onun; İslâm Dini hakkındaki ilâhi kaderi kendinden sonra gelen **Türk Sultanları** ve yeryüzündeki bütün Türklerin bir nevi kaderi, alın yazısı olmuş ve bu böylece ***Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlı Sultanları*** da dâhil, içinde bulunduğumuz yüz yılın ilk başlarına kadar devâm etmiştir.

Kucakladığı İslâm davası ve Hz. Peygamberin ci-

---

(1) Bu konularda genel bilgi için bkz. Turan, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi,** İstanbul, 1969, I, s. 157, Genç, R., **Karahanlı Devlet Teşkilâtı,** İstanbul, 1981, s. 38.

hanşümül ilâhi misyonuna sahip çıkması bakımından Türk ve İslâm tarihinin en belirgin, en önemli simalarından biri olan **Satuk Buğra Han,** daha ziyade, tarihte ***Karahanlılar*** olarak bilinen Türk Hanedan âilesinden gelmiştir. Her ne kadar Karahanlıların; ***Karluk*** ve ***Yağma*** Türklerinin *"Bağraç"* kolundan geldikleri ileri sürülmüşsede (2) **Bağraçların,** ***Selçuklu ve Osmanlılar*** gibi müstakil bir Türk boyu oldukları akla daha uygun gelmektedir.

Karahanlılar'ın; İslâm dininin Orta-Asya steplerine doğru yol bulmaya çalıştığı asırlarda (IX. asrın ilk yarısı) bilinen ilk hükümdarı **Bilge Kül Kadir Han** ve onun oğlu, aynı zamanda **Tırazda** *"Hanlığını"* ilân eden **Kadir Han Oğulcuk** olduğu anlaşılmaktadır. İşte daha sonraları Türk'ün Allahın hidayetine giden yolda, ulu atası olan küçük **Satuk** bu Karahanlı hanının yeğeni idi (3). Küçük yaşta yetim kalmış olan Satuk ve anasının bakımını töre gereği amcası üzerine almıştı.

Oğulcak Kadır Han, ilk devirlerde akıllı bir politika takip etmiş ve hanlığın idâri merkezini, müslüman **Sâmâni** akınlarından korumak için **Kaşgar**'a nakletmiştir (904). Bundan sonra güçlenen ve ordusuna yeni bir çeki düzen veren **Oğulcak Han,** bu defa müslüman ***Samânilere,*** özellikle onların içinde bulundukları kargaşalıklardan yararlanarak karşı akınlarda bulunmuş, hatta onlardan bazı aristokratların kendi ülkesine sığınmalarına bile müsade etmiştir. Meselâ bu prenslerden biri olan **Ebû Nasr,** kendisi, oğlu ve çok yakınlarından

---

(2) Karahanlıların aslı hâlâ münakaşa konusudur. Geniş bilgi için bkz. **Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Ankara, 1975, s. 97 vd., **Pritsak O, Karahanlılar** md. İA., VI, s. 251, Genç, R., a.g.e., s. 41, Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1971, s. 81, Turan, O., **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul, 1993, s. 152-188.

(3) Pritsak, O., İA., VI, s. 253, Genç, R., a.g.e., s. 38.

oluşan 300 kişilik bir kâfile ile **Oğulcak**'a sığınmışlar, oda bunların Kaşgar civârındaki **Artuç** şehrine yerleşmesine müsâde etmiş ve sonra da oraya vâli olmuştur (4). Kaderin garip cilvesine bakınız ki o, küçük **Satuğu,** daha sonra bu zatın karşısına dikecek ve Satuk bu samimi Samâni Prensinin telkini ile müslüman olacaktır.

Oğulcak Han'ın Sâmanilere karşı uyguladığı siyâsi politika, onun civar ülkelerle olan askeri mücadele ve sosyal münâsebetleri bizim konumuzun dışındadır. Fakat şurasını hemen ilâve edelim ki, bu sosyal ve siyâsi olaylarınh bir biri ile iç-içe olduğu ve Samânilerin **Oğulcak Han** için büyük bir tehlike oluşturduğu bir devirde ve koyu bir küfür ve şirk ortamında bulunan küçük **Satuk,** henüz delikanlılık çağının yeni yeni kapısını çalmaya hazırlanan bu genç; akıl almaz esrârengiz olaylar, daha doğrusu bir ilâhi irâdenin hükmü ile gizlice müslüman olmuştur.

Daha sonraları Karahanlı mülkünün vârisi olacak olan küçük Satuğun bu şekilde sessiz, sedâsız hemde gizlice müslüman olması, netice itibarı ile Türk İslâm tarihinin en önemli olaylarından biridir. Onun müslüman olması bize küçük **Mevlânâyı,** babası **Sultanü'l-Ulemâ**'nın peşinden gittiğini gören bir kalb ve gönül adamı, bir Tanrı Kulunun ***"Bu ne hâl, bir büyük deniz, küçük bir gölün peşinden gidiyor!"*** diyerek duyduğu hayret ve heyecanı hatırlatmaktadır. Çünkü müslüman olan sâdece bu küçük **Satuk** değildi. Onun peşine koca bir Türklük dünyası takılacak ve hep birlikte, muhteşem kâfileler hâlinde kıyamete kadar İslâm hidâyet ummanına doğru bir Cennet nehri gibi akıp gideceklerdi.

---

(4) el-Karşî, **Mülâkaât es-Surâh,** nşr. W. Barthold, St. Petersburg, 1898, s. 130, Merçil, E., a.g.e., s. 20.

Satuk Buğra Han'ın Müslümanlığı Meselesi;

Evet daha sonraları, Türk tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olana bu büyük Türk hükümdarı ilk önce, nasıl müslüman olmuştur? Ona İslâm Dinini telkin edenler kimlerdir? Onun dünyaları dolduracak kadar büyük olan imanı, sanki bir "*Kevser Şarabı*" imişcesine bütün Türk milletine nasıl sunulmuş ve bundan içen herkes nasıl müslüman olmuştur? Herhalde mühim olan bu soruların cevaplandırılmasıdır. İşte bu ve bundan sonraki sayfalarda akıl almaz bu baş döndürücü, yarı destanî, bir o kadar da mucizevi olaylar üzerinde durulacak ve onun akıl almaz bir şekilde müslüman oluşunun, yine akıl ve mantık dokusu içinde derin bir değerlendirmesi yapılarak ve okuyucuların engin istifâdesine sunulacaktır.

Gerçekte **Satuk Buğra Han'ın ihtidâ etmesi, yukarda da belirtildiği gibi Türk Tarihinin en büyük olaylarından biridir.** Bize göre bu büyük olayın ***üç önemli boyutu*** vardır. Bunlardan ***birincisi;*** onun açtığı hak, hidâyet ve hayır yolundan koşmuş, onun diktiği İslâm sancağının gölgesine sığınmış müslüman Türk milletinin zengin ***maşeri vicdanı*** ve zaman mekan mefhumlarını aşan engin hayal dünyası ve İslâmiyeti onun şahsında, Türk milleti için dünya durdukça hatta kıyamete kadar ebedi bir din olması yolundaki telâkkileridir. **Türk milleti** ve onun bu maşeri vicdanının görüşleri bütün incelikleri ile anonim bir eser olan "***Satuk Buğra Han Tezkeresi***"nde dile getirilmiştir ki bundan sonraki sayfalarda bu tezkere üzerinde çok daha geniş bir şekilde durulacaktır.

Ikincisi, olayı tarihi boyutları içinde ele alan ve temel kaynakların bu konudaki rivâyetlerini mümkün-mertebe olumlu bir şekilde değerlendirerek bundan bir sonuca varmak is-

teyenlerin durumlarıdır. Bu daha ziyade bizimde tercih ettiğimiz bir yoldur. *Üçüncüsü* ise; **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han**'ın müslümanlığı ve onun şahsında İslâm Dininin doğuda Asya bozkırlarında ve göçebe Türkler arasında kazandığı büyük dini zafer ve bu aradaki baş döndürücü neticeleri adetâ inkâr edercesine küçük gören bir kısım yabancı yazarlar gibi kendi tarih yazarlarımızın tutarsız görüşleridir ki, bunlar burada hiç bir zaman münakaşa edilmiyecektir.

Hz. Peygamber'in Mîracı ve Satuk Buğra Han;

Satuk Buğra Hanın hidâyet mâcerası, şüphesiz en iyi bir şekilde yine kendi adıyle zikredilen ***"Satuk Buğra Han Tezkere"***sinde dile getirilmiştir. Daha ziyâde kollektif halk muhayyelesinin, yine anonim bir ürünü olan söz konusu Tezkerede, kendini İslâma adayan ve müstakil ***İslâmi şahsiyetini,*** müslüman Türk hükümdarı **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han**'ın şahsında; onun İslâmi şahsiyetini ise **Hz. Peygamber**'in mübârek şahsında gören ve onunla özdeşleştirmek isteyen Türk milleti, onun nurlu hidâyet yolunu **"Mirac"**a kadar (5), yani Cenabı Peygamberin ol **Zât-ı Kibriyâ** ile buluştuğu, Kutsal geceye, yani yedi kat göklerin ötesine, ruhlar âlemine kadar götürmüştür.

Müslüman halkımızın maşeri vicdanı, bununlada yetimemiş, Satuk Buğra Han'ın manevi şahsını o yüce âlemde, bir ulu peygamberler meclisinde **Hz. Peygamberle** tanıştırmış

---

(5) Mirâc kısaca; **Hz. Peygamber**'in bir gece Mekke'deki **Mescid-i Haramdan** (Kâbe) başlamak üzere Kudüsteki **Mescid-i Aksâya**, oradanda göklere, melekût âlemine, yani Cenâb-ı Hakkın yüce katına kadar uzanan mukaddes yolculuğudur. Bu gelmiş geçmiş bütün Peygamberler içinde sâdece **Hz. Peygambere** nasip olmuş bir ulu keyfiyet ve çok yüce bir mazhariyettir. Cenâb-ı Hakkın Hz. Peygambere müstesna bir lutfu ve Hz. Peygamber'in bütün insanlığa en büyük bir mucizesidir. Bkz. **Kuran-ı Kerim**; el-Esra, 1. el-Buhari, **Tecrid-I Sarih Tercemesi,** II, s. 261, 275, IX, s. 280, X, s. 56, 73.

ve Peygamber düasının kıyamete kadar milletimiz üzerinden eksik olmamasını istemiştir. Bu bakımdan **Satuk Buğra Hanın** ihtidası ve Hak Dinini kabul etmesi meselesine **Tezkere**nin umumi âyinesinden bakmamız her halde daha uygun olacaktır. Evet, **Satuk Buğra Han Tezkeresi**'nde çok daha ayrıntılı bir şekilde dile getirildiği gibi bu ve bundan sonraki olaylar şu şekilde beyan edilmiştir.

*"**Hz. Peygamber;** bir ilâhi davet gereği Mekkeden başlayıp Kudüs'e kadar uzanan, oradan devam ederek **Zâtı Akdes**'e kadar varan ilâhi yolculuğu yani; **Mirâc** sırasında, risâlet tebliğini yapmış bir çok Hak peygamberle görüşmüş onlarla tanışmış ve sohbet etmişti. **Hz. Peygamber,** bu büyük peygamberler meclisinde hiç aşina olmadığı ve yüzünün nuru cihanı aydınlatıp duran bir zatı görmüş ve Onu merak ederek yol arkadaşı **Cebrail**'e bu zatın hangi peygamber olabileceğini sormuştur. **Cebrail** Ona;*

***Ey Allahın Rasûlü! Bu zat bir peygamber değildir. Siz bu fâni dünyadan, baki aleme göç ettikten tam 333 yıl sonra bu zat fâni dünyaya gelecek ve Türkistan'ı sizin dininizin nuruyla aydınlatacak olan Satuk Buğra Han'ın yüce ruhudur"** dedi.*

Satuk Buğra Han Hz. Peygamber'in Huzurunda;

*Hz. Peygamber bundan sonsuz bir haz ve sevinç duymuştu. Artık O; bundan böyle her gün Islâm Dinini Türk yurtlarında yayacak olan bu zat için mübârek ellerini semâya kaldırarak dualar etmeye başladı. Onun ashabı da böyle yapmışlar ve onlar için dua ediyorlardı. Peygamber ashabından bir kısmı bir gün **Hz. Peygambere** gelerek Türk yurtlarında Islâm hidayetinin yayılmasına vesile olacak bu zatın ruhani varlığını gözleri ile görmek istemişlerdi.*

*Hz. Peygamber onların bu samimi isteklerine daha fazla dayanamadı. Ellerini yine semâya kaldırdı ve bunun için Allah'a dûa etti. Bu sıralarda uzaklardan başlarında **Türk Tolgası** bulunan yalın kılınç*

atların üstünde vakur bir şekilde kırk atlının geldiği görüldü. Bunlar edeble gelmişler, Hz. Peygamber'in huzurunda diz çökerek Onu selamlamışlardı. İşte bunlar, Hz. Peygamber'in Mirac gecesinde tanıştığı ***Satuk Buğra Han*** *ve arkadaşlarının ruhları idi.*

Hz. Peygamber ve ashabı ile bu şekilde görüşen, tanışan Türk atlıları ve onların ruhani varlıkları yine bu milli destanlarımızda beyân edildiği üzere daha sonra yine atlarına binmişler ve şimşekler çıkaran nal sesleriyle oradan tozu dumana katarak uzaklaşmışlar ve Türk yutlarına doğru savuşup gitmişlerdir" (6).

Türk Milletinin manevi şahsiyeti, Peygamber sevgisinin kollektif bir heyecan ve mutluluk kaynağı olduğunu vurgulayan ve milli gururumuzu okşayan bu destani rivâyetlerin daha fazla tahlilinin yapılacağı yer burası değildir. Ancak müslüman halkımızın maşerî vicdanı; Türk milletini toptan Allahın nuruna yöneltecek, Allahın ipine sımsıkı tutunduracak, ebed müddet Türk varlığını, yeni ilâhi iklimlerde kıyâmete kadar yaşamasını sağlayacak olan yüce Türk hükümdarı **Satuk Buğra Hanı,** hemde **Mirac Gecesinde** bu mukaddes yolculuk sırasında **Hz. Peygamberle** buluşturmuş, daha sonra Onun ashabı ile tanıştırmıştır. Böylece o, ilâhi Türk müslümanlığının Orta Asya'dan başlayarak Mekkeye kadar uzanan manevi köprüsünü, bizzat Hz. Peygamber'in sağlığında kurmuş oluyordu. Belkide bir şâirimiz;

"Onlar 'Kâlû belâ!'dan önce dahi müslümandılar" derken bu kutsal gerçeği dile getirmiş olsa gerektir.

---

(6) Satuk Buğra Han Tezkeresi hakkında geniş bilgi için bkz. Turan, O., **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul, 1971, s. 147-187, Gerenard, M.F., **La Legend de Satuk Bughra Khan,** Jounal Asiatiqe, 1900, XV, Turan, O., **Satuk Buğra Han Destanı,** Ülkü Dergisi, sy. 74, 79, 80, 82, 88, Arnold, T.W., **The Preaching of İslam,** Lahore, 1968, P. 218, Banarlı, N.S., **Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul, 1971, I, s. 268, Kitapçı, Z., **Saadet Asrında Türkler,** Konya, 1993, s. 37-38. Kitapçı, Z., **Saadet Asrında Türkler,** s. 37, Arnold, T.W. **The Preaching of Islam,** p. 218.

Yeni Görevli Ebû Nasr;

Satuk Buğra Han'ın bu hak ve hâkikata ulaşma yolunda karşılaştığı hârikulade olaylar sadece bunlardan ibaret de değildir. Onun doğumu, yetişmesi, edeb ve ahlâkı, olgunluğu, yüksek kişiliği hep bu görünmez kader eli ve bir ilâhi tasarrufun yönlendirmesiyle olmuştur. Yine onun hidâyetine vesile olacak olan ve bizim **Yunus**'un deyimi ile ***"ete kemiğe bürünen"*** ve **Ebû Nasr** olarak görünen kişide böyle bir sevk-i ilâhi ile hareket edecek ve ezel âleminde ***"inandım!"*** diyen **Satuk**'u bu maddeler aleminde de Allahın hidâyetine ulaştıracaktır. Fakat bu büyük olay cismâni âlemde nasıl gerçekleşmiştir? Bir çok karma karışık olayları, kendi hayal gücünün gümüş imbiklerinden geçirerek halkımızın irfân âlemine sunan Türkün maşeri dehâsı, bundan sonraki gelişmeleri kendine has üslubu ile **Tezkerede** şu şekilde anlatmaktadır;

*"Samanilerden **Ebû Nasr** adında biri vardı. Bu zât, çok dindar ve mütevâzi, idâre ilminde ve mukaddes şeyleri tanımakta derin bilgisi vardı. Ancak **Ebu Nasr**, hükümdarlık yapmaktan ziyade kendini ticarete vermişti. Bundan makadı hem bu vesile ile gezip dolaştığı yerlerde insanları hakkı çağırmak, hemde kazandığı bütün servetini Allah yolunda sarfetmekti. Gel gör ki bu zat bir gece rüyasında Hz. Peygamberi gördü ve ondan kesin olarak şu emri aldı;*

"- Kalk Hemen Türkistan yolunu tut! Orada Satuk Buğra Han hidâyete ulaşmak için senin delâletini bekliyor!" (7).

Bu ilâhi tebliğ ve Peygamber müjdesini aldıktan sonra **Ebû Nasr** ne yapmıştır? Evet, **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han**'ın ihtidasına kadar uzayıp giden bu akıl almaz olaylar

(7) Turan, O., a.g.e., s. 148, Krş. Arnold, T.W., **The Preaching of Islam**, p. 218.

"**Tezkere**"de yine Türkün maşerî vicdanı tarafından şu şekilde anlatılmaktadır;

*"Hz. Peygamber'in kendisine karşı gösterdiği bu güzel iltifat ve teveccühten son derece heyecanlanan Samani ulusu **Ebû Nasr**, derhal yola koyulmuş oğlu ve üç yüz kişilik bir kervanla Karahanlı Türk yurtlarına gelmiştir. Bu sıralarda Türklerin idâresi **Bazir Arslân-Hân**'ın kardeşi **Oğulcak Kadır-hân**'a geçmişti. Oğulcak, Islâm elçilerinin sözlerine kulak asmazdı. Ancak o, **Nasr b. Mansur**'a, müsafir (sığınan) kişilere gösterilen itibarı gösterdi. Ona **"Evine geldin, âilenin arasına girdin. Kardeşin sana zulmedecek olursa gereken vefayı göstereceğim"** dedi. Artuc (Artuk) havalesine onu vâli tayin etti. Buhara ve Semerkant'tan Nasr'ın yanına kâfileler gelir-giderdi. Nasr hemen hemen bütün malları ve kumaşları satın alır, **Kadir-Hân**'a nâdir şeyler hediye ederek gönlünü alırdı.*

*Kâfir Oğulcak, bu sâyede alışmadığı ve tatmadığı ipekli elbiseler giyer, şekerli tatlılar yerdi. Nihâyet, Nasr ile arkadaşlık ve ünsiyet kurdu. Ona yaklaştı. Bunun üzerine, Nasr ondan bir öküz derisinin kaplıyacağı yer kadar kendisine mescid yapacak ve Allah'a ibâdet edecek bir toprak parçası vermesini istedi. O da **"İstediğin yerden bunu al."** dedi. Onun müsâdesi üzerine, Nasr bir öküz kesip derisini sırım yaptı. Bu sırımla bu gün **Artuc Câmiî** denen mescidin arazisinin etrafını çevirdi. Oğulcak onun bu davranışını görünce şaştı kaldı. Bu Oğulcak, Satuk'un amcasıydı"* (8).

Satuk'un Karşısına Dikilen Nur Yüzlü İhtiyar;

Şimdi biz yine bir kere daha âyine-i devrâna bakalım ve küçük **Satuğu** görmeye çalışalım. Acaba onun durumu bu sıralarda ne idi? Tezkerede beyân edildiğine göre;

*"O zaman **Satuk** on iki yaşlarına henüz yeni ulaşmıştı. Zâten*

(8) el-Karşi, s. 131.

onun doğduğu gün akıl almaz olaylar olmuştu. Yerler sarsılmış oluk oluk akan dereler kurumuş, kış mevsimi olduğu halde bağ ve bahçeler çiçeklerle bezenmişti. Büyücü kâhinler, bu çocuğun büyüyünce Muhammed dinini kabul edeceğini anlamışlar ve hemen onu öldürmek istemişlerdi. Fakat **Satuk'un** *anası, onun büyümesini ve müslüman olacağı zaman öldürülmesini söyledi ve buna karşı çıktı. Evet Satuk, on iki yaşına geldiğinde, kendinden önceki hükümdar çocuklarında bulunmayan, çok güzel, gösterişli, zeki, aklı fikri pâk, iyi anlayışlı, çok akıllı, yiğit yaratılışlı, bir genç oldu.*

Bir gün bu genç Prens, kırk arkadaşıyla birlikte ava çıkmıştı. Bu sırada önüne çıkan bir tavşanın peşine takıldı. Çok uzaklaştı, arkadaşlarının gözünden kayboldu. O zaman tavşan durdu. Birde ne görsün, nur yüzlü bir pir-i fani şeklini aldı ve küçük **Saltuk'a**

"Atından in, sana söyliyecek bir iki sözüm var!" *dedi. Daha önce hiç görmediği ve nereden çıktığını bir türlü bilmeyen* **Satuk,** *bu adamı görünce şaşırıp kaldı. Atından inerek ihtiyarın yanına geldi ve edeple diz çöküp onun huzuruna oturdu. O zaman ak sakallı, ak yüzlü bu ihtiyar ona;*

"Oğlum!" *dedi.* ***"Yolunu şaşıranları niçin takip ediyorsun! Eğer siz, Allahın iyi insanlarını seçer ve onların gösterdiği yoldan yürürseniz hem bu ve hem de öteki dünyada bahtiyar olursunuz. Ben seni Cehennem ateşinden kurtarmaya geldim"*** *dedi. Daha sonra bu ihtiyar* **Tanrı Kulu,** *imansızlar, büyük günah ve Allah'a şirk koşanların uğrayacakları azap ve işkenceleri öylesine anlatmıştı ki küçük* **Satuk** *bundan çok korkmuş ve titrek bir sesle, ondan bu dinin hakikatlerini kendisine öğretmesini istemişti. Oysa ihtiyar buna mezun değildi. Bu bakımdan nereden çıktığı belli olmayan bu* **Tanrı Kulu** *küçük* **Satuğun** *yüzüne manalı, manalı bir kere daha bakmış ve ona;*

"- Allahın sana bu hakikatleri öğretmekle görevli kıldığı kimseyi yakında göreceksin!" *diyerek hemde bir göz açıp yu-*

muncaya kadar kısa bir zaman içinde kaybolup gitmişti. Bu esrarengiz kişi bir melek değildi. Fakat o, ölümsüzlük suyunu içen Hızır'ın ta kendisi idi" (9).

Bir İlâhi Ses'in Satuğa Hitab Etmesi;

Fakat Allahın hidâyetini **Satuk**'a kim ve nasıl sunacaktı. Başta çok yakınları olmak üzere, bütün çevresi gayri müslimlerle dolu olan bir yerde, nasıl müslüman olabilirdi? Kalbi nerede ise heyecandan çatlayacak bir hâle gelmişti. Aradan çok geçmemişti. Gönlü yine bin bir türlü garip duygularla boğuşup durduğu bir sırada küçük **Satuk,** yine o Tanrı Kulundan duyduğu heybetli sese benzer ilâhi bir ses daha duymuştur. Temel kaynaklarımızdan **İbnü'l-Esir**'in bildirdiğine göre;

«إنّه رأى في منامه كأنّ رجلاً نزل من السّماء فقال بالتركية ما معناه: «اسلم، تسلم في الدنيا والآخرة.»

O bir gece şöyle bir rüya gördü. Sanki bir adam gökten inmiş, sonra ona güzel bir Türkçe ile hitâb ederek;

"Müslüman ol! Dünya ve âhirette mutluluğa ulaş kurtul!" demiştir (10).

Bütün işâretler, beşaretler, **Satuk**'u müslüman olmaya çağırıyordu. Şimdi asıl mesele bu ilâhi görevi yüklenmiş kişinin onun karşısına çıkması, Satuğu bizzat İslâm Dinine çağırması ve Allahın hidâyetini bir kevser suyu gibi ona sunması idi. **Tezkerede** onun bu ulu, Tanrı Kulu ile karşılaşması ve İslâm Dinine girmesi şu şekilde anlatılmaktadır;

"Bu sırada Buhârâ'dan bir kâfile geldi. Satuk onların ge-

(9) Turan, O., a.g.e., s. 148.
(10) İbnü'l-Esir, XI, s. 82.

*tirdiklerini görmek, taşıdıklarından harac (vergi) almak için, **Artûc'a** çıtı. Buranın vâlisi olan **Nasr es-Sâmâni** onu iyi karşıladı ve ikram etti. Öğle vakti olunca müslümanlar namaz kılmak için kalktılar. Satuk henüz kendisine takdir edilen saâdetin farkında değildi. Namaz kılanlara uzaktan bakıyordu. Namazdan sonra, Nasr es-Sâmânî'ye yaptıkları şeyin ne olduğunu sordu. O da, **"Bize her gün ve gece böyle beş vakitte beş namaz farz kılınmıştır."** diye cevap verdi. Satuk **"Bunu size kim farz kıldı"** dedi. Nasr, Allah'ı güzel isimleri, yüksek sıfatlarıyla anlatmaya başladı. Islâm'ın farz ve sünnetlerini Peygamberimizin dilinden sayıyor, islâmiyetin güzelliklerinden ve menâkibinden bahsediyordu.*

*Nasr bunları anlatınca, Satuk **"İşte Allah bu. O, ibâdete ne kadar lâyık, Bu peygamber ne kadar doğru söylemiş, uyulmaya ne kadar lâyık. Bu din ne kadar güzel, kabul edilmesi ne kadar münâsip."** dedi. **Allah'a ve Muhammed Peygamber'e** iman etti ve Islâmiyeti kabul etti. Uşaklarına ve adamlarına hemen iman edip müslüman olmalarını emretti. Hepsi birden iman edip müslüman oldular.*

*Sonra, **Nasr es-Sâmânî, Satuk'tan** amcası Oğulcak'tan bu meseleyi (müslüman olduğunu) gizlemesini istedi. Satuk gizlice Kur'an öğrendi. Iman ve Islâmın şartlarını tanıdı. Islâmın şerâyiini kavradı. Gizlice akrabalarından bir grubu Islâmiyet'e dâvet etti. Bunlardan 50 kişi onun çağrısını (dâvetini) kabul edip ona bağlılığı ve uymayı benimsediler. Sonra **Oğulcak** onun müslüman olduğunun farkına vardı. Gözcüler tâyin etti. Nihâyet bir gün abdest alıp namaz kılarken onu gördüler. Oğulcak'a durumunu haber verdiler. Amcası Oğulcak meseleyi Hâtununa açıkladı. Bu kadın Satuk'u tutardı. Gizlice ona haber göndererek kendisini kollamasını söyledi. Ona **"Amcan Cumartesi günü, seni denemek için, putlar evini kendisi ve yakınlarıyla beraber tamir etmek istiyor. Çok çalışman ve çabalaman gerekir"** dedi.*

O günü geldiğinde, çalışanlardan her biri birer kerpiç taşıyor. Satuk ise kerpiçleri ikişer ikişer yükleniyordu. Bu arada Rabbına "Ey Allahım, beni düşmanlarına ve dinin düşmanlarına galip getirir, İslâmiyet'in yolunu bana açarsan, benim ellerimle Kelime-i Şehadeti yükseltirsen, bu yerde sana ibâdet için kullarının toplanacağı bir mescid edineceğim. Bu camide sana ibâdet için bir mihrâb inşâ edeceğim. Seni medhetmek için bir minber dikeceğim. Sonra, ezân okuyup namaz kılacağım. Senin teveccühünü ve rızanı kazanmak için bu camide imamlığı kendim yapacağım" diye için için yalvarıyordu. İşte burası Artuc'ta bulunan camidir.

Satuk cami yapılışında gayret ve çalışkanlık gösterince Hâtun kocasına, inşaat esnasında gösterdiği çalışkanlığı ve ihtimamı lehine delil gösterdi. Amcası onun bu gayretinden memnun kaldı ve şöyle dedi.

"- Dinimizden yüz çevirmiş ve söylenildiği gibi müslüman olmuş veya benden sonra çocuklarıma bir kötülük yapacak olsaydı ona asla müsamaha göstermezdim" (11).

Satuk'un Yeni Hamlesi;

Satuk bu arada Allahın kitabını öğrendi. Dini ilimlere çalıştı. Iyi bir âlim oldu. Nihayet 25 yaşına geldi. Ava çıkıyormuş gibi hazırlık yaptı. Yanına 50 kişi aldı. Maksadı sığınacak bir kale aramaktı. Tabgac Balık kalesini ele geçirip oraya sığındı ve bütün durumunu amcasına bildirdi.

Üç ay burada kaldı. Bu arada tehlikelere atılmaktan sakınıyordu. Iyi bir hazırlık yaptı. Amcasıyla karşılaşmaya karar verince yanında Kaşgar süvârilerinden 300 kişi toplandı. Fergâne gâzilerinden de yanına bir çok adamlar geldi. Böylece Onlar 1000 kişi oldular. Önce At-

(11) el-Karşî, s. 132.

*başını fethettiler. Sonra 3000 süvari oldular. **Kaşgara** hücum ederek Islâml namına burasını fethettiler.*

Böylece kâfir ordusu perişan oldu. Kelime-i şehâdet üstün geldi. Allah kuluna yardım etti, vadinide yerine getirdi. Ona hamdolsun" (12).

***Satuk Buğra Han** bundan sonra civârdaki kâfirlere karşı amansız bir gaza ve cihâd başlatmıştı. Kendisi ve ordularının karşısında kimse duramıyordu. Keskin kılıncı düşmanlarının başının üzerinde idi. Onun kâfirlere karşı cihad ederken gösterdiği insan üstü kahramanlıklar yine destânî bir şekilde **Tezkerede** şöyle dile getirilmektedir;*

*"Yeni hükümdar kâfirler için korkunç bir düşman oldu. Muharebede ağzından ateş çıkararak kâfirleri parçalıyor ve kılıncını onların üzerine çektiği vakit kırk adım uzanıyor idi. Doksan altı yaşına vardığı zaman kılıncının dehşeti **Belh'in** önünden geçen **Amuderya** boylarına, güneyde **Kış Kezek'e**, Kuzeyde **Karakorum'a** kadar kâfirleri Islâm Dinine çevirdi. Bir defada Çin tarafına harbetmek için ata bindi. Allah'ın inayeti ile Islâmiyeti **Turfana** kadar yaydı. Fakat hasta düşmüş olduğundan artık daha uzağa gidemedi. Hastalığı esnasında Haktan aldığı bir emirle **Kaşgar'a** döndü. Kaşgar'a girer girmez bu hastalığından öldü"* (13).

Rüya İle Gelen Büyük Müjde;

Buraya kadar olan açıklamalarımızda meşhur ***Satuk Buğra Han Tezkeresi*** üzerinde durulmuş ve müslüman Türk halkının milli dehâsının ürünü olan bu tezkerenin büyük Karahanlı hükümdarı **Satuk Buğra Han**'ın ihtidası yönünden değerlendirilerek geniş bir özeti verilmiştir. Tezkerenin umumi beyanlarındanda anlaşılacağı üzere;

---

(12) el-Karşî, s. 133.
(13) Turan, O., s. 149, Krş. Arnold, T.W., p. s. 219.

Ruhlar âleminde ve bir ulu mecliste, ***Hz. Peygamberle*** tanıştırılan ***Satuk Buğra Han;*** daha sonra emsâli olan çocuklardan farklı bir şekilde dünyaya gelmiştir. Bir küfür ortamında yetişen bu genç, bir biri arkasından sökün edip gelen bir çok baş döndürücü olaylarla karşı karşıya gelmiştir. Daha sonra bir gece gördüğü ilâhi bir rüya ve karşısına çıkan nurâni bir zâtın irşad ve himmeti ile müslüman olan bu delikanlı, bundan sonra kendisini tamamen Allah yoluna ve Hak Dinin yüceliğine adamış ve Onun dininin aziz olması için ölünceye kadar da çalışmıştır.

Satuk Buğra Han tezkeresinde dile getirilen yarı destanı olaylar yeni bir sağ duyu ile değerlendirildiğinde, bunların çoğu kere akıl ve mantık hudutlarını zorlamadığı görülür. Zira **Hz. Peygamberin** vefâtından sonra yalnız **Satuk Buğra** değil, daha bir nice kimse Onun bu ruhani teveccüh ve iltifatları ile Allahın hidayetine kavuşmuşlar ve müslüman olmuşlardır. Mamâfih Satuk Buğra Hanla başlayan bu gelenek yâni, Hz. Peygamberin manevi varlığına ünsiyet etme Onun rühaniyetinden yardım dileme ve ***ulu rüyalar*** görmenin millet hayatımız ve kendi tarihimizde çok yüce başka örnekleri de vardır.

Zira büyük ceddimiz **Osman Gaziye,** böyle yüce bir rüya ile koca bir cihan imparatorluğu verildiği gibi, (14) Cihangir Türk Sultanı **Yavuz Sultan Selim Hanada,** yine böyle ulu bir rüya ve Hz. Peygamberin teveccühü ile ***"Haremeyn'in hizmeti, ona buyrulmuş"*** ve kudsî emânet ona tevdi edilmiştir. Türk Milleti mübarek ulu bir millettir. Çünkü onun gördüğü bu ulu rüyaların hepisi bir bir gerçek olmuştur. Zirâ **Osman Gazi**'nin

---

(14) Osman Gâzinin bu ulu rüyası için bz. Solak Zâde, M. Hemdemî Çelebi, **Solak Zâde Tarihi,** I, s. 13, Müneccimbaşı, **Müneccimbaşı Tarihi,** I, s. 45.

küçük beyliği dal budak salarak koca bir cihan imparatorluğu olduğu gibi, **Yavuz Sultan Selim Han**'da, Mülk-ü Mısır'ı fethettikten sonra bütün İslâm Dünyasının Halifesi olmuş ve mukaddes emânetlerin hepsi Osmanlıya geçmiştir (15).

Hayatı İle Hz. Peygamberi Yaşatan Büyük Türk;

Tezkerede bizim dikkatimizi çeken asıl bir husus daha vardır. O da **Satuk Buğra Han**'ın hayatı ilk çocukluk yıllarından ölünceye kadar, geçen bu uzun sürenin **Hz. Peygamberin** yüce hayatı ile büyük bir benzerlik içinde olmasıdır. Şöyle ki;

Hz. Peygamberin doğumu sırasında bir çok tabiat üstü olaylar olduğu gibi, onun doğumu esnasında da bir çok fevkalâdelikler olmuştur. Öyle ki, yerler sarsılmış, dereler kurumuş dağlar ovalar bin bir renk çiçeklerle bezenmiştir. Peygamberliğinden önce **Hz. Muhammed,** bir ilâhi tasarruf altında yaşadığı, büyüdüğü, edeb ahlâk sahibi olduğu ve bir çok fevkalade olaylarla karşılaştığı gibi, **Satuk Buğra Hanın** çocukluğu da böyle bir ilâhi tasarruf altında geçmiş, yüksek edeb ve ahlakı yanısıra, hayatında bir çok fevkalâde olaylar zuhur etmiştir. Hz. Peygamber yetim olduğu gibi Satuk Buğra Handa çok küçük yaşlarında babasız yetim kalmıştır (16).

Tur dağında **Hz. Musa,** Nur Dağında **Hz. Muhammed**'e hitab eden o lâhûti sesi hatırlatan bir başka ilâhi ses Asya bozkırlarında bu defa aynı heybetle Satuk Buğra Han'a hitab etmiş ve;

"Müslüman ol! Dünya ve ahirette kurtul!" demiştir.

---

(15) Yavuzun Rüyası hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Milli Tarih ve Kültür Davamızın Meseleleri,** İstanbul, 1993, s. 74.
(16) Turan, O., a.g.e., s. 149.

Satuk Buğra Handa müslüman olduktan sonra o da, Hz. Peygamber gibi yakın çevresinde **İslâm Dinini** yaymaya başlamış ve ilk fırsatta 50 kişi müslüman olmuştur. Hz. Peygamberin de ilk tebliğ yıllarında müslüman olanların sayısı 40-50 kişi idi. Bilindiği gibi Hz. Peygamber Allahın dinini yaymak için bir çok hayâti tehlikelere maruz kalmış, sonra kendine güvenebileceği emin bir çevre ve yer aramış daha sonra da **Medineye** göç etmiştir. O burada iyi bir hazırlık yaptıktan sonra güçlü bir ordu ile tekrar ata yurdu **Mekkeye** yürümüş ve şehri fethetmiştir.

Ne ilginçtir ki bütün bu olaylar aynıyla **Satuk Buğra Hanın** hayatının da ana çizgilerini oluşturmaktadır. Zira; O da İslâmın ilk yayılış yıllarında bir çok hayatî tehlikelerle karşılaşmıştır. Daha sonra o da **Hz. Peygamber** gibi yakın müslüman arkadaşları ile göç ederek **Tabgaç** şehrine sığındı. Orada güçlenip kuvvetlendikten sonra, Hz. Peygamberin Mekkeye hücum ettiği gibi, o da kâfirlerin hemde çok yakınlarının merkezi ata yurdu olan **Kaşgara** hücum etti ve burasını ele geçirdi.

Kaşgarı fethetmek için ilk fırsatta 300 silâhlı mücahid gazi topladı, sonra bu 1000 kişi oldu. En sonunda bu gazi mücâhidlerin sayısı 3000 kişiyi buldu. Bu rakamlar ne güzel bir tevafuktur ki, Hz. Peygamberin **Bedir, Uhud ve Hendek** harbinde çarpışan müslüman gazilerin sayıları ile büyük bir benzerlik içindedir. Onun **Kaşgarı** ele geçirmesi netice itibarı ile bize Hz. Peygamberin **Mekkeyi** ele geçirmesini hatırlatmaktadır. Yine, **Tezkerede,** onun Kaşgarı ele geçirmesinden büyük bir ferahlık duyulmakta ve ***"Allah kuluna yardım etti ve ona verdiği sözü yerine getirdi"*** denilmektedir. Oysa bu sözler, diğer taraftan **Hz. Peygamber'in;** Mekkeyi ele geçirdikten sonra Kâbenin önünde, onun harim-i ismetine

sığınan ve bin bir çaresizlik içinde kıvranıp duran şaşkın Mekkelilere söylediği sözlerdi. Çünkü Hz. Peygamber o gün Mekkelilere şöyle hitâb. etmişti;

«لا إله إلا الله وحده لا شريك له، صدق عبده ونصر وعده.»

"Allahtan başka bir Tanrı yoktur. Yalnız o vardır. Ortağı yoktur. Verdiği sözü yerine getirdi. Kuluna yardım etti" (17).

Hz. Peygamber'in Yüce Misyonunu Kucaklayan Adam;

Buğra Han, ihtida ettiği sıralarda henüz yirmi beş yaşında bulunuyordu. Müslüman olduktan sonra geleneksel teamüle uyarak adını değiştirmiş ve **Abdü'l-Kerim** ismini, ve **Buğra Han** lakabını alarak **Abdülkerim Satuk Buğra Han** olmuştur. (18) Daha önce babası öldüğü için annesi ile evlenen Amcası **Harun Buğra Han,** (19) yeğenini, babalarının dinine çevirmek istedi ise de, bunda muvaffak olamadan öldü. Bu suretle **Satuk Buğra Han** artık hükümdar olmuş ve İslâmiyet onun hükümdar olmasıyla Türk yurtlarında baş döndürücü bir şekilde yayılmaya başlamış ve çok büyük bir dini zafer daha kazanmıştı.

Haddi zâtında, Buğra Hanın İslâmiyeti kabul etmesi, gerek Türk Tarihi, gerekse Türk halkı için çok önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Orta Asyanın geniş bozkırlarında yaşayan Türkler, Bu vesile ile kendilerini yeni bir oluşum ve gelişimin tam içinde bulmuşlardır. Türk halkı böylece, *bir taraftan kendini bu Yeni Din ve medeniyete adapte etmeye çalışırken, diğer taraftan da, varlığını İslâm Dininin zengin değerleri içinde eritecek ve tarih sahnesine yeni bir hü-*

(17) Hz. Peygamber'in Mekkenin fethinde söylediği hutbe için bkz. İbn Hişam, **es-Sîre,** II, s. 412.
(18) Pritsak, O., İA., II, s. 225.
(19) Turan, O., s. 149.

viyetle çıkacaktır. Bu yeni şahsiyetiyle İslâmiyeti, maddi manevi bütün varlığı ile benimseyecek, bu yüksek din ve medeniyetin en kudretli ve en uzun ömürlü koruyucusu olacaktır.

Buğra Han, İslâmiyeti kabul ettikten sonra İslâmiyeti ülkesinde yaymaya çalışmıştır. Bu uğurda komşu kabilelerle büyük mücadelelere girişmiştir. Bu mücadeleler sonucu, İslâmiyet daha X. asır başlarında devletin batı kısmında çok benimsenmiş ve resmen kabul edilmiştir. Gerçekten bu hadiseler batı Karahanlıların durumunu tamamiyle değiştirmiş ve onları, politik yönden etkili, kendilerinden yardım umulan bir güç hâline koymuştur.

Nitekim Samâni hükümdarlarından, **Nasr b. Ahmed II., Leyla b. en-Numan ed-Deylemîye** karşı giriştiği mücadelede, Buğra Handan yardım talebinde bile bulunmuştur (920) (20). O zaman henüz gayri müslim **Yağma ve Çiğil** Türklerinin başı olan, **Buğra Han** hemen bu güzel fırsatı değerlendirmiş, Samânilerle ittifak ederek 921 yılında Horasandaki söz konusu İranlı isyancılara karşı öldürücü bir darbe indirmiştir (21).

İslâmın Kılıncı Satuk Buğra Hanın Elinde;

Buğra Hanın, Samânilerin bu sıkışık anlarında onlara hiç çekinmeden yardım etmesi, Samânilerin paralelinde onları destekler mahiyette görünmüş olmasından ziyade, öyle zannedilir ki, Samânilere karşı, bir varlık olduğunu, bu vesile ile kendi vurucu gücünü ispat etmeye çalışmıştır. Bununla beraber **Karahanlılar,** müslüman olmadan önce bu iki rakip ailenin birbirlerine karşı fırsat kollayan birer düşman oldukları ve bu yüzden aralarında bir çok harpler vuku bulduğu dü-

(20) Pritsak, O., İA., VI, s. 253.
(21) Togan, Z.V., **Kuran ve Türkler,** s. 18.

şünülürse, durumun gerek İslâmiyet, gerekse **Buğra Han** lehine ne kadar değiştiği, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır (22).

Buğra Han mücadele istikametini doğuya da yöneltmiştir. Doğu Karahanlıların hükümdarı büyük Kağana karşı da mücadelelere girişmiştir. Nitekim Pritsak da bu yeni siyasi gelişmelere temas ederken şunları söylemektedir; ***"Diğer taraftan Çinlilerden boşuna yardım istemiş olan devletin şark kısmının hakimi büyük Kağana karşı mücadelesinde Satuk, şimdi birde müslüman gönüllülerine dayanabiliyordu"*** (23).

Buğra Han müslüman olduktan sonra, İslâm Dininin kendi hem cinsleri olan Türkler ve Türk aşiretleri arasında yayılması için büyük gayretler sarfetiği, ölümden sonraki çok büyük kitleler halinde vuku bulan ihtidalara asıl onun zamanında bu sıcak samimi ortamın hazırlandığı da bugün bir gerçektir. T.W. Arnold bu hususlarda daha da kesin konuşmakta ve şöyle demektedir; ***"Söz konusu hükümdarın ihtidasına tebeasıda uyumuş ve 349/960 tarihinde 20.000 kadar çadır halkı-ki Buğra Hanın ülkesindeki insanların büyük kısmı - da dahil İslâmiyete iman etmiştir"*** (24).

Her ne kadar bu ihtidalar **Buğra Hanın** ölümünden bir kaç sene sonra vuku bulmuşsa da, kitle halindeki ihtidaların büyük çalışma ve gayretler sonucu ancak mümkün olduğu düşünülürse, gazi **Hükümdarın** bu hususta ne kadar büyük çabalar sarfettiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim **Tezkerede,** halk muhayyelesinin kendisine atfettiği bu kudsiyet, İslâmiyetin yayılması yolunda gösterdiği harikuladelikler, onun bu durumunu daha da kuvvetlendirmektedir. Ka-

(22) Bkz. Pritsak, O., İA., VI, s. 252-254.
(23) Pritsak, O., İA., V, s. 253.
(24) Arnold, T.W., p. 219.

rahanlılar sülalesinde İslâmiyeti ilk kabul eden ve bu dini bütün varlığı ile ülkesinde yaymaya çalışan, **Buğra Han** (344/955-956) senesinde vefat etmiş ve cesedi **Kaşgar** civarındaki **Artuc** kasabasına defnedilmiştir. Mezarı bugün bile mukaddes bir ziyaretgâhdır (25).

Ömrünü, at sırtında, yalın kılınç Allahın Dininin aziz olması yolunda tüketen gâzi hükümdar **Abdu'l-Kerim Satuk Buğra Han** vefat ettikten sonra Türk-İslâm Tarihinde eşi ve benzeri az görülen yeni bir mübarek gâzi hükümdarlar, gâzi sultanlar nesli ortaya çıkmıştır. Bunlar daha onun sağlığında bir kutsal hidâyet ocağı hâline gelen hânedan âilesi ve onun soyundan gelen gâzi hükümdarlar nesli idi. Kurani bir ifâde ile **"Urvetü'l-vuskâ"** denilen bu **"sağlam zincirin"** altın halkaları idi. Onun soyundan gelen bu gazi hükümdarlar, gâzi Sultanlar'ın tuttuğu ve yaktığı hizmet meşalesinin aydınlattığı bu ilâhi yoldan daha sonra gâzi **Selçuklu Sultanları,** onlardan sonra da muhteşem ve koca bir dünyaya meydan okuyan heybetli gâzi **Osmanlı Sultanları** yürüyeceklerdir. Böylece bu gâziler nesli, mübârekler ordusunun, himmet, bereket ve dualarının mazharı olan Türk milletinin, ***"Allah'ın Dininin az olması"*** yolundaki hizmeti kıyamete adar devam edecektir (26).

---

(25) Barthold, W., **Buğra Han** md. İA., II, s. 760.

(26) Karahanlılar arasında İslâmiyeti için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** I, s. 197-252.

BİBLİYOGRAFYA

Kuran-ı Kerim

İbni Asem el-Kûfi, **Kitab el Fütuh,** Beyrut, 1986.

el-Avfî, Nureddin, M.B. Muhammed, **Câmi' el-Hikâyat,** Aya-sofya, no. 3167.

ARSAL, S.M., **Türk Hukuk Tarihi,** İstanbul, 1947.

el-Asfarî; Halife b. Hayyat, **Tarih-u Halife b. Hayyat,** Thk. S. Zekkâr, Beyrut, 1993.

ARTAMANOV, M. **The History of the Chazars,** Leningrad, 1962.

ARNOLD, T.W., **The preaching of İslam,** Lahor, 1965.

ÂSIM, N., ARİF, M., **Osmanlı Tarihi Medhal,** İstanbul, 1935.

ASIM, N., **Türk Tarihi,** İstanbul, 1316.

ATEŞ, A., **Yabgulular Meselesi,** Belleten, s. 115, 1965.

el-BAR, M.A., **Afganistan Minel Fethi'l-İslâmi ile'l-Gayzu er-Rûsi,** Cidde, 1985.

BALA, M., **Buhara mad.,** İ.A. II, s. 762.

BANARLI, N.S., **Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul, 1971.

BARTHOLD, W., **Bermekiler,** İ.A., II, s. 560-563.

BARTHOLD, W., **Buğra Han,** Md. İ.A. II.

BARTHOLD, W., **Turkestan Down to the Mongol Invision,** London, 1968.

BARTHOLD, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** İstanbul, 1981.

BARTHOLD, W., **Orta Asya Türk Tarihi,** İstanbul, 1972.

BARTHOLD, W., **Afşin**, İ.A., I, s. 146.

BARTHOLD, W., **Buğra Han**, İ.A., II, s. 760.

BARTHOLD, W., **Huttal**, İ.A., V/I, s. 620.

BARTHOLD, W.., **Türk** Md. DMİ. V.

BARTHOLD, W., **Toharistan**, Md. İ.A. XII/I.

el-Belâzuri, Ahmed b. Cabir, **Fütuhu'l-Buldan** (nşr. S. el-Müncid), Kahire, 1957, III.

el-Belâzuri, **Fütuhu'l-Büldân**, Tah. A.E. et-Tabba' Ö.E. et-Tabba, Beyrut, 1987.

el-Belâzuri, **Fütuhu'l-Büldân**, çev. M. Fayda, Ankara, 1987.

BAŞTAV, Ş., **Sabir Türkleri**, Belleten, V. no, 20, s. 53-99, Ankara, 1941.

BOMBACI, A., **On the Ancient Title Eltabra**, Naples, 1970.

el-Bîrûnî, **Kitab fi Tahkik Mâlil-Hind**, Haydarabad, 1377.

BRUTZKUS, J., **Eski Kiewin Türk-Hazar Menşei**, A.Ü. DTCF., Dergisi, IV, s. 343-358, Ankara, 1946.

el-Bekri, İbn Ubeyd, Abdullah b. Abdül Aziz, **el-Memalik Ve'l-Mesalik**, Laleli, İstanbul, no, 2144.

el-Belhi, Ebu Zeyd, Ahmed b. Sehli, **Kitabu'l-Bedi ve't-Tarih**, Paris, 1899.

el-Biruni, Ebu Reyhân M.b. Ahmed el-Harezmî, **el-Âsâru'l-Bâkiyye**, (nşr. C.E. Sochau) Berlin, 1875.

BRESTSCHNEIDER, M.D., **Mediaval Reserches From Eastern Sources**, London, 1967.

BROCKELMAN, N., **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964.

el-Buhari, Muhammed b. İsmail, **Sahihu'l-Buhari**, Mekke, 1376.

el-Câhız, Ebu Osman, Amr Menâkıb et-Türk, Resâilel-Câhız, Tah. A.M. Harun Kâhire, 1945.

el-Câhız, **Türklerin Faziletleri,** (Çev. R. Şeşen), Ankara, 1967.

Ed. Chavennes, **Documentes,** Petersburg, 1903.

BÜCHNER, V.F., **Sistan,** İ.A., X, s. 715.

BÜNYADOV, Z., **Azerbeycan, VII-IX, Asırlar,** Bakü, 1989.

ÇAĞATAY, N., **İslâm Tarihi,** İstanbul, 1972.

DONUK, A., **Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Ünvanlar ve Terimler,** İstanbul, 1988.

DUNLOP, O.M., **The History of The Jewish Khajars,** Princeton, 1954.

Ebü'l-Abbas, **Ahbarü'd-Düvel,** Bağdad, 1252.

ERGİN, M., **Orhun Abideleri,** İstanbul, 1970.

ESİN, E., **Sûlîler, İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler,** ITED, VII, no, 3-4, İstanbul, 1979.

ESİN, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,** İstanbul, 1978.

ESİN, E., **Tabari's Report on the Warffare With The Türgiş and The Testimony of Eıght Century Central Asian Art,** Central Asiatic Journal, XVII/2-4, 1973.

İbnü'l-Esir, İzau'd-Din, Ebi'l-Hasan, eş-Seybânî., **el-Kâmil fi't-Tarih,** Beyrut, 1966.

İbnü'l-Fakih, Ebu Abdullah Ahmed b. M. **Kitabü'l-Buldan,** Leiden, 1885.

FRYE, R.N., **The Golden Age of Persia, The Arbs in the East,** London, 1977.

GENÇ, R., **Karahanlı Devlet Teşkilâtı,** İstanbul, 1981.

GERDÎZÎ, Ebu Said, Abdu'l-Hayy b. Dahkak, **Zeynül-Ahbar,** nşr. Abdu'L-Hayy Habibi, Tahran, 1347.

el-Gıranati, Ebu Hamid el-Endelûsi, **Tuhfetü'l-el-Bâb** (nşr. G. Ferrand, JA Juillet, Sebtember, 1925.

GİBB, H.A.R., **Orta Asya Arap Fütuhatı,** (Çev. M. Hakkı), İstanbul, 1930.

GÖKALP, Z., **Türk Medeniyeti Tarihi,** İstanbul, 1976.

GÜNALTAY, M.Ş., **Mufassal Türk Tarihi,** İstanbul, 1338.

GRAYZEL, S.A., **History of the Jews,** Philedelphia, 1952.

GRIGNASCHI, M., **Sabirler Hazarlar Göktürkler,** VII, Türk Tarih Kongresi, I, s. 230-250, Ankara, 1972.

el-Hamevi, Şihâbü'd-Din, Ebî Abdillah, Yakut, **Mucemü'l-Buldan,** Beyrut, 1975.

el-Hamevi, **M. el-Üdeba,** Beyrut, 1936.

İbni Hallikan, Ebu'l-Abbas, Şemsüddin, Ahmed, b. M. b. Ebû Bekr, **Vefayatü'l-Ayan,** nşr., İ. Abbas, Beyrut, 1972.

Hatip el-Bağdadi, **Tarihül Bağdad ev Medinetü's-Selâm,** Beyrut.

HARTIMAN, R., **Cürcân,** İ.A., III, s. 245.

HASAN, S.A., **The Expention of Islâm Into Central Asia,** Islamic Culture, XLIV.

HAZARLAR, **Türk Ansiklopedisi,** XIX, s. 134-136.

İbn Asem el-Kufû, **el-Futuh,** Tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.

İbn Hurdâdbih, ebu'l-Kâsım, Ubeydullah b. Abdullah, **el-Mesâlik vel-Memâlik,** nşr. De. Goeje, Leiden, 1967.

İbn Havkal, M. en-Nuseybî, **Suretü'l-Ard.** Leiden, 1983.

İbn Hazm, M. en-Nuseybi, **Cevamiu's-Sire** Tah. İ. Abbas, Mısır.

İNAN, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** Ankara, 1954.

İslâm ^limleri Ansiklopedisi, (Türkiye Gazetesi), İstanbul

HİTTİ, PH. K., **The Arabs,** Chicago, 1962.

İbni Hişam, Ebu M. Abdü'l-Melik, **es-Sire,** Tah. M. es-Sekâ, İ. el-Ebiyâri, A. Şelebi, Mısır, 1965.

İbni Hubeyb, Ebu Cafer **Esmaü'l-Mugtalin Mineleşraf,** (Nevâdiru'l-Mahtûtat) tah. A.M. Harun, el-Kahire, 1954.

İbn el-Cevzi, **el-Muntazam,** Beyrut, 1992.

İbn Tağrıberdi, **en-Nucûmü'z-Zâhire,** Kahire, 1348.

İbn Vazıh el-Ya'kûbi, **Tarih,** Beyrut, 1960.

İbn Vazıf el-Ya'kubîy, **K. el-Büldan,** nşr, Digoje, Leiden, 1892.

İbn Fadlan, **Risâleh,** Tah. S. ed-Dehhan, Dımışk, 1960.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Çev. R. Şeşen, İstanbul, 1975.

İbni Rusteh, Ebû Ali, Ahmed b. Omar, **el-A'lak en-Nefîse,** mşr. M.J. de Goeje, Leiden, 1892.

Hududu'l-Âlem, nşr. V. Minorsky, London, 1937.

el-Istaharî, ebû İshak, İbrahim b. M., **Mesâlik elL-Memâlik,** nşr. De Goeje, Leiden, 1927.

el-Isfahâni, Ebü'l-Ferec **K. el-Ağânî,** Tah. A.İ. Ali Mehennâ, S. Câbir, Beyrut, 1986.

el-Isfahâni, Ebü'l-Ferec **K. el-Ağânî,** (Mısır Baskısı).

el-Isfahâni, Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah, K., **Zikru Ahbâru Isfahan,** Leiden, 1931.

İNAN, A., **Orta Asyada Muğkale Harfiyatında Bulunan Vesikalar,** Leningrad, 1934, Belleten, VII.

KAFESOĞLU, İ., **Türk Milli Kültürü,** İstanbul, 1972.

KMOSKO, M., **Araplar ve Hazarlar**, Çev. A.C. Köprülü, T.M. III, s. 133-135, İstanbul, 1935.

el-Kaşgari, **Divanu'l-Luga et-Türk**, Çev. B. Atalay, Ankara, 1940.

KAVAKÇI, Y.Z., **Karahanlılar Devletinde Maveraü'n-Nehrde İslâm Hukukçuları**, Ankara, 1976.

el-Kazvini, Zekeriyya b. M.b. Mahmud, **Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd**, Beyrut, 1960.

İbni Kesir, Ebu'l-Fida, İsmail, b. Ömer, **el-Bidaye ven-Nihâye**, Mısır, 1932.

el-Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şa**, Kâhire, 1922.

el-Kayravanî, Ebî Ishak İbrahim b. Ali, **Züheru'l-Âdab**, Kahire, 1953.

KİSTER, M.J., **al-Hâris b. Suraydi**, Enc. of Islam, Leiden, 1986, III, s. 223-224.

KİTAPÇI, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası**, Konya, 2000.

KİTAPÇI, Z., **Ummuhatu'l-Hulefa Min Cevaril-Etrak**, Mecelle, **Mecmuatu'l-Lugat el-Arabiye**, Dımışk, 1972.

KİTAPÇI, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, İstanbul, 2000.

KİTAPÇI, Z., **Milli Tarih ve Kültür Davamızın Meseleleri**, İstanbul, 1993.

KİTAPÇI, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya, 1994.

KİTAPÇI, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları**, Konya, 1995.

KİTAPÇI, Z., **Buharada İslâmiyetin Yayılışı**, Milli Kültür, Şubat, 1977.

KİTAPÇI, Z., **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,** Konya, 2000.

KİTAPÇI, Z., **Ortadoğu Türk Askeri Varlığının İlk Zuhurları,** İstanbul, 1987.

KİTAPÇI, Z., **et-Türk fi Müellefat el-Câhız,** Beyrut, 1972.

KİTAPÇI, Z., **The First Challenge of The Turks Against the Arabs Accarding to the Narrations of et-Tabari,** Tarih Dergisi, İstanbul, 1970, No. XXXII.

KİTAPÇI, Z., **Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun,** İstanbul, 1991.

KİTAPÇI, z., **Sosyal Siyasi ve Dini Yönleri İle İslâmi Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan,** Diyanet, XVIII, Ankara, 1978.

KİTAPÇI, Z., **Saadet Asrında Türkler,** Konya, 1993.

KİTAPÇI, Z., **İslâmiyetin Semerkant ve Havalisinde Yayılışı,** T.D.A. Dergisi, 25 Ağustos, 1983.

KİTAPÇI, Z., **Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet,** Belleten, LI, no. 201, s. 1139-1207, Ankara, 1988.

KİTAPÇI, Z., **Abbâsi Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları,** Konya, 1994.

KİTAPÇI, Z., **Halife elL-Memun'un Hilâfet Ordusunun Türkleşmesi Yolundaki Teşebbüsleri ve Bunun Tarihi Dayanakları,** X.T.T. Kongresi Tebliği, Ankara, 1991.

KONUKÇU, E., **Kuşan ve Akhunlar Tarihi,** Ankara, 1973.

KÖPRÜLÜ, M.F., **Halaçlar** Md. İA, V/1.

KÖPRÜLÜ, M.F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,** Ankara, 1966.

KRATCHKOVSKY, İ.J., **Among Arabic Monskripts**, Leiden, 1953.

Kudâme, b. Cafer el-Kâtib, el-Bağdâdî, **K. el-Harâc**, nşr. De. Goeje, Leiden, 1967.

KURAT, A.N., **Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkantı Zaptı**, DTCF. Dergisi, VI.

KURAT, A.N., **Bulgarlar** Md. İA. II.

KURAT, A.N., **Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992.

İbni Kuteybe, Ebu M. Abdullah b. Müslim, **el-Maarif**, Tah. S. Ukkâşe, Kahire, 1969.

KUZGUN, Ş., **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, 1985.

el-Karşi, Cemâleddin Ebu'l-Fazl, **M. Mülâkât es-Sürah**, nşr. W. Barthold, St. Petersburg, 1898.

LIGETI, L., **Bilinmeyen İç Asya**, İstanbul, 1970.

el-Mağribi, Ebu'l-Hasan Ali, Said, **K. el-Coğrafya**, nşr. I. el-Arabi, Beyrut, 1970.

el-Makdisi, Ebu Abdullah, M. b. Ahmed el-Beşşârî, **Ahsen et-Tekâsim, fi Marife el-Ekâlim**, nşr. De Goeje, Leiden-Brill, 1877.

MARCUS, J., **The Jews in the Medieval World**, Philedelphi, 1961.

el-Mesudi, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn, **Müruc ez-Zeheb**, Tah. M.M. Abdül Hamid, Mısır, 1964.

MERÇİL, E., **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1985.

el-Merzevi, Fahru'd-din Mübarekşâh, **Tarih**, nşr. E.D. Ross, London, 1927.

el-Merzevi, Şerefü'z-Zaman, **Tabaia'l-Hayavan**, London, 1942.

el-Mercâni, Şihabü'd-Din, **Müstefadü'l-Ahbar,** (Tıpkı Basım) Ankara,

MUİR, W., **The Caliphate,** Edinburg, 1915.

Müneccimbaşı, A. Dede, **Müneccimbaşı Tarihi,** (Tercüman Gazetesi) İstanbul.

MİLMAN, H.H., **The History of The Jews,** London, 1863.

NARŞAHİ, **Tarihu Buhara,** Daru'l-Marif, Mısır, (Tarihsiz).

el-Ömeri, Ahmed b. Yahya b. Fadlullah, **Mesâlikü'l-Ebsar fi Memâliki'l-Emsâr,** Suleymaniye Küt. Ayasofya Böl. no. 3416.

ÖGEL, B., **Doğu Gök Türkleri Hakkında Notlar,** Belleten, S. 81, 1957.

ÖGEL, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1978.

ÖGEL, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** Ankara, 1971.

ÖZTÜRK, A., **Ötüken Türk Kitabeleri,** İstanbul, 1973.

PRİTSAK, O., **Karahanlılar** Md. İA, VI.

RASONY, L., **The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples,** Budapeşte, 1976.

RASONY, L., **Tarihte Türklük,** Ankara, 1971.

REMZİ, M. Murat, **Telfikul-Ahbar ve Telkihu'l-Âsar,** Orenburg, 1908.

RUNCIMAN, S., **Orta Çağların Başında Avrupada Türkler,** Belleten, III, s. 46-57, Ankara, 1943.

Le Strang, G., **Büldânü'l-Hilâfe eş-Şarkıyye,** Beyrut, 1985.

es-Sehimi, **Tarih-i Cürcan,** Haydarabad, 1937.

İbni Saad, M. b. ez-Zühri, **et-Tabakatu'l-Kubrâ,** Tah. İ. Abbas, Beyrut, 1968.

es-Sealibi Ebu Mansur Abdü'l-Melik, **Yemitüd Dehr,** Kahire, 1946.

SCHAEDER, H.H., Semerkant Md. İA, X.

SAYILI, A., Firye A.N., **Selçuklulardan Evvel Ortadoğuda Türkler,** Belleten, X, no. 10.

SHABAN, M.A., **The Abbasid Revolition,** Cambridge, 1970.

Sıbt el-Cevzi, **el-Muntazam fi Tarih el-Mülük vel-Ümem,** Haydarâbad, 1357.

SOLOMAN, G., **A History of the Jewess,** Phidelphia, 1952.

SOLAKZADE, M.H. Çelebi, **Solak Zade Tarihi,** Haz. V. Çabuk, Ankara, 1989.

SÜMER, F., **Oğuzlar,** Ankara, 1971.

et-Taberi, **Tarih el-Umem ve'l-Mülük,** (tah, M. Ebül-Fad İbrahim), Beyrut, 1969.

TAFTÂZÂNÎ, **Şerhu'l-Akâid, İslâm Akaidi,** Çev. S. Uludağ, İstanbul, 1980.

TOGAN, Z.V., **Oğuz Destanı,** İstanbul, 1972.

TOGAN, Z.V., **Türk İli Türkistan Tarihi,** İstanbul, 1947.

TOGAN, Z.V., **İbni Fadlans Reisebericht,** Leipzing, 1939.

TOGAN, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981.

TOGAN, Z.V., **Hazar Md.** İ.A.

TOGAN, Z.V., **İbnü'l-Fakihin Türklere Aid Haberleri,** Belleten, XII.

TOGAN, N., **Hûen Çang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya,** İ.T.E.D., İstanbul, 1964.

TURAN, O., **Satuk Buğra Han Destanı,** Ülkü Dergisi, 74-88.

TURAN, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,** I.

TURAN, O., **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul, 1993.

TURAN, O., **Bâbek,** İ.A., II, s. 170.

WELLHAUSEN, J., **İslâmın En Eski Tarihine Giriş,** Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1960.

WELLHAUSEN, J., **Arap Devleti ve Sukûtu,** Çev. F. Işıltan, Ankara, 1963.

RUNCIMAN, S., **Orta Çağların Başında Avrupada Türkler,** Belletenh, III, s. 46-57, Ankara, 1943.

es-Sehimi, **Tarih'u Cürcan,** Haydarabad, 1937.

İbni Saad, M. b. ez-Zühri, **et-Tabakatu'l-Kubrâ,** Tah. İ. Abbas, Beyrut, 1968.

es-Sealibi Ebu Mansur Abdü'l-Melik, **Yemitüd Dehr,** Kahire, 1946.

SCHAEDER, H.H., **Semerkant** Md. İ.A. X.

SAYILI, A., Firye, A.N., **Selçuklulardan Evvel Ortadoğuda Türkler,** Belleten, X, no. 10.

SHABAN, M.A., **The Abbasid Revolition,** Cambridge, 1970.

İbn el-Cevzi, **el-Muntazam fi Tarih el-Mülük vel-Ümem,** Haydarâbad, 1357.

SOLOMAN, G., **A History of the Jewess,** Philedelphia, 1952.

SOLAKZADE, M.H. Çelebi, **Solak Zade Tarihi,** Hz. V. Çabuk, Ankara, 1989.

SÜMER, F., **Oğuzlar,** Ankara, 1971.

et-Tabari, **Tarih el-Umem ve'l-Mülük,** (tah, M. Ebül-Fad İbrahim), Beyrut, 1969.

TOGAN, Z.V., **Oğuz Destanı,** İstanbul, 1972.

TOGAN, Z.V., **Türk İli Türkistan Tarihi,** İstanbul, 1947.

TOGAN, Z.V., **İbni Fadlans Reisebericht,** Leipzing, 1939.

TOGAN, Z.V., **Kuran ve Türkler,**

TOGAN, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981.

TOGAN, Z.V., Hazar Md. İ.A.

TOGAN, Z.V., **İbnü'l-Fakihin Türklere Aid Haberleri,** Belleten, XII.

TOGAN, N., **Hûen Çang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya,** İ.T.E.D., İstanbul, 1964.

TURAN, O., **Satuk Buğra Han Destanı,** Ülkü Dergisi, s. 74-88.

TURAN, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I.**

TURAN, O., **Selçuklular ve İslâmiyet,** İstanbul, 1993.

YUSUF, S.M., **Bedü'l-Ilâkât el-Ilmiyye Beyne'l-Hind vel-Arab,** Mecelle, Kulliyetü'l-Âdab, Camiata-ü Fuad, (Mısır), no. 12, s. 105-109.

WELLHAUSEN, J., **İslâmın En Eski Tarihine Giriş,** Çev. Işıltan, İstanbul, 1960.

WELLHAUSEN, J., **Arap Devleti ve Sukûtu,** Çev. F. Işıltan, Ankara, 1963.

ZETTERSTEEN, K. Va., **Nasr Mad. İ.A., IX.**

Türk'ün tarihi Risâlet misyonunu tanımak, İslâmî şahsiyetini kavramak ve onu bütünüyle yeniden kucaklamak ve Müslüman Türk'ün Ka'be-i İrfanına koşmak ona sığınmak isteyenler lütfen bu eserleri mutlaka okuyunuz, okutunuz !!!

(1)

YENİ İSLÂM TARİHİ

VE

TÜRKLER

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk'ün İslâmi şahsiyetini ayağa kaldırmak onun; Hz. Peygamber'in risalet misyonuna sahip olma yolunda yaptığı cihanşumul hizmetlerini kendi şartları içinde dile getirmek için yazılmış yeni bir ***İslâm Tarihi***dir.

(2)

SAADET ASRINDA TÜRKLER

İlk Türk Sahabe Tabit

Ve

Tebea Tabitleri

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitapta; Hz. Peygamber'in manevî gölgesinde yaşamış ve Onun Sahabe ve Tabiîlerine kavuşmuş mübârekler neslinin ilk Türk temsilcileri ve hilâfet câmiasının ilk zinde güçleri olan Türklerin durumları ele alınmıştır.

Ayrıca Emevî ve Abbasiler devrinde hilâfet ülkelerindeki Türklerin askerî ve idârî geniş bir değerlendirmesi yapılmış ve yeni bir terkib vücuda getirilmiştir. Türk Varlığının Orta-Doğuda Varlığının İlk Tapusal Kitabı.

(3)

ORTA ASYA'DA
İSLÂMİYETİN YAYILIŞI
VE
TÜRKLER

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk milleti ve insanlık tarihi için oldukça önemli olan bir konuda, yani Türklerin müslüman olmaları konusunda bugüne kadar yapılmış olan bütün çalışmaların en orijinali ve en tatmin edicisi, Türk Milleti ve bütün insanlık hayrına olan bu büyük oluşumu bütün çıplaklığı ile ortaya koyan kendi sahasının tek müstakil kaynak eseri.

Kitap, yurt dışında Arapçaya çevrilmiştir. TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDULAR? sorusuna cevap arayanların 1. Temel Kitabı. Türk öğretmeni ve aydınlık biricik el kitabı.

(4)

İLK MÜSLÜMAN
TÜRK HÜKÜMDAR
VE
HAKANLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

İlk İslâmi fetih yıllarından itibaren Allah'ın hidayetine kavuşan, müslüman olan ve şimdiye kadar hiç bir yazar tarafından ciddi bir şekilde araştırılmamış bir çok müslüman TÜRK HÜKÜMDAR VE HAKANLARI'nın ibret ve heyecan dolu dini hayatları, TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU? sorusuna cevap arayanların II. büyük Kitabı. Türk aydını ve öğretmenlerinin temel kitabı.

(5)

ABBASİ HİLAFETİNDE
SELÇUKLU HATUNLARI VE
TÜRK SULTANLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Selçukluların Orta-Doğu hakimiyetleri, Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifeleri arasındaki Sıhriyet bağları, hilafet saraylarına intisab eden ilk soylu Türk Hatunları, onların örnek hayatı ve etkin şahsiyetleri hakkında ilk ciddi tarih değerlendirmesi, Milli Kültür hayatımız ve Türk İslâm Tarihinin yeni şeref sayfaları.

Kitapta Büyük Selçuklular döneminde Orta-Doğu Türk Misyonu ve politikasının temel esasları hakkında ilk defa geniş bir değerlendirme yapılmıştır. Genç kızlarımız bir de bu kitabı okuyunuz. Devlet Anayı tanıyınız.

(6)

MUKADDES ÇEVRELER VE
ESKİ HİLAFET
ÜLKELERİNDE TÜRK HATUNLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk Hatununun; Tarihi ORTADOĞU MİSYONU'nu aydınlatmak ve bu yönde emeği geçen ilk Türk analarının hayatını, şahsiyetini ortaya koymak için kaleme alınmış bir kitaptır.

Bu kitapla TÜRK TARİHİ, TÜRK KÜLTÜR ve MEDENİYETİNE yeni bir zenginlik kazandırılmış böylece Türk tarihinin, şimdiye kadar karanlıkta kalmış yeni bir sayfası aralanmış ve gün ışığına çıkarılmıştır. Gençler! Milli tarihimizin böylesine medeni böylesine yüce yaratılışlı Türk anaları ile lütfen tanışınız. Onların gönlünü alınız.

(7)

TÜRKİSTAN
MİLLİ TARİH VE KÜLTÜR DAVAMIZIN
TEMEL MESELELERİ
Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitap; yazarın milli tarih ve kültür meseleleri hakkında şimdiye kadar çeşitli Dergi ve Günlük Gazetelerde yazmış olduğu bir çok makale ve araştırmalardan oluşmaktadır.

Bu makalelerin her birinde milli ülkü, milli tarih ve kültür davamızın temel meseleleri dile getirilmiş ve yeni yeni hedefler gösterilmiştir. Onlar bir bakıma milli şuur milli tarih ve kültürümüz, bir vatan coğrafyası ve ufukları aşan vatan, millet ve bayrak Türkümüzün en içli terennümleridir. Kendilerini bu duygularla dolu görenler bu bir demet çiçeği koklayınız!

(8)

ORTA ASYA TÜRKLÜĞÜNÜN
BÜYÜK İSLÂM KÜLTÜR
VE
MEDENİYETİNDEKİ YERİ
Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitapta; İslâm hidâyet güneşinin aydınlattığı bu geniş topraklarda yükselen göz kamaştırıcı İslâm Kültür ve Medeniyeti üzerinde durulmuş ve Türklerin bu medeniyetin gelişmesine yaptıkları yüce hizmetin geniş bir değerlendirilmesi yapılmış ve Orta Asyanın muhteşem mâzisine bir altın köprü kurulmuştur.

Türk dünyasının ayağa kalkması; Orta Asya Türklüğünün kendi tarihi İslâmi şahsiyetine kavuşması, yücelmesi; Dünya Türklüğünün bu büyük meşale ve müşterek kültür mirasımız içinde birleşmesi ve bütünleşmesini isteyenler bu kitabı okuyunuz, okutunuz ve dağıtınız!

(9)

HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE TÜRKLER

Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Hz. Peygamber'in Türkler hakkındaki hadislerini konu olarak ele alan ve unları çeşitli yönleri ile değerlendiren bu eser; çok büyük işler başarmış, birçok devlet ve imparatorluklar kurmuş, dünya siyasî, dinî ve askeri olaylarına yön vermiş, yine asırlarca dil, din, ırk, kültür bakımından birbirinden farklı bir çok kavimleri idare etmiş yüce bir misyone sahip ulu bir milletin tekrar kendine dönmesi, öz varlığına yönelmesi, tarihi şahsiyetine kavuşmasına doğru giden o mukadde yolun nirengi taşlarından biridir.

Hz. Peygamber'in ***"Nübüvvet ayinesi"*** ve şahsında Türk Milletinin ***"İslâmî Şahsiyeti"*** ve ***"Tarihi Risâlet Misyonunu"*** görmek istiyenler bu kitabı mutlaka okuyunuz, okutunuz. Gençler onu dağıtınız.

Bir geceliğine dahi olsa bu kitapla Hz. Peygamberi kendi evinizde misafir ediniz.